БІЛИЙ ПРАПОР НАД КЕФАЛОНІЄЮ

Марчелло Вентурі

Марчелло Вентурі

Білий прапор над Кефалонією

Роман

Переклад: *Анатоль Перепадя*

Версія файлу 0.9

БУЛ

Воєнні події, описані в цьому романі, відбувалися в дійсності: їх відтворено завдяки документам і розповідям уцілілих очевидців. Деякі дійові особи, що зрештою належать уже історії, мають своїх конкретних прототипів. Інші, як наприклад німецькі офіцери, винуватці кривавої різанини, названі справжніми іменами. Вигадані лише побічні епізоди битви та другорядні дійові особи.

Розділ перший

1

Я обрав для мандрівки жовтень, бо тоді навіть десь на острові в Іонійському морі кінчається купальна пора і всі курортники роз'їжджаються додому. З якої нагоди зустрічатися мені з чужими людьми, зовсім випадковими на острові? Мене цікавили лише тамтешні мешканці, а точніше — такий собі Паскуале Лачерба, родом італієць, фотограф за фахом, і Катерина Паріотіс. Хотілося подивитися на острів у його звичайному світлі, таким, яким він, певне, був за капітана Альдо Пульїзі.

Капітан Альдо Пульїзі — це мій батько, тому я й вирушив у цю мандрівку, аби побачити місця, де він воював і загинув.

Мою появу в таку незвичайну пору помітили всі на борту пароплава-порона «Святий Герасим», що ходить між Патрасом і портом Самі. Пароплав заповнили прочанки й попи, які добивалися до монастиря святого Герасима, тому капітан, а слідом і один пасажир, електротехнік з Афін, спитали мене, не змовляючись, про одне й те саме: чи не православної я віри і чи не їду з Італії поклонитися місцевому святому в день його храма. (Святий Герасим — заступник острова Кефалонія; ось чому на пароплав посідали жінки, одягнуті в чорне, з чорними хустками на головах. З'юрмившися зі своїми клунками й фібровими валізами довкола бородатих попів у довгих рясах, вони цілу дорогу журно тягли кант на честь святого).

— Ні, — відповів я обом, — я не православний.

Тоді мене почали розпитувати, чому все-таки їду на Кефалонію; я відповідав, що маю там знайомих — фотографа Паскуале Лачербу та Катерину Паріотіс. Але жоден мені не повірив.

Капітан порона, миршавий чоловічок, уродженець Ітаки, довго дивився на хмарне небо, відтак показав мені вперед на білу пасмугу туману, що заслоняла від нас острів, пасмугу першого осіннього туману.

Я знизав плечима. Тут треба було б дуже довго розповідати. Насправді я не знав нікого на острові Кефалонія. Я, так би мовити, не був знайомий навіть з рідним батьком. Зовсім його не пам'ятаю. Аби не фотокартка, що стоїть на круглій серветці на комоді в маминій кімнаті, освітлена негасимою лампадкою, я б не знав, яке він мав обличчя, не побачив би його ледь сумної усмішки як передчуття лиха.

А може, лише так мені здавалося, бо коли біда вже скоїлася, то, дивлячись на зображення загиблої людини, мимоволі думаєш, ніби вона давно передчувала нещастя. Навіть коли її обличчя усміхається, в очах, хоч як би вони сяяли, нам видно передчуття смерті. Але це не так: ми самі, силою своєї уяви, нашим знанням пізніших подій спотворюємо увічнений на картці дійсний образ.

На мене впливала атмосфера, що панувала в материній кімнаті. Була то простора спальня. Коли мати виходила, я закрадався туди навшпиньках з відчуттям страху й вини. Від темного горіхового комода заспокійливо пахло деревом, але порожнє двоспальне ліжко позад мене, дбайливо застелене блакитним покривалом, що закривало дві пари високо перебитих подушок, лякало мене і

здавалося величезним. Відколи пам'ятаю, мама завжди спала сама і не боялася. Я зупинявся біля комода. У півсутіні батькове обличчя, освітлене мерехтливою лампадкою і світлом, що проходило крізь причинені віконниці, оживало: рот кривився гримасою болю, очі сумнішали. Немовби того дня, коли, одягнутий у свою гарну уніформу капітана артилерії, він позував перед апаратом, щоб послати карточку дружині, і вже передчував близьку загибель.

Батько надіслав її з Кефалонії, цю фотографію розміром з поштову листівку (дуже вдалу, як казала мама, хоча в житті тато був куди вродливіший); за давньою модою знімок наклеєно на жовтуватий картон (ет, казала ще мама, поблажливо похитуючи головою, які там можуть бути фотографи на Кефалонії, на цьому загубленому в морі, відрізаному од світу острові?); на картонку дірчасту, майже як бібулу; на звороті італійськими літерами витиснено ім'я фотографа:

Паскуале Лачерба, вулиця принца П'ємонтського, 3, Аргостоліон.

Відрізаний від світу острів, думав я, дивлячись на потемніле море, де схоплювались од вітру білі баранці, в кожному разі, траси лайнерів проходять не тут. Щоб добитися до острова, я мусив зійти в порту Патрас і там пересісти на порон, що курсує по архіпелагу; надвечір я приїхав до Самі, сів у автобус — він ходить через перевал Енос — і лише вночі, після двох діб дороги, побачив мерехтливі понад узбережжям затоки вогні Аргостоліона.

Мама таки мала рацію, згадав я, вдивляючись у море і чекаючи, коли покажуться три острови. Я знав, що Ітака, Кефалонія та

Занте розташовані одне за одним; я їх бачив ще дорогою до Патраса — здається, ніби то дрейфують обезснащені кораблі. Ми пропливали, залишивши їх позаду, за кормою лише темнів глицевий ліс: ні сільця, ні червоного між деревами даху, ні прослідку дороги. Далекі від світу, безлюдні, оповиті дивною неприродною тишею, що здавалася особливо гнітючою від німоти могил.

З усіх трьох островів найбільше їх на Кефалонії. Про це я читав у підручниках з географії і навіть туристських путівниках. Колись, у сиву давнину, на відміну від того, що ми бачили зараз, тут пролягав морський шлях з Італії до Греції. Тоді цей острів називався також Чорним Епіром, Меленою, Телебою. Боротьба за володіння Кефалонією, розташованою при вході до затоки Лепанто, не раз приводила до нападів і воєн. Перші, хто висадився і загинув на її берегах, були фіванці. Згодом тут побували афінські воїни, піхотинці Філіппа V Македонського, за ними — римські легіонери, нормани, венеційці, турки, а в пізніші часи приходили солдати французького, російського та британського війська.

Може, тому й видалася мені такою неприродною і гнітючою ця тиша. Про історію острова я довідався з невеличкого підручника в червоній обкладинці; він лежав у скриньці, де мама зберігала свої реліквії: якісь незрозумілі, тільки їй відомі, папери, формені ґудзики з жовтого й білого металу, пачку висохлих сигарет «Три зірки», любовні листи, безкоштовні фронтові листівки, згорнутий рурочкою диплом Міністерства оборони, срібну медаль — посмертну нагороду. Читаючи історію Кефалонії, я запам’ятав назви головних міст, тих, що значилися на карті: Аргостоліон,

Ліксурі, фортеця Святого Георгія, Самі; довідався, що в долинах і на горах ростуть, правда негусто, пшениця та овес, що там вирощують корінфський виноград та оливи; взнав, що острів'яни переважно рибалки й хлібороби, люди добрі й щирі.

Але ні в підручниках з географії, ні в туристичному довіднику, виданому 1940 року, не могло бути нічого про останню окупацію острова. 30 квітня 1941 року серед білого дня над Кефалонією загули важкі транспортні літаки «марсупіалі»; їх ескортували бомбардувальники і цілий рій крихітних винищувачів, що носилися довкола, ніби сторожові пси біля отари овець. Італійські парашутисти спустилися на своїх величезних гойдливих парасолях на землю Кефалонії; пригнувшись, вони побігли вздовж виноградників, боязко роззираючись довкола, аби не натрапити на ворога; жінки й селяни з порога своїх осель стежили за ними.

Певна річ, ні книжечка в червоній обкладинці, ні шкільні підручники про це розповісти не могли; довелося шукати інших джерел, так само як не могли вони дати докладні дані про силу-силенну вояцьких могил, розкиданих по лісах Кефалонії.

Треба б комусь тепер довести до наших днів цей список загиблих, думав я, дивлячись, як проступає крізь серпанок першого осіннього туману чорна купа острова.

— Кефалонія! — промовив капітан, простягнувши вперед руку.

З марева жовтневої мли поволі вставала Кефалонія, виникаючи з моря і виярскравлюючися з пам'яті.

Батько мій, напевне, бачив її не такою: а все ж саме цим морем плив він на своєму транспорті, оточеному звідусіль військовими кораблями. Можливо, того дня гріло сонце, море мінилося

блакиттю, і Кефалонія, Ітака й Занте підіймали свої скелі до сліпучого лазурового неба. Ні батька, ані його гармашів не турбувало передчуття смерті; війна з Грецією скінчилася, Італія перемогла. Десь найпевніш, підпливаючи до цієї підбитої землі, він тішився перемогою, так само як тішився перед ним воєначальник фіванців і всіх інших військ, що ступали на острів.

Я стояв і думав: треба б до списку воєначальників, полеглих тут протягом віків, додати і його ім'я, ім'я капітана Альдо Пульїзі.

Ніч зайшла майже непомітно: вечорова заграва не провістила її приходу. Острів наближався до нас темним муром, пітьму розсіювали тільки мерехтливі вогники порту Самі. Спалахнули вогні й па борту. Прочанки й попи, з'юрмившись біля поруччя, мовчки і ніби зі страхом роздивлялися острів. Із ближнього лісу на палубу «Святого Герасима» повівало прохолодою, запахом листя й землі.

2

Але на його долю могла випасти тільки смерть, якщо він уже ступив ногою на Кефалонію. Не тому, що святе письмо глаголе: хто підніме меча, від меча й загине, а з іншої причини — те покоління італійців, яке виросло під фашизмом, від дня народження чекала солдатська уніформа, і в ній вони мали померти.

Саме так він і казав учительці з острова Катерині Паріотіс, коли тяжко журився. Але Катерина не вловлювала прихованого змісту його слів; вона усміхалася сумно, як усміхаються гречанки-невольниці, дивилася на нього своїми добрими очима, що

нагадували йому очі дружини: такі самі темні й променисті, з золотистою іскоркою в зіницях.

Словом, його доля мала вирішитися тут. Можливо, не на самій Кефалонії, не в блакитному Іонійському морі чи п горах Чорного Епіру, але десь там, на клапті грецької землі, мало обірватися життя Альдо Пульїзі, одягнутого в уніформу капітана італійської армії, останню в його житті уніформу.

І хоча він зносив їх немало, цих військових одностроїв, він ще тоді, після Кориці, збагнув, що не родився воювати. Згодом, по грецькій кампанії, йому стало ясне ще одне: за вдачею він не завойовник. Він ступив у завойовані міста й села на чолі своєї автоколони і замість дивитися на них як на здобич дознавав такого почуття, ніби повертався до себе, в знаний колись дім, а що то був дім, він не йняв віри, хоча й відчував його завжди за плечима.

Від Мілана до Кефалонії неблизький світ: довелося пливти морем, йти через гори, понад гирлами річок, а все, щоб одного вечора опинитися тут, у цій кухоньці з побіленими стінами, коло потемнілого від часу столу; перед очима — вигасла грубка, за спиною — скляний мисник, а між чарками й філіжанками святкового сервізу — родинні фотокартки.

Він сів до столу — втішитися заслуженим відпочинком переможця; і враз уловив давно знайомі пахощі: діжі, розсипаного борошна, червоного вина, пролитого на долівку біля порога.

Тоді він почав розуміти. Поклавши револьвер на стіл, — грубий селянський стіл, відполірований до блиску, бо на ньому довгі роки викачували тісто, — він зрозумів, що скільки мундирів

не зносив, а завойовником, бодай поганеньким, так і не стане. Просто він залишиться капітаном Альдо Пульїзі, радше інженером Альдо Пульїзі, якого вдома чекала дружина і малолітній син. Син, чиє обличчя він ледве пригадував.

Зрештою, відтоді як він висадився на Кефалонії, війна для нього скінчилася. «Не турбуйся, додому вернуся цілий», — писав він дружині. І, щоб заспокоїти її остаточно і показати, на якому острові опинилася його дивізія, додав кілька мальовничих подробиць: Кефалонія в ці дні пізньої весни зелена й сіра, проти неба сивіють оливи, на шпилі гори видно обрис давньої венеційської фортеці. Аргостоліон — гарне місто, вулички бруковано плитками; сяючи під сонцем, вони круто спинаються схилом угору; місто все забудоване старовинними віллами в стилі барокко, головний майдаи Валіанос обсаджений пальмами, кругом стоять лави і старі газові ліхтарі; в неділю тут грає дивізійний оркестр.

«Місцеві мешканці по-своєму нас люблять, — писав Альдо Пульїзі. — Для них війна — це лише важкий спогад. Мені хочеться, щоб греки забули, що ми воювали проти них. Навіть Катерина Паріотіс, стара немудра Шкільна вчителька, в якої я наймаю кімнату, збагнула, що ми не вороги...»

Одначе тут капітан погрішив проти істини. Молода гречанка — вчителька Катерина Паріотіс справді збагнула це, але не хутко. Під час їхньої першої зустрічі — це відбувалося в темнуватій світличці, — коли капітан, зніяковілий, свідомий марності свого вчинку, поклав на стіл буханець хліба і бляшанку консервів, — вона дивилася на нього холодно й вороже.

— Візьми, кіріє[1], — сказав він їй збентежено. — Це тобі. Я не хочу користуватися правом переможця, я хочу платити за постій. Розумієш?

Але Катерина Паріотіс, видно, не розуміла. Дивилася великими чорними очима, і не переляк — презирство просвічувало в них.

— Ти господар, — сказала вона.

І притихла, чекаючи, що буде далі; сиділа, відвернувшись до вікна, в кутку темної світлички, щоб капітан-чужинець її не бачив, і думала: «Зараз вимагатиме, щоб я лягла з ним у постіль». Чого вони тільки не вимагали, ці італійці! Входили до оселі, забирали кращі кімнати, виносили олію і вино; їй, грецькій учительці, вони заборонили викладати історію Греції.

— Ні, кіріє, — сумно промовив капітан.

Але більше нічого не міг сказати; за плечима стояв голод, що мучив греків. Голод незримо був і в цій світлиці. Старі Паріотіси крізь шпарку прочинених з кухні дверей дивилися на хліб і консерви, що лежали на вишитій Катерининій серветці. Катерина дивилася перед себе: квіти в скляній вазі засохли. «Скільки часу я їх не міняла?» — питала вона себе, дивлячись на дзиґарі з непорушним маятником, що темніли на протилежній стіні на тлі вилинялих рожевих шпалер.

— Каліспера[2], — мовив тоді капітан і подався в темну ніч. Йому було гірко, що вона назвала його господарем.

Отже, щодо вчительки Альдо Пульїзі брехав. Але все інше відповідало дійсності: на Кефалонії війна справді відійшла в минуле, від неї залишився тільки важкий спогад, усі знали, що вона ще триває, але десь ген-ген. Лише зрідка нагадувала вона про себе; коли вряди-годи покажеться на морі димок ворожого

судна, що пливе до інших берегів. Траплялося, правда, ще рідше, що вночі морська гладінь спалахувала раптом вогнями. Тоді війна, що точилась десь там, за лінією обрію, ставала відчутнішою. Білі спалахи гарматних пострілів висявали як блискавки перед бурею; ставало ясно, зірки блякли, а перед очима раптом леліло синє, аж сіре море, раніше невидиме. Але й тоді війна здавалася німою, майже примарною. Солдати й острів'яни спостерігали за морським боєм з пагорбів або мису Святого Теодора, серед розквітлих агав і кущів дроку, чи з хаток і сіл, розкиданих по східному схилу острова, аж поки бій вщухав чи даленів. Мабуть, це переслідували одна одну, не припиняючи стрілянини, італійська та англійська військові ескадри.

«Чи не пустили там кого на дно?» — питали себе італійці, питав себе капітан Альдо Пульїзі.

Катерина Паріотіс дивилася на вогники пострілів крізь шпарини віконниць, сподіваючись, що англійці потоплять чимбільше італійських суден. Стоячи перед іконами святих, вона щиро благала їх почути її молитву. Часто траплялося, що кораблі на рейді сиренили повітряну тривогу, але й цього ніхто не помічав, ніби то була якась забавка. З'єднання англо-американських літаків пролітало в небі над Кефалонією, сріблясті чотиримоторники було добре видно.

Люди рахували: двадцять дев'ять, тридцять, сорок; іноді доходило до ста і більше. З важким вантажем бомб вони летіли так повільно, що здавалося, їм нізащо не перевалити через гори Кефалонії, ось-ось літаки впадуть, дарма що ніхто по них не стріляв. Вони йшли хвилями з-за моря, схожі на перелітних птахів; тільки бомбовози летіли куди рівніше, ніж, скажімо,

ластівки. Від реву моторів деренчали шибки, дзвеніли філіжанки й чарки в мисниках і буфетах, трусилися стіни.

Але то була не війна. І мешканці, і солдати звикли до цих польотів, скоро вони перестали стежити за літаками та рахувати їх. Ескадрильї летіли, ніби не помічаючи, що на острові зенітні батареї, а в водах затоки стоїть на якорі хай невеличкий, а все ж флот. І зникали за вершиною Еноса, майже завжди в одному напрямку.

— То наші визволителі, — казала своїм учням Катерина Паріотіс, стоячи біля вікна і показуючи на літаки. — Не забудьте: настане день, коли ті, що летять там, у високості, визволять нас.

Але й самій їй не вірилося, що визволення прийде тоді, як між англійцями та італійцями розіграється справжня битва: занадто м'який і піддатливий острів Кефалонія, щоб винести тягар війни.

Італійці спустилися з неба, висадилися з моря без єдиного пострілу; так само вони й підуть, подумала Катерина, дивлячись, як даленіли бомбовози.

Як саме станеться, вона не знала, але була певна, що одного ранку радіо повідомить про капітуляцію: союзники виграли війну, італійці й німці склали зброю. І вчителька в себе в школі зможе знову викладати вітчизняну історію й рідну мову.

— Панно, ми правда повинні ненавидіти італійців?

— Правда. Але хто тобі про це сказав?

— Ми повинні ненавидіти їх і тоді, як вони дають нам хліб?

— Ми завжди повинні їх ненавидіти.

Повинні, навіть якщо вони дають хліб і м'ясні консерви, якщо ночами на затемнених вулицях Аргостоліона співають пісні про кохання і якщо дорогою до школи діти бачать їх з мотикою на

городах і виноградниках замість старших братів і сестер, котрі пішли на війну. Їх треба було ненавидіти тому, що це вони затіяли війну. Не на те їй купували давно, ще в дитинстві, залізне ліжечко з образком Богородиці над узголів'ям, щоб тепер спав на ньому якийсь чужинець Альдо Пульїзі. їх треба було ненавидіти за те і за багато чого іншого, чого діти ще не могли розуміти.

Опівдні школу зачиняли, діти з веселим щебетом зграйками розбігалися брукованими вуличками. Катерині, щоб дістатися додому, — вона мешкала в іншому кінці міста, на шляху до мису Святого Теодора, — треба було перетяти майдан Валіанос або обійти крутий плай. Вона переходила майдан прудкою ходою, не повертаючи голови, напнута як струна, з твердим поглядом, бо їй не хотілося бачити італійських офіцерів, аргостоліонських дівчат і всіх людей, що приятелювали з італійцями. О тій порі вся та кумпанія збиралася там. Двоє сестер Карамаллі ходили з крамниці в крамницю або розглядали вітрину. Фотограф Паскуале Лачерба сидів зі своїми краянами і про щось правив, вимахуючи руками, як маріонетка. Коло столиків у кав'ярні сиділи чотири чи п'ять гарнізонних повій, теж з італійок. Схрестивши ноги і показуючи принади, ніби в тому ще була потреба, вони сміялися й пили з високих келишків узо з водою. Густо наквацяні, з вицвілим від перекису волоссям, скидалися на дешеві солом'яні ляльки.

Там ще сидів і капітан Альдо Пульїзі; побачивши її, він підводився і злегка кивав. Але Катерина Паріотіс наддавала ходи, майже бігла, щоб сховатися від цих поглядів, що, здавалося, обмацують її, роздягають, висміюють.

— Гарна вчителюнька! — казав хтось із офіцерів.

Якийсь час вони мовчки її проводжали палкими очима, стежили за кожним порухом її зграбного тіла в рожевій ситцевій сукні; освітлена яскравим сонцем, вона летіла стрілою і зникала в евкаліптовій алеї.

— Стороннім вхід заборонено, — кидав інший офіцер. Альдо Пульїзі обурювався.

— Ні, ні, — казав він, — присягаюся, вона серйозна дівчина.

Офіцери заходилися реготом. Докидали своє слівце і дівиці, не тому, що ображено їхнє самолюбство, а просто з бажання пожартувати.

— Ти диви!.. А ми хіба не серйозні? — питали вони, поводячи густо підведеними очима.

Авжеж, ці дівчата серйозно ставились до своєї служби. Щоранку сідали на машину і цілий день їздили горами й долами, обслуговуючи військові частини. До вілли поверталися пізно, розходилися по кімнатах зморені, з ломотою в кістках; лежали й дивилися в розчинені вікна на зоряне небо, аж поки засинали важким сном; але сподіваний відпочинок недовго тривав, на сходах лунав голос пані Ніни:

— Прошу панночок, на вихід!

А там, у вітальні, освітленій лампою з жовтогарячим дашком, чекали інші солдати.

— Хіба ж ми не б'ємось за вітчизну? — питала Адріана, сидячи в кав'ярні на майдані Валіанос.

Кефалонія жила тихим сільським життям, війна тривала лише для них. Так само, як це було в Африці і всюди, куди їх возили.

«Люба Амаліє, — писав Альдо Пульїзі до дружини, — аби не гнітюча самотність і не туга по домівці, ми б почувалися зовсім як у відпустці. Острів Кефалонія в Цю пору року дуже гарний, але дарма — з ким тішитися цією красою? Інколи вона втрачає всю привабливість і навіть наганяє смуток. І тоді Кефалонія здається мені зовсім не такою, яка вона насправді, а занехаяною, похмурою, ніби місцем заслання, і я питаю себе: коли ж ми звідси виберемося?»

3

— Так, я італієць, розшукую земляка фотографа на ім’я Паскуале Лачерба, він мешкає в Аргостоліоні, на вулиці принца П’ємонтського, номер три.

— Якого принца?

— О, пробачте. Десь найпевніш ця вулиця тепер перейменована. Іменем принца П’ємонтського вона називалася у війну.

— Тепер це, напевне, вулиця принца Константина, Я аргостоліонець, але назв вулиць не пам’ятаю. Я працюю водієм. Хіба не смішно?

— Бачте, зі мною теж таке трапляється.

— А ви, якщо не секрет, з якого міста приїхали?

— З Мілана.

— І шукаєте, значить, якогось фотографа?

— Так, його звати Паскуале Лачерба.

— Паскуале Лачерба. Це ім’я мені наче по знаку.

— Вулиця принца Константина, номер три.

— Якщо, звісно, його не прибило під час землетрусу. Коли ви бачили його востаннє?

— Щиро кажучи, я його ніколи не бачив.

— Не бачили?

— А ні.

— Тоді він, певне, загинув під час землетрусу.

— Я ще маю розшукати таку собі Катерину Паріотіс.

— Катерину, як ви сказали?

— Катерину Паріотіс.

— Ні, ніколи не чув. Яка вона з себе? Чи ви її теж ніколи не бачили?

— Ніколи.

— Розумію. У них родичі в Італії, які просили вас щось переказати. Так, чи що?

— Та нібито.

— Я так і думав. Але ця Катерина Паріотіс — гречанка чи італійка? Чи, можливо, італійка, віддана за грека?

— Їй-богу, не знаю.

— Мабуть, ви привезли добрі новини для неї. Якщо, звісно, застанете живою...

— Так, непогані.

— Радий за них. А скажіть, як, по-вашому, я розмовляю італійською мовою?

— Чудово.

— Мене звати Сандріно. Якщо вам буде треба, можете знайти мене в порту.

— Сандріно.

— Якщо захочете оглянути острів, то прошу, я маю машину, легковий студебекер. Уранці і ввечері я працюю водієм на цьому автобусі — він курсує між Аргостоліоном і Самі, а вдень таксистом. Ви завжди можете знайти мене або в порту, або на ринку. Або ще на майдані Валіанос. Якщо побажаєте проїхати островом на студебекері, запитайте мене, тобто Сандріно. Візьму недорого.

— Згода, я вас розшукаю.

— За триста драхм ми з вами об'їдемо всю Кефалонію від краю до краю.

— Можна вас про Щось запитати?

— Прошу, пане.

— Ви грек?

— Я знав, що ви мене про це запитаєте. Напівіталієць, напівгрек. Двадцять років тому я приїхав сюди з Сицилії рибалити. Та так і застряв тут.

— Після війни?

— Так.

— А чому застряли? Через жінку?

— Що ви, ні. Застряв — і все.

Щоб чути одне одного, нам доводилося кричати, оскільки прочанки й попи, які також посідали до цього автобуса, знов заспівали. Автобус був маленький, от собі бляшана коробка; зустрічний вітер, вдираючись у розчинені віконця, відкидав назад вилинялі завіски. Та, незважаючи на протяг, в автобусі тхнуло спідницями й бородами. Співам прочанок приграє своїм гуркотом мотор, що здавалося, ось-ось закипить на крутому узвозі, а також деренчання розхитаного короба, шурхіт шин по

накоченій дорозі. Я сів попереду, ближче до водія, щоб на мене не давила ця завивуща чорна маса православних молільниць. Попереду у жовтому світлі фар пропливали клапті гір, ліворуч, на узбіччі, — оливкові дерева, праворуч — урвища, поруччя мостів, придорожні пакільці. Дорога пнулася вгору, кудись до просвітлілого неба, засіяного зорями, що танцювали на вітровій шибі. Обертаючись, я бачив роззявлені роти прочанок, червоні на тлі чорних хусток, і білі розхристані груди циганки; вона сиділа позад мене з дитиною на руках; очі її виблискували в сутіні, розпатлані коси маяли на вітрі.

Я дивився у вікно, вглядався в пітьму і думав: батько, щоб дістатися з своєю батареєю до Аргостоліона, напевне, їхав цією дорогою. І уявляв, як колона машин марки «спа» піднімалася цим узвозом з погашеними фарами, а обік миготіли ці самі оливи, черкаючись об борти, ті самі мости, ті самі придорожні паколи. Припавши до вікна, я дихав нічним повітрям острова і думав, що й батько вдихав ці пахощі — дух лісу і терпкий дух землі з примішаним до них м'яким ароматом моря, який я відчував і далі, хоча воно залишилося позаду. Море переслідувало мене всюди.

На вершині гори автобус зупинився; прочанки й попи, підхопивши свої клунки й валізи, перегукуючись, вийшли. Чорні ряси, як пташині крила, майнули в світлі фар і рушили в бік темної недалекої брили монастиря святого Герасима. Автобус спорожнів, залишилася тільки циганка позад мене, вона дивилася на мене холодними очима, та двоє молодиків на задньому сидінні, певне сільські парубки, вбрані по-святковому. Ми помчали вниз із приглушеним мотором, тримаючи курс на

вогні Аргостоліона, що то спалахували, то зникали на зворотах. Вогні росли, яскріли... Невдовзі я розгледів міст через бухту, я вже знав, що такий є: сіра смуга цементу, перекинута через темне свічадо моря. Але місто за частоколом ліхтарень залягало невидиме; ліхтарі горіли вздовж усього берега, віддзеркалюючись у нерухомій воді. Вище, на горі, мерехтіло лише кілька окраїнних вогників. Дивлячись на Аргостоліон з вікна автобуса, можна було подумати, що все місто складається з однієї перії низеньких будинків, повернутих вікнами на море.

Видовище зовсім не вражало, навпаки, щось у ньому було маломістечкове. А я уявляв собі бозна-що! А втім, не дивина, мені про це місто стільки розповідали, я бачив його на стількох ілюстраціях. А все ж хвилювався, хоча й не признавався собі.

— То не забудьте ж: Сандріно! — підморгнув мені на прощання водій.

---

[1] Кірія — господиня (грецьк.).

[2] Каліспера — добраніч (грецьк.).

Розділ другий

1

Тим, хто приїхав, як Адріана та її подружки, після шестимісячного перебування в африканській пустелі, Аргостоліон здавався справжнім містом. Тут було все: людні вулиці, багатоголосий гомін юрби; працювали кав'ярні, виставивши на тротуари свої столики, висявали на сонці вітрини крамниць, і на перехресті на знак регулювальника з військової поліції треба було зупинятися. Після семи місяців, проведених у сірій мармуровій пустелі, в тилових бараках і серед гармат, Адріана та її подружки, висадившись у місцевому порту, втомлено роззирнулися довкола і замилувалися оливковими та сосновими гаями, темними на вершку пагорба, позад зелено-золотавих дахів і дзвіниць.

Ну, як вам, дівчата? — запитала Адріана. Вона стояла з солом'яним кошиком через плече, розставивши довгі худі ноги, як солдат на чатах. — Містечко як на нас шите, еге ж?

їх влаштовано на занедбаній віллі; далеченько, признатися, по той бік затоки, саме напроти міста. За будинком височіла гора, попереду тягнувся сад. Проїжджаючи шляхом на Ліксурі, можна було побачити лише горішній поверх і дах: блідо-небесний фасад вілли з вицвілими зеленими шторками ховало рясне листя агав та високий кам'яний мур.

На кілька днів дівчатам дано цілковитий відпочинок, щоб вони трохи оговтались. Вранці вони сідали в розбитий шарабан, і колишній матрос Матіас віз їх довгим мостом до міста. Шарабан і жваві балакучі дівчата з тріпотливими, на вітрі розкритими, мов ті квіти, парасольками відбивалися в морській гладіні. Матіас, сидячи високо на передку, похитував головою в такт кінській ході.

Після обіду вони замикалися в своїх кімнатах, рятуючись від спеки, опускали штори, лягали на шпитальні койки, читали, попиваючи неміцну холодну каву, або ж сходили вниз, до вітальні, і, не вимикаючи радіо, різалися в карти.

Крізь шпарини віконниць виднілося море, блискуче й нерухоме, воно сліпило очі: виднілася крута лінія берега, порт, військові судна на приколі. Часто на кам'янистому пляжі, напроти вілли, з'являлася юрма вояків. Вони прибігали сюди, ніби ватага хлопців після школи; перегукуючись, квапливо роздягалися до трусів і, плескаючи по воді руками, шубовстали в море; довкола знімалася хмарка золотистих бризок.

Але нікому з дівчат не хотілося на них дивитися; чоловіки, а надто солдати, їм остогидли по саме нікуди. А якщо котрась і затримувалася на мить біля вікна, то лише знічев'я, не знаючи, що робити в перерві між двома партіями в карти — чи то почитати стару газету, чи випити несмачної кави. Дивитися, як купаються вояки, було розвагою не більшою, ніж лежати горілиць і розглядати стелю.

Бували дні, коли Адріана споглядала її цілі години: лежала, втупившись у гарну рожеву стелю своєї кімнати. По кутках спускалися гірлянди якихось незнайомих їй лісових квітів;

можливо, такі квіти росли десь у глибині острова, вони всі намагалися вгадати їхню назву. Дивлячись у стелю, Адріана обмахувалася полотняним віялом, на якому сяяли перламутрові фігурки і вишивки. То був подарунок пані Ніни, його дістала кожна з дівчат. Отож, у задушливе пообіддя, коли стихали голоси і завмирали кроки, в цілковитій тиші чувся лише цей дедалі ледачіший шурхіт віял.

Адріана дивилася на стелю, на лісові квіти, що спадали по кутках, і раптом, без усякої видимої причини, мабуть знічев'я, на неї нападала якась чудна туга. Хто б міг подумати, що так усе складеться, мислила вона. І перед її зором проходило все життя, ніби на діапозитивах, показаних на стелі. Образи виникали одночасно, накладалися один на одний, а проте не втрачали чіткості: ось ательє Джузеппи, недільне кіно на міській околиці, прогулянки з подругами до залізничного переїзду, танці під джаз-оркестр у прокурених залах «Допо лаворо»[1]. Аби їй тоді сказали, що від того злощасного номера в готелі вона докотиться до Кефалонії, то не повірила б. Туга переходила в печаль, і чомусь, вона сама не могла збагнути чому, хотілося плакати.

Щоб прогнати сумні думки, Адріана вставала, підходила до поставленого на комоді люстра, фарбувала губи. В сутіні за причиненими віконницями руки її біліли, наче риби, витягнуті з води. Стегна, перса теж здавалися їй білішими, ніж звичайно. Неначе вона оце вперше себе побачила. Обличчя в рамцях люстра здавалося їй далеким-далеким, можливо тому, що скло було старе, тьмяне. Риси розпливчасті, безглуздий чубчик аж до брів. Брови тоненькі-тоненькі, намальовані чорним олівцем на припухлій шкірі надбрів'я, а під ними очі, широко розплющені,

безбарвні, але осяйні, як ті ліхтарі. Очі їй ще подобалися: незважаючи на набряки, вони ще не втратили блиску молодості.

Вона закурювала, заспокоюючись. Нічого поганого не може з нею статися в цьому домі, що зберіг ще сліди мирного життя. А щодо військових кораблів на якорі, солдатських наметів, автоколон, складів, вартівень, то все це нагадує веселий військовий табір — нехай загадковий, дивний, але багато з того, що роблять чоловіки, таке дивне... Хто вони такі, ці вояки, що копаються з лопатами в руках на полях острова? Селяни, перебрані в солдатську форму! Ось вони бабраються на виноградниках, як бабралися в себе в Калабрії чи в Тоскані, як усі селяни на світі. А офіцери поводяться мов галасливі студенти на вакаціях; раді, що можуть нарешті відпочити подалі від дружин, побавитися невинною грою на цьому острові, відданому їм повністю.

Скоро знову станемо до роботи, подумала Адріана майже з полегкістю, принаймні не буде коли журитися.

Вона одяглася, все поглядаючи на себе в тьмяне дзеркало, чи не з'явилася якась ознака літ, минув-бо ще один день, чи не проступив симптом невблаганної близької старості.

У сусідній кімнаті стукали в стіну — то Трієстинка давала знати, що збирається на пляж.

— А ти? — гукала вона. — Ти скоро?

Вони виходили на дорогу і, спотикаючись, із барвистими парасольками в руках прямували до кам'янистого безлюдного о тій порі пляжу. Попереду сунули їхні смішні, довгі, якісь карикатурні тіні.

— Поглянь, на що ми схожі! — казала Трієстинка.

їхні ноги були відкриті вище колін, спідниці такі вузькі, що заважали ході: в поєднанні з парасольками це справляло дивне враження. Парасольки належали іншій добі, іншому світу, що не мав нічого спільного з відкритими вище колін ногами й тісними спідницями.

— А ми таки шльондри шльондрами, — казала Трієстинка якось задоволено. — Хоч як випендрюйся, а за порядних нас ніхто не прийме.

Іноді селяни, що працювали в полі чи на винограднику, оберталися й проводжали їх довгим поглядом.

— Ці турки тільки й знають, що гарувати, — казала Трієстинка.

Дехто примощувався на низький мур, щоб роздивитися дівчат краще. Коли проїздила машина, дівчата відступали на узбіччя: ручка парасольки на плечі, парасолька — за головою. Як намальовані. Варто було воякам помітити їх з машини, як починали горланити, перехилялися за борт, вимахували руками.

— Гей, гарнулі, — гукали вони. — Що, купатись ідете? Може, котрій підсобки дати?

Адріана посміхалася, мовляв, кричіть: зараз ви моторні, а ось побачимо, як підібгаєте хвоста, коли стоятимете до нас у черзі.

А Трієстинка, та аж блідла зі злості, засмагла шкіра ставала синюватою, неживою.

Склавши руки човником, щоб її краще чули, вона горлала натужно:

— Пособіть краще своїм сестричкам!

Розхвилювавшись, вона впускала парасольку; підхоплена вихором, та котилася за машиною. Обоє дівчат кидалися навздогін, а вояки, їдучи далі, реготали Трієстинка зупинялася

посеред дороги, висока, як гренадер, засапана, могутній бюст її ходив ходором; нездатна більше кричати, мовчки сварилася кулаками.

— Ідіоти прокляті, — мурмотіла крізь зуби. — Подумати лишень, саме через них ми і стовбичимо на цьому смердючому острові.

У пообідню спеку Кефалонію огортало якесь ледь помітне марево. Коли збита курява осідала, вода в затоці знову барвилася ясною блакиттю неба; делекі гори й пагорби, знесені в лазуровому серпанку, нібито ширяли в повітрі.

2

Другого дня в блідому світлі ранку місто справило на мене ще гірше враження, ніж напередодні ввечері, коли я вийшов із автобуса. Про землетрус п'ятдесят третього року я читав у газетах, але не уявляв собі, що Аргостоліон і весь острів такі зруйновані. Я дивлюся з вікна готелю «Енос» і не йму віри: переді мною щось схоже на кістяк здохлого під горою звіра. Дахів, що в кожному місті громадяться один на одному, піднімаються уступами, нема; не знайти й кам'яниці, що надала б завершеності майдану Валіанос; з трьох його боків тягнуться допіру зведені безликі і безбарвні присадкуваті будівлі з пласкими сірими терасами замість дахів. Четвертий бік майдану, куди саме дивляться вікна готелю, незабудований, тут розгортається краєвид на пагорб: здається — до нього палицею докинути. На схилі сусіднього пагорба можна розрізнити городи, вищерблені кам'яні мури; затоплені водою стежки; подекуди видно клапті асфальтівки, але

нема ні перехресть, ані тротуарів, ані будинків. Самотньо стримить одна-єдина потемніла від дощів ліхтарня.

Я спустився на майдан і пішов уздовж дерев'яних лав, повз травник під розмаяними на вітрі чотирма пальмами, намагаючись роздивитися, що ж залишилося від Аргостоліона колишніх літ.

Можливо, ці чотири дерева або он ті, на вигляд старенькі бувалі в бувальцях газові ліхтарні, де гірляндами почеплено електричні лампи? Або та позеленіла бронзова скульптура — на лаві сидить і дивиться у порожнечу людина. Де мешканці міста? Невже вони також зникли, а разом із ними Паскуале Лачерба й Катерина Паріотіс?

На схилі гори між рівнобіжними лініями колишніх бруківок рябіли рожеві, голубі, цегельно-червоні плями. Я підійшов ближче, придивився. Це були залишки осель; я легко визначив, де була кухня, спальня, вітальня, коридор. Де-не-де збереглися східці — вони вели колись до вхідних дверей — і присипані землею або зарослі бур'яном пороги; місцями трималися на завісах розчинені навстіж — в нікуди — хвіртки без огорожі. Хто через них ходив тепер? Я поволі обійшов майдан Валіанос і в першій же кав'ярні сів коло столика під смугастою маркізою. «Навряд чи в мене візьмуть замовлення: Аргостоліон — пропаще місто, Кефалонія — безлюдний острів, саме такий, яким він здавався мені з палуби пароплава дорогою до Патраса».

«А як же мої знамениті координати»? — питав я себе збентежено. Невже всі довгі роки праці пропали даремно? Адже я покладався не тільки на імена Паскуале Лачерби та Катерини Паріотіс, я мав, сказати б так, географічні дані, почерпнуті не

тільки з шкільних підручників та путівника туристського клубу. Я зібрав їх по зернятку, черпав їх із материних листів, із мемуарів двох уцілілих військових капеланів, із уривчастих спогадів кількох батькових однополчан.

Так, наприклад, я довідався про Червоний Домок, де розстріляно мого батька і сотні інших офіцерів, про дорогу на мис Святого Теодора. Знав, що ця дорога починається в лівій частині міста, тягнеться вздовж затоки, повз морські колодязі й морські млини і виходить до чистого моря там, де стоять Червоний Домок і недалеко на скелі невеличкий маяк. «Але чи ж є ще Червоний Домок, і дорога, і маяк і все інше?» — питав я себе, дивлячись на пагорб, де міста більше не було.

Я читав про Ліксурі, про бухту Кіріакі, звідки вирушила колона німецьких гірських стрільців на чолі з майором фон Гіршфельдом, убивці італійців, що потрапили в полон. Що сталося з Ліксурі, з Темарадо, Кардахатою, Троянатою? Можливо, від них залишилися самі назви. Чи стерлися з пам'яті й вони? Землетруси і час зробили свою справу: про них не залишилося навіть спогадів.

— Прошу кави, — сказав я.

Кельнер, що стояв поруч зі мною, щуплий кругловидий чоловічок із рудими вусиками уважно розглядав мене своїми червонуватими мишачими очицями. Замість білого піджака мав сорочку з рукавами закасаними вище ліктів волохатих рук.

— Італієць? — запитав він, і вуса над верхньою губою моргнули, як у миші.

У мене вирвалося зітхання полегкості: значить, в Аргостоліоні хтось живе. Я теж утупився в нього, ми розглядали один одного з

неприхованою цікавістю. На вигляд йому можна було дати літ п’ятдесят; очевидно, він працював кельнером і перед землетрусом, а може, ще і в окупацію.

— Мені подобалися італійці, — мовив, усміхаючись, кельнер, роздивляючись мене й далі. Він тримав у правиці брудну ганчірку, за вухом стирчала сигарета — чисто тобі кельнер з італійської остерії. Крім того, що скидався на мишеня, він ще нагадував кочегара, що оце виліз із трюму.

— Я знав італійців, — вів далі той. І по короткій мовчанці додав: — Італійці добрі. Німці погані.

І подався, щоб зварити мені кави, невдовзі вернувся, несучи" на жовтій бляшаній таці крихітну філіжаночку турецької кави і запітнілу склянку води. Поставив тацю на столик, усе ще усміхаючись і пильно розглядаючи мене. Я подумав: може, я схожий на кого-небудь, кого він знав колись? «А якщо запитати, — майнула мені думка. — Раптом згадає?»

Ми знову заговорили — про землетрус, про острів. Ні, звичайно, не всі кефалонці загинули. Жертви були, але більше серед урядовців з Патраса. А тутешні— селяни, рибалки, крамарі до землетрусів звикли: як тільки починаються поштовхи, вони тікають у поле, на горби, там безпечно.

— Тільки урядовці з Патраса, — сказав кельнер, поморщившись. Дістав з-за вуха сигарету, запалив. Від полум’я сірника засвітилися й очі.

— А Паскуале Лачерба? — запитав я. — Фотограф Паскуале Лачерба врятувався?

Кельнер відповів не задумуючись:

— Врятувався і він. — І додав, очевидно, бажаючи мене потішити: — Паскуале Лачерба мій приятель.

— А Катерина Паріотіс?

Чоловічок зморщив чоло.

— Учителька Катерина Паріотіс, — уточнив я.

Він не міг пригадати: вона не відвідувала його кав'ярні.

— Але й вона, мабуть, жива,— сказав він.

Мені не терпілося запитати, чи знав він серед італійських офіцерів капітана Альдо Пульїзі, такого-то й такого-то, схожого на мене, тільки вищого на зріст, але я не став чіплятися з розпитами до незнайомої людини. Простіше було вдатися до Паскуале Лачерби, я стільки про нього думав, що він став мені за родича.

Випивши турецької кави і сьорбнувши ковток крижаної води, я підвівся.

— Салют! — Кельнер на прощання подав руку.

Я попросив з'ясувати мені, де вулиця принца Константина, і подався вздовж ряду низеньких крамничок, що йшли аж до пагорба.

3

Офіцери й дівулі з вілли за маленький зріст і перелякані очиці прозвали його Ніколіно. Насправді він був не такий тюхтій, як здавалося з першого погляду. Як тільки вони сідали за столик його кав'ярні, Ніколіно одразу виринав як з-під землі, завжди ладний зробити будь-яку послугу, з виглядом спільника, досвідченого в усьому.

— Мадам? — звертався він до дівчат, чекаючи замовлення. А потім до офіцерів: — Месьє?

Адріана вважала, що він величає їх «мадам» для сміху. Одна тільки пані Ніна сприймала його звернення всерйоз. Їй Ніколіно подобався, хай тільки про людське око, але він додержувався звичаю, знав, як поводитися з дамами.

— Це дуже вихований грек, — мовила пані Ніна.

Коли дівчата, випивши келишок узо, заходилися реготом або коли сміялися офіцери, Ніколіно, на догоду їм, теж хихотів. Він їх боявся, вони ж бо переможці.

— Ну й пройда ти, — казала Трієстинка, плескаючи його по плечу.

А він на те:

— Так, мадам.

Тоді вона гукала:

— Хай живе дуче!

Ніколіно ставав наввипинки, погляд його поважнів і злітав кудись угору, на дахи довколишніх будинків.

— Нехай! — казав він без особливого ентузіазму.

А Трієстинка:

— Годі прикидатися, аби ти міг, то втопив би в ложці води італійських офіцерів, а заодно і нас, признайся!

Переляканий Ніколіно, схилившись, починав старанно витирати брудним рушником стіл і переставляти з місця на місце келишки.

— Мадам, — казав він півголосом, — я фашист. Усі італійські офіцери мене знають. Я їхній друг.

— Ну й пройда! — сичала крізь зуби Трієстинка.

[1] «Допо лаворо» — «Після роботи», організація, створена в Італії фашистами, щоб контролювати дозвілля трудящих.

Розділ третій

1

Паскуале Лачерба сидів біля прилавка, витягнувши ноги: палиця висіла на бильці стільця, під носом він тримав розгорнуту газету. Коли я зайшов, він звів голову і мовчки втупився в мене поверх окулярів своїми чорними, як вуглинки, очима, які бувають тільки в південців.

Ми дивились один на одного, не кажучи ні слова, я чомусь зніяковів перед цим блідим кощавим обличчям, перед цими витягнутими на підлозі негнучкими, як палиця, ногами.

Кімната, де було фотоательє, скидалася на колодязь, і Паскуале Лачерба сидів у глибині його, прихилившись спиною до фанерної переділки, його витягнуті ноги сягали протилежної стіни, загороджуючи прохід. Я окинув швидким поглядом високі стіни: вони були обвішані листівками з краєвидами Кефалонії, фотографіями — все пейзажі, будинки, долини, гори, пляж. Але найбільше тут було розфарбованих ликів сивобородих святих з широко розплющеними невидющими очима, де завмер подив: святих повставлювано в бляшані рямці-божнички або понамальовувано на дерев'яних дощечках — як іконки.

— Паскуале Лачерба? — пробурмотів я.

Паскуале Лачерба ледве звівся, довгі ноги не слухалися, відклав газету на прилавок, зняв із спинки стільця палицю і сперся на неї. Подивився на мене пильно, крізь окуляри, і мені

знову здалося, ніби він, так само як і кельнер, намагався вловити в моїх рисах щось знайоме. Бажаючи помогти йому пригадати, я не знайшов чогось розумнішого, ніж сказати:

— Я син капітана Пульїзі, Альдо Пульїзі з 33-го артилерійського полку.

Обличчя Паскуале Лачерби ще більше загострилося, шкіра на вилицях ще більше напнулася і пожовкла, в очах-вуглинках проблиснуло червоне світло.

— Італієць, — промовив він.

Він подав мені руку, я потиснув її, вона була суха, як дерев'янка, і показав мені на вільний стілець, старий солом'яний стілець, поставлений біля фанерної переділки.

— Сідайте, — сказав він. — Як пану їздилося?

Я сів під іконами й краєвидами. Православні святі дивилися на мене згори, збоку, ззаду. В ательє приємно пахло шкірою.

Перехопивши мій погляд, Паскуале Лачерба запитав:

— Подобаються вони панові?

— Як їх звуть? — запитав я, аби що-небудь сказати.

Тицяючи палицею в стіни, Паскуале Лачерба почав називати святих на ім'я — святий Миколай, святий Спиридон, святий Герасим тощо. При кожному порухові його руки поли розстебнутого піджака розліталися вбік: висока постать — вона темніла на ясному тлі засклених дверей — простерлася наді мною, подібно величезному птахові, тільки що злетіти не могла.

— Це не я малюю, — розтлумачив він, спускаючи палицю. — Я фотограф. Мені їх надсилає приятель, італієць із Афін, а я продаю туристам.

Він вихопив із-за прилавку другого стільця і вмостився напроти мене, схрестивши руки на галці палиці.

— Продаю по добрій ціні, — додав він, не зводячи з мене очей.

А я:

— Почому?

— Звичайно по сорок драхм за штуку, — сказав Паскуале Лачерба, — але з італійських туристів беру по тридцять.

— Я перед від'їздом неодмінно куплю.

— Це гарний сувенір на пам'ять про Кефалонію, — промовив Паскуале Лачерба. — Пан із якої частини Італії?

Але, не давши мені відповісти, почав розтлумачувати, що сам народився в містечкові біля Барі, на острові живе давно, сам не пам'ятає відколи, і що Кефалонія чудовий острів. Шкода, що я приїхав у таку невдалу пору року, початок дощів, а то б я міг побувати на пляжі в Нассосі, покупатися, з'їздити на Енос, у фортецю святого Юрія.

Він замовк, міркуючи про мою дивну появу в таку невідповідну пору. В його погляді світився подив.

— Чому пан приїхав так пізно? — запитав він. Тільки тоді мені пощастило, нарешті, пояснити йому, що я зовсім не турист і приїхав на Кефалонію побачити місце, де загинув батько, — Червоний Домок і ще деякі місця і що я розшукую шкільну вчительку Катерину Паріотіс.

Він вислухав мене мовчки, поклав руки на галку палиці і сперся на неї підборіддям; очі за окулярами дивилися кудись униз, на черевики. Він сидів нерухомо і слухав, що я говорю — до того нерухомо, що в мене навіть закрався сумнів, чи слухає він мене, чи не думає про щось інше, про якісь свої справи.

— Ви мене слухаєте? — спитав я.

Але Паскуале Лачерба не відповів; він усе ще дивився перед себе, ніби зовсім забув про мене.

2

Картку форматом шість на дев’ять капітан замовив у двох примірниках, і Паскуале Лачерба вручив йому їх, загорнуті в газетний папір. Він це добре пам’ятав. Сам здивувався, як людська пам’ять може утримувати такі незначні подробиці, а головне — випустити. Після землетрусу таке з ним траплялося дедалі частіше. Він невиразно пригадував ім’я Альдо Пульїзі — бо ж, здається, це саме він, капітан Альдо Пульїзі, дав наказ стріляти з гармат по німцях, принаймні так говорили на острові. Але згадати, яке обличчя було в людини з цим іменем, він ніяк не міг. Пам’ятав його руку, гаманець з брунатної шкіри, чорні шкіряні чоботи — та й усе. Він добре пам’ятав своє колишнє ательє, коли вулиця ще носила ім’я принца П’ємонтського. Діялося це в липні. Він приспустив жалюзі, щоб захиститися від сонця, що падало в ательє, відбиваючись від фасаду будинку на тому боці вулиці, тому в кімнаті було темнувато й задушно. Того дня він не пішов до штабу, залишався дома частенько і вільного часу брався до свого ремесла, радше з любові до мистецтва, ніж з чогось іншого — виготовляв фотографії, мініатюрки, картонки для італійських солдатів і офіцерів, які надсилали їх додому або дарували аргостоліонським дівчатам. Солдатів було багато. Кожен ставав у позу, спиною до завіски, під запаленою лампою й усміхався. А відтак усіх їх, або майже всіх, розстріляно. І капітана Альдо Пульїзі також.

Але обличчя їхні розпливалися; навряд чи Паскуале Лачерба зміг би поновити їх у пам’яті, навіть зазирнувши у вічко свого старовинного фотоапарата гармонією. Він засовував голову під чорну накидку, намагаючись поновити у пам’яті бодай одне з цих облич, але бачив лише плечі, груди, розхристану сорочку чи краватку, бачив навіть чуб і чорні дуги брів.

Тепер пригадав, що, віддаючи загорнуті в газету знімки, мовив: «Ось вам, капітане, дві картонки, одна для дружини, друга для нареченої».

Ці слова, вимовлені того дня, зараз знову бриніли в його вухах із тією жартівливою інтонацією, ніби приглушені спекою. Можливо, зусиллям волі зміг би відтворити й відповідь капітана, його достеменні слова.

Що той відповів?

Промовчав?

Усміхнувся?

Це було в липні, після обіду. На вулиці панував рух: ходили солдати, снували туди й сюди машини, і тіні їхні мигтіли на задній стіні ательє. Як же це було? А тоді ж якраз щось таке сталося, він пригадує, але що саме?

А може, то і не в липні?

Не віриться, як може людина запам’ятати силу-силенну дрібниць, а головне забути.

Можливо, того дня почалася кривава розправа? Чи просто висадка німців?

Перемир’я?

Землетрус?

Неймовірно, скільки подій скоїлося за якихось там кілька років на Кефалонії, на цьому маленькому, відрізаному від усього світу острові! Тому, напевне, фотографові й не щастило пов’язати свої спогади воєдино.

А втім, може, це й на краще? Зрештою, чи не краще забути про це?

3

Почулося гудіння гідролітака, алюмінієвого гідролітачка, який піднімався щоранку з затоки і летів на розвідку. В гавані на військовому кораблі завила сирена. Звідкись, чи то від горбів, чи від міських казарм, долинули гучні голоси, пісні, кілька пострілів, і все раптом стихло, ніби приглушене відстанню і яскравістю світла. Капітан, котрий у цей час голився, підскочив до вікна, що виходило на вулицю, і опинився зовсім поруч пліч-о-пліч з Катериною Паріотіс.

— Калімера, кіріє, — привітав її він.

Вона вихилилася з вікна подивитися, що відбувається в місті, але нічого не побачила. Все стихло.

Тоді капітан сів до столу, захаращеного книжками Катерини; тут поряд із свіжими квітами в скляній вазі стояв і радіоприймач. Він його ввімкнув і почав нервово крутити ручки — шукати італійську чи іншу яку станцію, хай навіть ворожу, але натикався лише на свист і морзянку: перемовлялися військові судна.

Дивлячись на нервові рухи капітанових рук, Катерина Паріотіс лише зараз цілком усвідомила, що в цій скриньці лунають голоси всього світу, всієї охопленої війною земної кулі. Тут люди атакують одне одного, перемовляються між собою цілі народи і

континенти. Берлін, Афіни, Лондон, Вашингтон, Москва, Токіо— .скільки місті Військові судна і літаки теж, певне, викликають одне одного, відповідають, передають бойові накази з неба і з моря, переслідують одне одного, тікають, і все це вривається сюди, в віталеньку її хати, а вона, Катерина, зовсім непричетна до цієї війни, має бути за мимовільного свідка її. Через цю темну дерев'яну скриньку в мережею переплетених дротів у завислій над Кефалонією тиші вони стежили за незрозумілими словами, для неї зовсім безглуздими. Чом би їм не роз'їхатися домів і не дати ближньому спокій? Чому капітан Альдо Пульїзі не вертається до себе додому спати на власному ліжкові? От капітан увесь час мовчить, ходить пригнічений — отже, війна не приносить щастя нікому: ні переможцям, ні переможеним. Щось у них сталося, в італійців, Катерина Паріотіс це зрозуміла. Відтоді, як англо-американці висадилися в Сицилії, італійці перестали виспівувати ночами пісень на вулицях, уже не було колишнього пожвавлення неділями на майдані Валіанос, військовий оркестр грав мляво. Чи це їй тільки здалося? Очі капітана світили якимсь тужним світлом, і щоразу крізь прочинені двері кімнати вона ловила на собі його погляд. Погляд був добрий, вона не могла цього не визнати, людина шукала дружньої підтримки чи просто чекала доброго слова, хоча відверто озватися не зважувалася. Щовечора, перш ніж замкнутися у своїй кімнаті, він залишав на столі хліб і консерви, а вранці, йдучи, просто бажав доброго дня або ж, коли бабця йому дякувала, усміхався з якимось провинним поглядом.

— Ну що ви, нема за що, — казав капітан, ніби соромлячись чогось, сідав на мотоцикл і їхав, залишаючи за собою хмарку

диму й бензинового чаду.

Зненацька капітанові руки завмерли: серед тисячі голосів війни натрапили на італійську станцію. Трохи згодом капітан підвівся, хоча передача ще тривала. Катерина Паріотіс дивилася на нього, припавши до одвірка, дивилися на нього з-поза її спини з кухні її батько й мати. Вони теж зрозуміли: щось відбувається або вже сталося.

— Арештовано Муссоліні, — промовив капітан. Здавалося, він ні до кого не звертався, а говорить сам до себе. Голос італійського диктора замовк, і тиху вітальню родини Паріотіс заповнили звуки військового маршу. Катерині почало ввижатися, що хвилі музики підняли її з підлоги і понесли в вишину, їй захотілося кричати, побігти кудись, зробити що-небудь. Але з делікатності вона стрималася, опанувала себе і стояла в дверях, дивлячись на капітана. Той закінчував голитися перед люстерком, поставленим на комоді, вона спостерігала за його квапливими рухами, чула його ходу, чула, як дзенькнула бритва об край миски, плюскіт води. Цієї хвилини вона чекала від першого дня окупації. їй хотілося гукнути йому: «Ну, а тепер ви нарешті повернетеся додому? Зможу я спати на своєму ліжкові?» Або: «Пане капітане, можна мені нарешті навчати моїх учнів історії Греції та рідній мові?»

Але вимовити ці слова вона не могла, вони крутилися їй на язиці, про себе Катерина їх чітко формулювала, але вголос вимовити не зважувалася. Вона переступала з ноги на ногу, спершись на одвірок, не відриваючись дивилася на двері, що вели до капітанової кімнати. Коли той знов зайшов до вітальні, одягнутий у свою гарну уніформу, виглядав утомленим: смуток

ще помітніше світився в очах, освітлював усе обличчя — напружене, з різкими, ніби вирубаними з каменю рисами.

Капітан зупинився біля Катерини, йому хотілося перед відходом щось сказати їй. Поборовши хвилеву розгубленість, можливо, то вона мимоволі підбадьорила його поглядом, що в ньому не було ні тріумфу, ні глуму, він промовив:

— Скоро війна для нас, італійців, скінчиться. — І, змусивши себе усміхнутися, запитав: — Ви раді?

Його очі зустрілися з Катериниими очима на одну мить, але вона встигла вловити в них збентеження. І він стрімко вийшов з кімнати, сказавши на прощання звичайне:

— Калімера, кіріє.

4

«Чом це я не відповіла? — питала вона себе. — Досить було сказати: «Калімера, калімера, капітане», щоб він був задоволений».

На пляжі хтось був: за агавою розбиралися дві дівчини-італійки. Катерина зупинилася осторонь, сіла на камінь, скинула сандалі.

Навіщо вона прийшла? Щоб сказати: «Калімера, капітане?»

Не звертаючи уваги на голоси дівчат, вона прислухалася до мовчання моря, до польоту чайок. У тиші виразно чувся клекіт морських колодязів: то морська вода, пройшовши крізь вапняні скелі, нуртувала там, у глибині темних розколин, що змережали все узбережжя аж до мису Святого Теодора, заповнювала своїм шульпотінням цілий берег.

Катерина дивилася на гладінь моря, вона здіймалася до неба вище маяка. Дві дівчини стояли на валуні і на тлі горба здавалися дуже високі. Вони роздяглися догола — засмагла шкіра блищала, чітко вимальовувалися форми тіла, в одної з них, тієї, що вища, була могутня постать. Дівчата жартували, сміялися, потім, перескакуючи з каменя на камінь, побігли до моря й кинулися в воду. Видко було, як вони спершу зникли під водою, потім випірнули на блискуче плесо затоки, висяваючи, як рибки. Пливли пліч-о-пліч, заточуючи на воді широке коло, бавилися, пірнали, виринали, коли-не-коли завмирали на місці, лягали голічерева, щоб звести подих, і випльовували воду в небо. Чайки метушилися довкола них, летіли геть, знову наближалися.

Катерина розгорнула книжку, прочитала кілька рядків, але блиск моря сліпив очі, її розморило від спеки, пойняла солодка знемога, хотілося сидіти просто так і байдикувати.

Якби капітан прийшов зараз на пляж, вона б йому сказала: «Калімера, капітане». Бо вона не може ненавидіти людину, яку спіткало лихо, навіть якщо він чужинець і ворог. Альдо Пульїзі має прийти сюди кожної хвилини, вона це знала. Багато разів бачила, як він сидів тут зі своїм ординарцем.

«А чи можу я взагалі вважати його за ворога? — питала вона себе. — Що він зробив мені лихого, щоб вважати його за ворога?»

Щоб заховатися від сонця, Катерина запнулася низько хусточкою, заплющила очі. Через барвисту тканину й спущені повіки небо здавалося густожовтим, майже помаранчевим, крик чаїний віддалився, а клекіт колодязів перейшов у дзюркотіння. У вухах залунали голоси і звуки дитинства, коли мама в недільні

дні влітку водила її на пляж. Дитячий гомін, барвисті прапорці, вітрила в морі; тоді ще не було ні війни, ні окупації. Ось зараз вона розплющить очі, і довкола все буде таким, як тоді. Глянула краєчком ока на море. Дівчата-італійки підпливали до берега, голови їх ледве стирчали над водою, певне, втомилися, рухи стали повільніші. Відчувши, що хтось стоїть у неї за плечима, вона обернулася. То був капітан Пульїзі.

Темні окуляри ховали добру половину його обличчя. Але вона одразу впізнала його по знайомій смутній усмішці. Він стояв на камені і також здавався вищим, ніж звичайно. На ньому були шорти з армійської тканини кольору хакі й біла розхристана казенна сорочка. Ноги він мав худі, волохаті, груди, видні з-під сорочки, теж заросли чорним волоссям. Трохи далі стояв його ординарець Джераче, коротун ще смаглявіший за капітана, мов тінь, відокремлена від скелі.

— Калімера, капітане, — сказала Катерина.

«Сказала вголос чи тільки подумала?» — питала вона себе. Либонь, тільки подумала, бо ж чому капітан стоїть позаду неї, не зважуючись підійти.

Вона побачила, як двоє дівчат вибрели з моря й рушили до агави, під якою біліла їхня одежа. Одна з них пов’язала рушника круг стану, друга розвела руки вбік і, голісінька, почала робити гімнастику. Ось вона змахнула з чола пасмо волосся, висякалася двома пальцями, потім повернулася, сіла поруч з подругою, вляглася на спину, обличчям до сонця, і заходилася торсати собі пипки.

— Ісусе! — охнув Джераче.

Катерина чула позад себе капітанову ходу — він примостився неподалік. Ледь обернувши голову, так, щоб він не зауважив, що вона за ним спостерігає, Катерина намагалася з'ясувати, де він сів, але побачила тільки тінь, постелену поблизу неї. Запитала себе, чому він не сів поруч. Чи й справді він не розчув слів: «Калімера, капітане»?

Обернулася ще раз, і вуста її розпливлися в усмішці, але усміх вийшов непевний, без адреси. Капітан тримав у руках книжку, не розгортаючи, дивився на тонку шию Катерини, на її волосся, зібране вузлом на потилиці, на її кістляві плечики, де затаїлася впертість, на її худеньке, вкрите сукенкою тіло, в якому затаїлася ворожість. І не здогадувався, що тепер, коли він попав у біду, ворожість минула.

Ординарець усе ще стояв осторонь, на скелі, і примруженими очима розглядав блискуче під сонцем оголене тіло простягнутої дівчини. Ось вона повернулася на бік, лягла на живіт, витягла вперед сплетені руки, сперлася на них підборіддям. Байдуже подивилася своїми ясними очицями на Катерину, капітана, Джераче. Той стояв похмурий і смикав кінчики своїх тонких чорних вусів, звислих уздовж згорток рота. Він нервувався і щораз швидше перебирав пальцями. Зненацька дівчина зірвалася на рівні, пройшлася по скелі, потім знов вернулася під дерево — перса її щокроку підстрибували — і, стоячи, закурила, пускаючи вгору цівку диму. Тоді Джераче, не зводячи з неї очей, посміхаючись і пантруючи кожен її рух, також закурив сигарету. З своїми білими як сніг зубами, блискучими очима і димчасто-чорною головою він скидався на великого кота. Потім сів,

обхопив руками притиснуті до грудей коліна і сперся на них підборіддям.

«Навіщо я сюди прийшла, якщо не годна сказати йому ні слова?» — питала себе Катерина. Не зуміла вимовити навіть слова «калімера»! Сумніву не було. Інакше він не сидів би так, мовчки, оподаль, позаду неї. Вона прийшла на пляж задля нього і поводиться, як дівча, як дурне дівча.

Катерина зітхнула. В розпеченому повітрі пахло камінням і сіллю. В далечині в лавині світла посеред моря невиразно мрів мис Святого Теодора. По той бік виднів білий Ліксурі.

Капітан теж спробував читати, але згорнув покладену на коліна книжку і дивився далі на це маленьке кощаве тіло, повне неприязні. «Навіщо я замовляв дві фотографії?» — питав він себе. Обидві фотографії лежали в книжці («Одна для дружини, друга для нареченої», — сказав йому фотограф). Він подивився на знімок і раптом збагнув, як безглуздо вимагати вдячності від переможених і принижених людей. Хіба він міг чекати бодай слова відповіді від Катерини по тому, як вижив її з власного ліжка? Як можна розраховувати на приязнь народу, проти якого воював, і то лиш тому, що, зайшовши до нього в дім, ти дав йому, голодному, шмат хліба.

«Катерині Паріотіс на знак приязні і з проханням вибачити від італійського офіцера».

Він перечитав напис, виведений упоперек грудей: так, безглуздо і навіть смішно. Але коли б він міг наважитися простягти цю картку через кущ дроку й чекати. Щоб Катерина, перш ніж вони поїдуть звідси, принаймні взнала, що йому нічого, окрім приязного слова, від неї не треба, що ні на що інше,

окрім братських стосунків, він не претендує. Як висловити їй усе, що зібралося в нього в душі — свою вину, і сором, і сердечну теплоту? Хіба він може вернутися до Італії, не розвіявши непорозуміння, її затаєну образу, не сказавши, з якою симпатією він ставився до неї, до її батьків, до людей острова, до всього її народу. І до історії Греції.

Він простягнув їй фотографію, злегка торкнувши її плеча краєм карточки. Катерина Паріотіс узяла її просто, ніби чекала цього.

Подивилася і, уткнувшись підборіддям у груди, довго розбирала підпис.

«Порве», — майнула думка у нього.

Але Катерина всміхнулася до нього.

— Дякую, — сказала вона і поклала фотографію у свою книжку.

«Так буде краще», — подумав капітан. Те саме подумала й Катерина. І обоє дивилися й далі перед себе з почуттям полегкості.

Двоє дівчат, стоячи за агавою, одягалися; рухи їхні, здавалося, були зумисне повільні. Джераче, сидячи навпочіпки, пильно дивився на них, у руці в нього жевріла сигарета.

Розділ четвертий

1

Паскуале Лачерба, очутившись від своїх думок, дивився на мене вигаслими очима і, здавалося, не зразу втямив, хто перед ним.

— Ні, — сказав, — не пам'ятаю. — І після паузи, ніби виправдуючись, додав: — Хіба всіх запам'ятаєш?

Він нервово підхопився і різко махнув рукою, ніби хотів відігнати привид.

За скляними дверима лави хмар усе ще летіли над низькими дахами, терасами. Під напливом хмар, гнаних вітром від моря, до Пелопоннесу, місто Аргостоліон нібито відступало назад. Перлове світло, яскраве і водночас матове, знову заповідало дощ. Кілька перехожих, жінка в чорному, , хлопчик, велосипедист, рухалися, ніби на скляному екрані в китайському театрі тіней. Вулиця принца Константина теж безлюдна. Не чути було гомону, звичного в місті, ні гуркоту автомобілів. Тільки не вгаваючи завивав вітер, носився аргостоліонськими вулицями, чисто підмітаючи тераси.

— В недобру пору пан приїхав, — правив Паскуале Лачерба, люто поглядаючи на небо. Він рушив до прилавка і висунув шухляду. — А Кефалонія все ж таки гарна, погляньте. — Він дістав пачку фотографій. Картки розсипалися віялом. Я теж підвівся і взяв навмання кілька з них. Лачерба дивився на мене ожилими

очима, намагаючись уловити на моєму обличчі ознаку приємного подиву.

Ось панорама міста, яким воно було перед землетрусом, вулиці й будинки спинаються вгору схилом пагорба трохи не до самого гребеня. Ось залюднена набережна, торговий пароплав біля причалу, а в далечині, в темних водах затоки, відбиваються вітрила шлюпок. Ось вершина гори, сосни і ялинки, крізь їхнє гілля світить вранішнє небо, внизу в долині монастир святого Герасима. А тут міст, карниз старовинної вілли й діти, хлопчик і дівчинка, вони вервечкою виходять на бруковану білими плитками вулицю.

— От бачить пан, — приказував фотограф.

Я не розумів, чому він так уперто каже мені «пан», можливо, з давньої звички, захованої з часів окупації. А може, він був за перекладача в італійських солдатів, швидше всього при якомусь начальстві, його ж листівки з краєвидами Кефалонії мене нітрохи не цікавили, але, якщо я хотів чогось від нього добитися, Треба було його задобрити. Бо ж я розраховував, що він поводить мене по острову, покаже пам’ятні місця і, можливо, познайомить з Катериною Паріотіс.

— Гарні! — сказав я. — Пан майстер своєї справи. Фотограф неабиякий.

Я теж несамохіть сказав йому «пан», наче бажаючи запобігти перед ним і в цьому. Насправді це слово вихопилося в мене само по собі.

— Панові подобаються вони? — запитав Паскуале, глянувши на мене знизу вгору, очі його заблищали. — Якщо пан хоче, можу продати. Недорого.

— Мабуть, візьму на пам’ять, — відповів я.

А він:

— Тоді ж, коли й ікони?

— Так, перед від’їздом.

Паскуале Лачерба з видимою втіхою поскладав листівки назад до шухляди і знову вийшов на середину кімнати; двом тут не було де повернутись, до того ж ми обидва курили. Ми побули ще трохи в тісній кімнатці, завішаній образками, коли-не-коли поглядаючи на вулицю.

— Так, перед війною і перед землетрусом Кефалонія, мабуть, була гарна, — зауважив я, щоб повернутися до перерваної розмови. — Скажіть, а ви, а пан, — поправився я, — працював фотографом і за окупації?

Паскуале Лачерба всміхнувся.

— Я з пелюшок живу серед фотоапаратів і фотоплатівок, — відповів він. — Мій батько також був фотограф, ходив з триногою на рамені селами, намагався встигнути до свята, і мене водив з собою, привчав до діла. Кого я тільки не знімав: і молодят, і дівчаток у день першого причастя, і навіть небіжчиків. Як зараз пам’ятаю, лежить мрець на ліжкові в святковому вбранні, руки хрестом... Як я боявся покійників! Вони мені ночами снилися.

Я знов рушив в атаку.

— А за окупації?

Паскуале Лачерба осікся, ми мовчки дивилися один на одного: я намагався надати своєму обличчю приязний вираз, він, намагаючись збагнути, куди я хилю.

— Я працював перекладачем, — нарешті вимовив він. — Інакше не можна було, бо ж на всій Кефалонії я був єдиним, хто знав італійську. А як би пан учинив, бувши мною?

— Працював би перекладачем, — мовив я.

— Ну от.

Паскуале Лачерба розвів руками, ніби бажаючи підкреслити, що від долі не втечеш.

— Коли закінчилася війна, — провадив він, хмурніючи, — з гір прийшли партизани — «андарти» і мене заарештували. Але кефалонці заремствували, мене тут усі любили і люблять, почали вимагати, щоб мені дали спокій.

Голос його лунав тепер глухо, безбарвно, і погляд його поринув у глибину спогадів. Та ненадовго. Знов рвучко махнувши, ніби розтинаючи рукою сизе від диму повітря, він дав зрозуміти, що війна йому в печінках сидить, то краще вже побалакати про щось інше.

— Тепер я грек, — додав він. — І одружений з гречанкою.

Мені хотілося запитати, чого він чекає, чому не тікає з цього безвісного нещасного острова, який німці пройшли вогнем і мечем, а землетрус зрівняв з землею, чому він уперто залишається тут, вріс у нього, ніби рослина корінням, хоча проти цього волає сама природа — небо, земля, море; чому з такою затятістю чіпляється за цей напханий мерцями плавучий клаптик землі, який щохвилини може злетіти в повітря або піти на дно. Але я промовчав. Він жив у цій побіленій вапном кімнаті, перегородженій фанерною переділкою, під поглядом святих угодників, згадував, яким острів був колись, дивився на небо в чеканні весни чи зими; з усім світом його зв’язував тільки порон,

тоненька ниточка шумовиння за кормою пароплава, що ходить із Патраса в Самі і з Самі в Патрас.

Я заздалегідь знав, що він мені відповість; власне, він відповів, коли показував пачку своїх фотографій. А може, його утримувало на острові щось інше, можливо, таємно щось вабило його до смерті; можливо, він смакував думку про смерть або примирився з її неминучістю?

— Пан уже пив каву? — запитав він.

Ми вийшли надвір і, борючись із вітром, рушили до майдану Валіанос. Острів здавався похмурим, насупленим і не тільки через дощ, вітер та хмари. Напевне, він справив би на мене таке саме враження і серед літа, при яскравому сонці і чистому небі. І не дивина. Я ж бо знав його історію.

Ми простували повз витягнуті в дві лави вбогі крамнички і білі вітрини по розгаслих від дощу земляних тротуарах. Посеред вулиці бігли струмки, із води визирав то камінь, то вирваний із корінням кущик, то гілочка сливини — їх приніс сюди вночі гірський потік. Але, незважаючи на вітер, було не холодно, повітря м’яке й приємне, пахло морем.

— Якщо вітер не стихне, — сказав Паскуале Лачерба, притримуючи одною рукою начолений старий сірий капелюх, — то порон із Патраса не прийде.

На перехресті вулиць, що виходили до набережної, видніла затока, вода шумувала, і здавалося — вона ось-ось закипить. Хвилі бігли, ніби хто їх гнав на середину, заливали вузьку смужку мосту. В тому місці річка йшла широким вигином, там не було ні пляжу, ані прибережних скель, а зразу починалася зелень і море наскакувало на неї з розгону.

Паскуале Лачерба зупинився і, все ще тримаючись за капелюха, показав палицею у просвіт вулиці:

— Пан бачить міст? Це єдина споруда, вціліла після землетрусу.

Я думав про те, що в гирлі затоки, там, де починається чисте море, нині, мабуть, бурхає шторм, отож порон, що курсує між Самі й Патрасом, стоятиме. Ниточка, що тягнеться за пороном, порветься, і десь добу, тижні, а то й рік Кефалонія буде відрізана від світу. Все-таки це жахливий острів, думав я і ще раз запитав сам у себе, яким його б побачив, аби не знав його історії.

— Ходімо до Ніколіно, — промовив фотограф і, накульгуючи, заквапився повз травники й лави в кав'ярню, начебто вигляд столиків додавав йому бадьорості. На лавах сиділо кілька стариганів: у самих піджаках, без плащів і пальт, тільки капелюх на голові та благенький шарфик на шиї. На розі майдану стояло двоє таксі: довгі крилаті американські машини яскравого кольору, з одного із них висунулися голова й рука. Я впізнав Сандріно. Він гукнув мені «добридень!» і, вилізши з машини, сказав:

— Чим можу прислужитися?

Сандріно пішов з нами пити каву. Ми посідали втрьох біля одного столика — в затишку.

— Вип'ємо ще по келишку узо, — запропонував Паскуале Лачерба. Він усіляко давав наздогад Сандріно, що його послуги не потрібні і він тут зайвий, але Сандріно довго від нас не йшов. Він усе правив, що за кілька драхм може прокатати мене по цілому острову й показати найкращі куточки. Вранці він уже побував у Самі, возив вантаж на порон і бачив, що, незважаючи на шторм, порон усе-таки вирушив у рейс.

— Їдьмо до фортеці! — казав він, звертаючись то до мене, то до фотографа. Присутність Сандріно явно дратувала Паскуале Лачербу. Він дивився кудись поверх голови, зціпивши зуби і не відповідаючи йому, ніби перед ним було порожнє місце. А мені ж, перш ніж кататися по острову, хотілося розпитати де про що фотографа.

— Давай завтра або сьогодні по обіді, — сказав я Сандріно.

— Гаразд, я буду там, — відповів він, показуючи на свій жовто-червоний студебекер.

— А як же з Катериною Паріотіс? — голосно запитав він, уже дійшовши до середини майдану.

Я знизав плечима.

— Я її пошукаю, — гукнув Сандріно.

Паскуале Лачерба посміхнувся, на вустах застигла гримаса.

Ми пили узо, щось схоже на ганусівку, дуже міцний трунок, прозорий, як кришталь, коли пити його нерозведеним; якщо ж долити бодай краплю води, то він тут же перед очима обертається в легеньку хмарку, стає м'якіший і починає пахтіти якимсь зіллям і квітами.

— Ну, а що сталося на острові по тому, як тут висадилися німці? — навпростець запитав я фотографа, роздивляючись білу хмарку узо в своєму келишкові. — Як поводилися італійські солдати? Інакше кажучи, — вів я далі, — чи відчувалося, що між німцями та італійцями назріває ворожнеча, чи взаємини були нормальні?

Паскуале Лачерба глянув на мене здивовано.

— Нічого не сталося, — відповів він. — Адже німці та італійці були союзниками. Наскільки я пам'ятаю, не сталося нічого

особливого.

2

Німці, піхотні та артилерійські частини, висадилися на початку серпня. Якось уранці з боку Ліксурі дорогою до Аргостоліона почувся незвичайний гуркіт: то підходили німці, — рокіт італійських машин був зовсім інший, до нього тут уже звикли. Всі підбігли до вікон поцікавитися, що там коїться внизу, біля повороту шосе, де в мареві танцює розпечене повітря. Гуркіт, наближаючись, дужчав, і що ближче він був, то виразніше різнився від звичних звуків.

Перші показалися двоє військових мотоциклів, низько перехилившись на повороті; прорвавши гаряче марево, вони випросталися і поїхали з помірною швидкістю, висяваючи склом і металом. За ними сунув тупоносий ваговозик, він, здавалося, ковтав подорожню куряву, а далі ще мотоцикліст, що спершу також їхали перехилившись, а потім, як по команді, випросталися. Блиск металу, бліки сонця на прикритих маскувальними дашками фарах стали ще сліпучіші, в повітрі розійшовся ядучий дух бензинового перепалу.

— Німці! — коротко сказала пані Ніна. Широко розплющивши очі, нервово покусуючи довгий мундштук із чорної кості, вона дивилася понад мурованою огорожею. Німців вона ніколи не любила, не терпіла їх за хамулуватість і грубість.

На шосе жахтіли вогненні бліки, плями світла й невеликі тіні мчали вперед. їх бачили і чули остров’яни, жінки, селяни, які працювали в полі. Бачила їх і Катерина Паріотіс, що схвильовано кинулася до вікна.

Німці промчали перед віллою з швидкістю блискавки. На машині, пофарбованій у маскувальні кольори — жовтий, брунатний і зелений і тому схожій на страхітливу ропуху, їхало четверо офіцерів. Усі четверо біляві. Адріані здалося, що вона зловила їхній погляд, холодний голубий німецький погляд. Але враження було оманливе: офіцери навіть не поглянули в бік вілли. Вони дивилися просто перед себе, на Аргостоліон. Ось вони в'їхали на міст і зникли за першими будинками.

Усе це сталося вмить, промайнуло, мов те видиво. Катерині Паріотіс здалося, що перед її очима пронеслася якась мана, але, побачивши її, вона геть знесиліла і завмерла біля вікна з відчуттям цілковитої спустошеності.

З аргостоліонської гавані вискочив маленький білий торпедний катер з двома білими вусами біля носа. Він полетів по морській гладіні, розтинаючи її, мов лезом ножа, залишаючи позад себе тонкий рівний слід, туди, до лінії обрію. Потім крутонув праворуч, ліворуч, ніби не знаючи, яку обрати дорогу в цьому безкрайому просторі, зигзагами, буцім ошалів або надумав побавитися. Зрештою він повернув свої вуса в бік гавані і, відсапуючись, покірно вернувся в порт, пропав за сірою крайкою молу.

— Дівчата, ходімо до міста, побачимо, що там діється, — Промовила пані Ніна, квапливо надіваючи капелюшок із вуалеткою.

І, не чекаючи відповіді, пускаючи дим через ніс, рушила вниз сходами; слідом за худорлявою пані Ніною— сукня висіла на ній, як на вішалці, — ніби курчата за квочкою, слухняно вибігли дівчата, озираючись, чи нема десь поблизу коляски Матіаса.

У місті все було спокійно, лише довкола майдану Валіанос панував більший, ніж звичайно, рух та прибавилося машин. Німецький ваговозик стояв біля вілли, де розмістився італійський штаб, а під деревами й пальмами вишикувалися вряд мотоцикли. Німецькі солдати, сидячи в сідлі, курили, балакали, пересміювалися, але неголосно.

Пані Ніна вмостилася разом із дівчатами в кав'ярні Ніколіно. Той підійшов до них навшпиньки, ззаду; ледве можна було розібрати, що він каже, йому перехопило подих.

— Мадам, — пролепетав він.

Приймаючи замовлення, він безперервно спостерігав за майданом. Відтак пішов на кухню, одразу ж знов показався між столиків, тримаючи на самих пучках свою бляшану тацю, і знов утупився в німців.

Німці сиділи й далі, розставивши ноги, на своїх мотоциклах, і не виявляли ніякої цікавості, навіть не дивилися на дівчат, ніби на майдані, окрім них, нікого не було. Вони чекали своїх офіцерів — ті зайшли до італійського штабу. Чекали терпляче, як люди, для яких чекання — найзвичніша річ.

— Мадам, — вимовив Ніколіно, наливаючи ракії.

Його маленька волохата лапка тремтіла: не було жодного келишка, якого б він не перелив через вінця.

— У Ліксурі, — прошепотів він, — вони висадилися в Ліксурі.

Пані Ніна не озвалася ні словом до Ніколіно; вона також не спускала з ока мотоциклів у кутку майдану. Покусуючи кінчик мундштука, стежила за кожним рухом німецьких мотоциклістів, ніби хотіла їх зачарувати.

— Скільки їх? — запитала вона.

Ніколіно нагнувся, вдаючи, ніби витирає стіл.

— Тисячі, — сказав він, — вони окупують острів.

Пані Ніна обурено подивилася на Ніколіно, ніби той був винний у всьому.

— А як же італійці? — запитала вона.

Ніколіно знизав плечима, усміхнувся, насупився, провів намоклою від узо ганчіркою по чолу.

— Ведуть переговори, — сказав.

Цієї миті на майдані показався обер-лейтенант Карл Ріттер. З довколишньої юрби бачили, як німецькі солдати скочили з мотоциклів і стали наввипинки, і лише потім побачили освітлену сонцем постать обер-лейтенанта: поки ніхто не знав, хто він такий, який у нього чин і звання. Повільно переходячи майдан, він відчував, що всі на нього дивляться, і рухи його були скуті.

Він опинився в ролі лицедія, і то на голому кону, довкола тяглися вбогі оселі, лежали плями світла й ранкові тіні. Карл Ріттер, колишній студент філософського факультету Веймарського університету, пройшовши майдан, на мить завагався і звернув до відкритої кав'ярні Ніколіно. Лише підступивши ближче, він помітив, що там сидять дівчата.

Карл Ріттер ледве глянув на них, на цих дам із казино — відраду італійських союзників. Син залізничника і селянки, він мав себе за аристократа і не міг приховати своєї погорди.

На темній блясі його офіцерського шкіряного паса, туго підперезаного круг стану, виразно видніли слова «Gott mil uns» — «з нами бог», а при боці висіла дебела кобура з темної шкіри, звідки стирчала неймовірно довга тонка цівка револьвера.

Ріттер сів за вільний столик, обличчям до майдану, а до дівчат профілем. Вони одразу оцінили його небуденну вроду, і їх мов заціпило: в його подобі дівчата вловлювали щось знайоме, бачене колись, давно забуте, але глибоко закарбоване в пам'яті. Цей профіль, хоча й новий для них, був знайомий; їм здавалося, ніби затаєна мрія здійснилася.

Німецькі солдати знов посідали на свої мотоцикли, декотрі блукали поряд, курили й тихо перемовлялися. На грудях у кожного погойдувався невеликий чорний автомат. Можна було подумати, що це добродушні хлопці з кемпінга. А втім, коли на майдані з'явився обер-лейтенант, про них забули. Вся увага тепер була прикута до Карла Ріттера. Ніколіно підступив до нього ззаду, ледве видавив на обличчі усміх і, кумедно клацнувши закаблуками, промовив:

— Месьє!

Обер-лейтенант і собі замовив узо. І цей келишок також перелився через вінця в руці Ніколіно, коли він переставляв його з таці на стіл, але обер-лейтенант не звернув уваги, задивлений кудись.

Підійшов Паскуале Лачерба, вклонився здалеку, перш ніж підступити до пані Ніни. Та, на мить відірвавши погляд від майдану, усміхнулася і подала йому руку. Фотограф підніс цю руку, затягнуту в прозоре мереживо рукавички, до вуст; прилюдно він учинив так уперше. Того ранку він тримався шляхетно, коректно і був ще блідіший, ніж звичайно.

— Бачили? — запитала пані Ніна, приємно збуджена таким люб'язним поводженням; на обличчі їй заграла звична усмішка.

Щось блиснуло на губах і за окулярами фотографа, обличчя його загострилося, в ньому засвітився хитрий, майже щасливий вираз.

— Цього треба було чекати, — сказав він. — Вони більше не довіряють італійцям.

Тепер обер-лейтенант розглядав дівчат, розглядав не кваплячись, одну по одній. Під поглядом його блакитних очей вони відчували себе, наче на вітрині, і їм стало ніяково. Ріттер дивився на них без усякого виразу, без цікавості, цілковито байдуже. Озирнув пані Ніну, Паскуале Лачербу. Над столиками схрестилися їхні погляди — чорний, вогненний, і тьмяний, блакитний.

— Чому? — запитала пані Ніна. — Через Бадольйо?

— Авжеж, — відповів Паскуале Лачерба. Фотограф поправив окуляри. Він здавався цілком спокійним, мабуть, вирішив: німці тут, нічого не вдієш.

— Ясно, що італійці незабаром укладуть перемир'я, — сказав він.

Обер-лейтенант Карл Ріттер совався на стільці. Він помічав, що від моменту появи його на майдані всі погляди прикуті до нього, люди цікавляться тільки ним. Закинувши ногу на ногу, задивившись кудись, він намагався триматися невимушено. Дістав із кишені білу коробку і неуважно поклав її на стіл. Відтак легеньким поштовхом відкрив кришку, озирнув неторканий ряд сигарет. Здавалося, дивлячись на сигарети, він про щось болісно міркував. Раптом, несподівано для всіх, Карл обернувся до дівчат і, простягаючи відкриту коробку сигарет, запитав:

— Палите?

— Візьміть, — порадив фотограф Паскуале Лачерба, помітивши їхнє збентеження.

Меткі білі руки потяглися до коробки, замелькали покриті вогненно-червоним лаком нігті, пальці порушили ряд рівно укладених сигарет, торкнулися широкого засмаглого зап'ястка обер-лейтенанта.

— Danke schön, — перша подякувала Адріана і перша усміхнулася німцеві.

Тільки пані Ніна не взяла сигарети; це помітили, коли почали курити. Помітив і обер-лейтенант. Він на неї глипнув, нахилився, підніс їй коробку під самий ніс і почав чекати.

— Не дурійте, — сказав Паскуале Лачерба, усміхаючись, ніби говорив про щось стороннє. І також узяв сигарету, мовивши «Danke schön» з таким виглядом, ніби дякував і за себе, і за пані Ніну.

Блакитні очі обер-лейтенанта стали ще яскравіші, задивлені то на будинок, де містився італійський штаб, то на дівчат, на худі довгі Адріанині ноги, на пишні, зухвало виставлені перса Трієстинки. А вона, щоб затримати його увагу на своєму бюсті, глибоко зітхнула. Цей лазуровий холодний погляд лоскотав їй нерви. Лейтенант подобався й Адріані, подобався всім, окрім хіба що пані Ніни.

Катерина Паріотіс і собі прибігла на майдан подивитися на німців. Вона позирала то на італійський штаб, то на кав'ярню Ніколіно. Катерина розуміла: хоча італійки й усміхаються, і по-давньому світить сонце, і місто спокійне, відбувається непоправне. Вона розуміла, що тепер війна так скоро не закінчиться, принаймні для них, мешканців Кефалонії. Якщо

навіть італійці підуть, а там, у штабі, мова йде, звичайно, про це, то все одно залишаться німці.

(Так, італійці й капітан Альдо Пульїзі підуть, залишивши острів німцям, вона це відчувала).

— Мені нудно від них, — мовила пані Ніна. — Від цих сигарет мене нудить, — уточнила вона, переводячи погляд приплющених очей на обер-лейтенанта, і, зціпивши зуби, силувано посміхнулася. Карл Ріттер усміхнувся у відповідь, його погляд сковзнув з бюста Трієстинки на ноги Адріани.

З-за рогу в сукенках із легкої прозорої тканини вийшли сестри Карамаллі; обидві чорняві, вони йшли в ногу, ніби пара коненят у запрягові, і повертали голову то в бік німецьких мотоциклістів, то в бік обер-лейтенанта. Вони також були вражені його вродою.

— Що там відбувається? — запитала пані Ніна. — Чому наші не йдуть?

— Ведуть переговори, — сказав Паскуале Лачерба.

Пані Ніна кинула сигарету, не докуривши й до половини, кинула не на тротуар, а на брук, з асфальту піднеслася тоненька цівка диму, ледве помітна при яскравому сонячному світлі.

— Чи вони ж там домовляться? — запитала пані Ніна.

— Ja, — відповів обер-лейтенант. Дівчата обернулися до нього. Пильно дивлячись на пані Ніну, Карл Ріттер усміхнувся. Дивився кудись за Трієстинку з її пишними персами, дальше ніг Адріаниних.

— Авжеж, — промовив Паскуале Лачерба.

Пані Ніна не зуміла приховати свого подиву, але з обличчя було видно, що вона пригнічена, втомилася.

— Ви так гадаєте? — промовила вона.

— Ми товариші по зброї, — розтлумачив Карл Ріттер, кивнувши в бік штабу.

Він, певне, хотів внести ясність у теперішню ситуацію, щоб ніхто не ошукувався. Тому з видимою втіхою сказав:

— Італійці й німці — товариші по зброї.

Тут знов почувся голос фотографа, він примирливо притакнув:

— Так, так.

— А як же Бадольйо? — -запитала пані Ніна, в голосі її бриніла нотка надії.

Обер-лейтенант різко махнув рукою — згори вниз.

— Scheisse, — мовив він.

— Що це означає? — запитала пані Ніна, звертаючись до Паскуале Лачерби.

Фотограф кахикнув. Мабуть, вагався, казати чи ні.

— Це означає лайно, пані Ніно.

3

— Точніше кажучи, провадив він так, ніби по довгих роздумах завіса часу трохи спала, — відбувалося пересування військ, частини міняли дислокацію. Наприклад, одну італійську батарею послано зміцнити німецьку залогу в Ліксурі, для дружньої допомоги. Вечорами офіцери, італійці й німці, сиділи при одному столі, разом вечеряли.

— Вип'ємо ще по одній? — запитав я, щоб підбадьорити співрозмовника.

— Давайте.

Вітер стих. У хмарах, що все ще бігли над горбами й затокою, розлилися лазурові озерця. Тьмяне матове світло ненадовго

освітлювало то один, то другий куток майдану, аж поки бризнуло всюди, оповиваючи все навкруг рівною пеленою.

— До перемир'я, — розповідав Паскуале Лачерба, — якщо не зважати на передислокацію військ, не сталося нічого істотного. Хто міг подумати, що невдовзі почнеться таке. Хіба можна було собі уявити? — прошепотів він, дивлячись на мене, але звертаючись лише до самого себе.

Нараз у його очах, у чорних поширених зіницях за грубими скельцями, як мені здалося, майнула холодна тінь переляку; сам того не бажаючи, він побачив, либонь, цілу картину минулого.

Це тривало якусь частку секунди. Паскуале Лачерба підійшов до тієї безодні, де таївся головний спогад, що наклав відбиток на все його життя, підійшов, потім сахнувся, намагаючись його позбутися, як якогось наслання. Він думав або хотів думати, що позбувся його назавжди, але ось, при першій же згадці, спомин той сплив знов.

Чи не зненавидів він мене за це?

Наче бажаючи швидше спам'ятатися, він квапливо відпив ще ковток узо і лише тоді заспокоївся. Подивився перед себе, і в погляді його була певність людини, що віднаходила тепер твердий ґрунт.

— Ми ходили тими самими вулицями, — промовив він, показуючи палицею на вулиці й майдан Аргостоліона, все ще дивно безлюдні й тихі. — Траплялося, обідали коло одного столу.

Усе це дивувало й досі. Здавалося, він усе ще не вірить, як це могло бути. Минуло багато років, і лишився лише подив: страх минувся, й увага його зосередилася на речі, такій реальній у цьому світі — на келишку узо.

Розділ п’ятий

1

У день першої зустрічі на горбах Ліксурі, в просторому наметі офіцерської їдальні всі поводилися дуже коректно. Квадратовий намет був яскраво освітлений електричними лампочками. Вітер з моря, налітаючи, ляскав парусиною, наче бляхою. Келихи сяяли, підняті в руках над столами, виголошувався не один тост за велич нації, за ратні подвиги. Цілий вечір сяяли усмішки, вечеря, сказати б, вийшла на славу.

Багато хто з німецьких офіцерів говорив по-італійському: вихідці з альпійських сіл Тіроля, вони були не так німці, як австріяки — рожевощокі, ясноокі. Аби не брунатна уніформа вермахту, можна було б подумати, що вони забрели сюди помилково. Розговоритися з ними було легко й без рейнського вина — дуже вже добродушні були ці товстощокі рожеві обличчя.

Посередині, по праву руч від капітана Пульїзі, сидів лейтенант Франц Фаут. Неуважно слухаючи розмови, він то барабанив пальцями по столу, то грався ножем, то закурював сигарету, що її одразу кидав на земляну долівку й гасив чоботом. Капітанові Альдо Пульїзі здавалося, що лейтенант увесь час думав про щось своє і лише коли-не-коли вертався до дійсності, з явним невдоволенням помічаючи довкола галасливих офіцерів. Тоді він звертався до обер-лейтенанта Карла Ріттера — той сидів

навпроти — і питав, про що йдеться. Поки лейтенант, злегка нахиливши голову до плеча, слухав металевий голос білявого офіцера, гомін у їдальні помалу вщухав, після чого Франц-Фаут, усміхаючись ще неуважніше, ніж перед тим, притакував:

— Jawohl, jawohl!

Але найбільше увагу капітана привертав обер-лейтенант Карл Ріттер. Не тільки своєю незвичайною вродою, що будила в пам'яті образи старожитніх воїнів, — була в нього разом із чистотою рис і ясністю погляду якась ясність внутрішня, первісна й жорстока, що межувала з наївністю. Карл Ріттер однаково певно розводився про аспекти культури й про війну, висловлюючи незбагненні для капітана думки, які було важко заперечувати, так просто й безпосередньо він їх формулював.

Альдо Пульїзі дивився на нього ніби зачарований. Ріттер цілі півгодини розтлумачував, як і чому деякі народи, скажімо грецький, стали чинником, що діє від'ємно на розвиток суспільства і цивілізації. Першої миті жодного поважного доказу проти не спало капітанові в голову, але, ще не встигнувши зібрати свої думки в конкретну форму, зразу подумав про милу Катерину Паріотіс, про доброту багатьох мешканців Аргостоліона, про білі кухоньки грецьких осель, де йому довелося побувати. І зрозумів, що всі його намагання що-небудь пояснити підуть намарне. Капітана так вразила ця спокійна певність Карла Ріттера, ця бездоганна чистота блискучих очей, ні на мить не затьмарюваних, поки він викладав свої теорії, що він не спробував навіть сперечатися.

Насамкінець Карл вимовив:

— Ці народи з давніх-давен живуть як лакеї, і ми повинні втримати їх у цьому стані, щоб вони не заважали поступу дужчих народів, народів-переможців.

«Може, він просто хоче мене приголомшити?»— подумав Альдо Пульїзі.

Але холодний погляд обер-лейтенанта не залишав місця для ілюзії. Ні, Карл Ріттер зовсім не збирався нікого приголомшувати: він щиро вірив у те, що казав. Вірив наївно й непохитно.

І тоді капітан Пульїзі подивився на нього, подивився і побачив, хто перед ним. Карл не чудовисько, його теорії не викликають ні огиди, ні протесту. Просто він — нещасна дефективна дитина. А довершеність ліній, кольорів і форм — лише вбога ширма, що приховує жахливу хворобу: про неї навіть він сам, Карл Ріттер, і гадки не має.

Капітан дивився на нього із змішаним почуттям жалю і дружньої зичливості, намагаючись з'ясувати собі, хто ж усе-таки перед ним. Карл Ріттер не абстрактний образ стародавнього воїна, захований у пам'яті від шкільних часів як щось бездоганне й довершене, а людина нашої доби, наділений всіма хибами й вадами нашого часу, істота цілком реальна й конкретна.

Альдо Пульїзі окинув зором почервонілі обличчя тірольських офіцерів, уродженців гір і долин Австрії, і подумав, що ці хлопці, вигодувані на молоці й сирові, серед зелені лісів і луків, у білих будиночках австрійських сіл, сидять тепер з ним, упереміш з італійськими офіцерами, і в них під військовим мундиром теж приховані хиби, притаманні кожній живій людині. Ні, подумав капітан, це не роботи, не гвинтики тієї непереможної машини, що

зрівняла з землею і завоювала цілу Європу, а такі самі бідолахи, як вони, італійці, або ті самі греки.

— Вам сумно? — запитав Карл Ріттер, перехопивши капітанів погляд.

Показуючи на свою уніформу й на уніформу обер-лейтенанта, капітан промовив:

— Можливо, ми почуваємо себе сильнішими завдяки цьому.

Карл Ріттер усміхнувся, зрадівши, як дитя. Він у своїй уніформі почував себе чудово. Скільки разів за своє життя вони надівали форму, італійці й німці? Альдо Пульїзі заходився рахувати, хто більше; Карл Ріттер підхопив жартівливу розмову: вона явно йому подобалася.

— Яку тільки форму ми не носили, — згадував капітан. — «Син вовчиці»[1], «балілла», «авангардист»[2], молодий фашист, «гуфіст»[3], допризовник, курсант офіцерської школи. Форма полегшує життя, еге ж?

Карл Ріттер насторожився, він не зрозумів, що співрозмовник має на увазі, і підбадьорив його, кивнувши головою.

— Надівши форму, — вів далі Альдо Пульїзі, — стаєш складовою частиною організованого колективу. При цьому позбуваєшся індивідуальності, але водночас звільняєшся від відповідальності. По тому як ми надіваємо уніформу, за нас думають інші, інші турбуються про нашу майбутню велич, командують нами і вирішують за нас. І так з самого дитинства.

Сказавши те, капітан сам здивувався, ніби лиш у цю хвилину зрозумів, що від ранніх літ свого життя всі вони тільки й робили, що виконували, не роздумуючи, чужі накази.

— По-вашому, це зручно? — запитав Карл Ріттер. Усмішка збігла з його обличчя: він утупився в капітана прозорими скельцями своїх ясних очей. Далі, не чекаючи відповіді, впевнено виклав капітанові ще одну теорію.

— Мундир може бути і смішним: усе залежить від того, хто його носить. Але в сучасному суспільстві він необхідний, якщо справді прагнути того, щоб забезпечити щастя кожному його членові.

Бачачи, що капітан мовчить, Карл Ріттер знову всміхнувся.

— Отже, форма аж ніяк не полегшує існування: бо ж щоразу, надіваючи її, ми переслідуємо якусь вищу мету. Крім того, поряд зі мною, поряд з вами, моїм італійським товаришем по зброї, в уніформі ходять дурні й боягузи. Ми надіваємо військовий однострій і задля їхнього щастя також.

Того вечора в офіцерській їдальні на темних горбах Ліксурі, постеленої під зоряним покривалом нічного неба, де за вістрями затоки починається чисте море, Альдо Пульїзі не мав такого стрункого й чіткого погляду на життя, як у обер-лейтенанта Карла Ріттера. Капітан знизав плечима, все більше переконуючись, що цей чудовий організм підточено важкою недугою. І на відповідь не дуже рішучим тоном сказав лише, що розуміє життя зовсім інакше.

Зовсім інакше, але як саме, не пояснив і край. Він відчував, що розмови все одно не вийде. До того ж ця його туга по домівці і теплота, з якою він думав про людей Кефалонії, про очі Катерини, схожі на очі його дружини, були несподіванкою для нього самого. Відтоді, як Катерина Паріотіс того разу на пляжі всміхнулася і взяла на знак дружби його фотографію, відтоді, як

він зрозумів, що він не завойовник, життя набуло для нього зовсім нового сенсу: захотілося кинути мундир у кропиву, зброю — в море і блукати дорогами Греції або іншої якої країни з туристським паспортом у кишені.

Але як розтлумачиш це Карлові Ріттеру, якщо важко розібратися навіть у самому собі?

Бо ж вони також ішли з дому завойовувати нові землі.

Хіба йому розкажеш, як, приїхавши сюди, вони ввійшли в ці чисто вибілені кухоньки, де стоїть стіл, відполірований до блиску, — скільки років на ньому місили тісто, — як італійські солдати день у день вирушали з мотикою в руках у поле або на виноградник. Карл Ріттер подивився б на нього своїми холодними німецькими очима, з неприхованим жалем окинув би його своїм поглядом теоретика і завойовника.

— Чого тільки не роблять в ім'я щастя людства, — міг би він сказати йому.

Але зрозумів, що вони ніколи не підуть далі загальників, витриманих в офіційно коректному тоні: їх розділяй якийсь невидимий бар'єр, дарма що доля звела їх разом, дарма що капітан знав: той хворий. Тому він промовчав.

Наприкінці вечері востаннє піднесли келихи, після чого німецькі колеги пішли до себе, подалися вниз стежкою, і їхні кроки й голоси згубилися в ночі. Наслухавшись теорій Карла Ріттера і не відгукнувшись на них, Альдо Пульїзі почував себе самотнім, самотнішим, ніж будь-коли. Йому було сумно, ніби він зрадив дружбу Катерини Паріотіс.

Сівши на мотоцикл, він поїхав униз, до Аргостоліона.

Мені було важко, та й не хотілося аналізувати причину свого пригніченого стану. Можливо, тугу на мене наганяла сама природа острова, завдані землетрусом спустошення, тільки що притихлий вітер і дощ, який лляв цілу добу. Не знаю. Ми рушили вздовж обсадженого деревами бульвару, проминули майдан Валіанос. Фотограф ішов, накульгуючи, спираючись на палицю, але нізащо не хотів, щоб ми взяли таксі Сандріно. Поступово місто залишилося позаду, бульвар перейшов у вузьке шосе, праворуч щільно підступало море, ліворуч височіла густо поросла соснами гора.

Паскуале Лачерба й далі щось розповідав, перескакуючи з одної речі на іншу. Можливо, мені було смутно ще й тому, що він не був здатний довести до кінця жодної думки, від споглядання його обтріпаних знизу, широких, як мішок, штанів і побувалого в бувальцях піджака непевного жовтувато-сірого кольору.

— Я відведу пана до Катерини Паріотіс сам, — сказав він.

Ми йшли — я це твердо знав — дорогою на мис Святого Теодора, тією самою дорогою, якою вирушив у свою останню путь перед розстрілом мій батько. Але Паскуале Лачерба розповідав про якогось свого приятеля із Патраса, — не пам'ятаю вже, чим той приятель займався, — і відвертав мене від моїх думок. Потім він говорив, що в монастирі святого Герасима має початися храм і коли випогодить, а мабуть, воно й буде так, то можна туди сходити подивитися на процесію. Аргостоліонські прочани виїхали туди зранку автобусом. Для вивчення народного побуту це видовисько незабутнє.

Я урвав його, запитавши, чи далеко до Червоного Домка. Він мусив перейти на іншу тему і відповів ствердно.

Цією дорогою проїхали машини з офіцерами і солдатами дивізії «Аккві», котрих везли на розстріл. На одній з них був мій батько. Очі його бачили оці самі дерева (землетрус не зміг їх знівечити), обриси цієї гори і море, що обполіскує ось це каміння і ці кущики. Він дихав тим самим теплим повітрям, бо це діялося в вересні і погода, можливо, стояла така сама, як нині. Тут, дорогою на мис Святого Теодора, повітря було напрочуд м'яке, тому що, окрім білого каміння й чагарів на березі, була сила польових квітів, стіни зруйнованих будинків замаяла бугенвілія, скрізь росли агави. А з лісу приємно тягло деревом і живицею. І що далі ми йшли, що далі йшли машини, то дужче пахло морем; оскільки береги затоки розступилися, море ширилося, показалися мініатюрна вежка маяка, а за нею безмежний морський простір, Середземне море без кінця-краю.

Вирушаючи в свою останню путь, вони дивилися на нього так само, як зараз ми. Можливо, воно було спокійніше і лежало зовсім нерухомо у прозорому ранковому світлі — адже це почалося на світанні. Тепер воно брижиться, хоча вітер нібито давно притих, а тоді панував цілковитий спокій, усе довкола було недвижне. Тишу порушували тільки машини, вони снували туди й сюди до мису Святого Теодора і назад, везучи все нові й нові партії солдатів та офіцерів на розстріл. Чи радше, тишу порушували автоматні черги, вони долинали десь ізвідти, де колись був Червоний Домок, якого не . видно, якого теж не стало.

— Але де це? Нічого не розберу. Де ж він був, цей Червоний Домок? — запитав я.

Паскуале Лачерба показав туди, де застигла в повітрі зграя чайок з розгорнутими крилами.

— Ось за цим поворотом, — сказав він.

Перед нами неподалік моря здіймались чотири зруйновані мури з сірого каменю, високі, вузькі. Руїни морського млина, пояснив мені Паскуале Лачерба. До землетрусу тут, на узбережжі, таких млинів було кілька. їх крутила морська вода, ринучи водоспадом у щось ніби колодязь; ці так звані морські колодязі, пояснив він, показуючи ціпком, зяють на рівні землі в розпадинах ніздрюватих скель, у них нуртує морська вода, збігаючи якимись невідомими підземними каналами.

— Ще й досі не відомо, звідки вона береться, — не без утіхи приказував він. — Звичайно, з моря. Але як? Вивчати це явище приїздили геологи з цілого світу, але нічого не знайшли і поїхали, піймавши облизня.

Здавалося, він пишався, що Кефалонія так ревно зберігає таємницю своїх морських колодязів. Крім того, вів далі Паскуале Лачерба, на дні моря є діючий вулкан. Річ у тім, пояснив він, що Енос спускається в море і тягнеться вздовж морського дна до самого суходолу, до материка і продовжується вже у вигляді гір Пелопоннесу. Це найсправжнісіньке гірське пасмо, таке саме, як і на острові, з тими самими верховинами, долинами та ущелинами. От хіба що, додав Паскуале Лачерба, над ним не небо, а вода, та ще між відногами гір снують не зграї птахів, а косяки риб.

Ми вирушили далі. Під соснами, що збігали вниз аж на край дороги, тяглися низенькі мурованні загорожі садів, зарослі травою й мохом. Вони майже не зазнали шкоди, але від осель, що їх вони

колись оточували, залишилися самі руїни. Очевидно, це була найаристократичніша дільниця острова, дільниця багатих вілл. Я уявив собі, які вони були гарні, ці пофарбовані нарожево або наблакитно вілли з розчиненими навстіж зеленими віконницями, і як із вікон визирали тут фіранки, там бильце ліжка, там лампа під абажуром з бісерною торочкою. Нині за огорожами не було нічого, окрім руїн та бур'янища. Подекуди біля муру стояли дерев'яні будівлі, нібито хатки в мініатюрі. Вони також були пофарбовані начервоно чи наблакитно, вони також мали двері, вікна й зелені віконниці.

— Ось ми й прийшли, — сказав Паскуале Лачерба, зупинившись перед іржавою залізною хвірткою. Кам'яні східці, видовбані просто в породі, вели до однієї з тих хаток: вона була ніжно-рожевого кольору. Біля входу висів ліхтар із кованого заліза; обабіч фасаду майоріли дві невеличкі клумби, густо засаджені квітами: ми ще дорогою відчули їхній ніжний аромат. Далі за дахом виднів саморослий неправильної чотирикутної форми садок, він тягнувся аж до узлісся.

Сюди ходив ночувати мій батько. Не до цієї самої хати, а до іншої, але саме тут, поблизу, зупиняв свого мотоцикла. А кам'яні східці збереглися, мабуть, ще з того часу. Коли його везли мимо машиною, він, певне, повернув голову в цей бік, сподіваючись востаннє побачити Катерину Паріотіс та її батьків, крізь відчинене вікно кинути погляд у кімнатку, винайману в них.

Ми пішли сходами. Фотограф ішов попереду, постукуючи палицею по каменю і спритно підтягуючи натруджену праву ногу.

Ми зупинилися біля порога, під корабельним ліхтарем із кованого заліза. Паскуале Лачерба постукав кривою галкою своєї палиці в тонкі фанерні двері, з-за яких не доносилося жодного звуку. Потім почулася хода, двері розчахнулися, і в темному чотирикутнику входу показалося бліде худорляве обличчя Катерини Паріотіс, освітлене яскравим опаловим світлом ранку. Вона була трохи розпатлана, в чорних косах прозирала сіра якась сивина, але очі, без прожилок, ясні, нескаламучені, були чорні-пречорні.

Паскуале Лачерба заговорив — очевидно, пояснював, хто я і навіщо ми до неї завітали. В міру того як він говорив, вона все більше вдивлялася в мене, ніби намагалася — цього разу я був певен, що не помилився, — побачити батьківські риси. Я їй усміхнувся і, зненацька охоплений почуттям якоїсь провини, збентежився.

«Ну навіщо, — питав я себе, — ти прийшов до цих людей і збудив давно забуті спогади, спогади, остаточно поховані землетрусом!»

Лише в цю хвилину, відчуваючи на собі погляд Катерини Паріотіс, я зрозумів, що лізу в чуже життя. Ятрячи минуле, я роблю насильство над їхньою пам’яттю, самим фактом появи змушую їх витягати на світло те, що було вже ними поховане.

— Заходьте, — сказала Катерина Паріотіс.

Голос її мене вразив; дивлячись на її пожовкле обличчя, годі було подумати, що в неї такий свіжий, молодий і гарний голос.

— Заходьте, — сказала вона, хоча сама не рушила з місця. Катерина Паріотіс завмерла на порозі, не спускаючи з мене очей.

(Майнув спогад. Чомусь крізь серпанок минулого вона побачила не сцену його смерті, смерті капітана Альдо Пульїзі, а ніч на млині, їхню першу ніч на млині, коли між ними нічого не сталося. Саме цю теплу ніч заново перечувала вона мимоволі цієї короткої всеосяжної миті, побачивши молодого Пульїзі).

4

Капітанова постать чорніла проти зоряного неба. Вона не могла роздивитися його обличчя, але впізнала його зразу. Почувши тріскіт мотоцикла, вона підійшла до вікна й побачила: він стоїть на садовій доріжці й дивиться вгору, на неї.

— Каліспера, кіріє, — промовив він.

А вона:

— Каліспера, сіньйоре.

На узбіччі дороги вона побачила великий мотоцикл військового зразка: підняте заднє колесо ще й далі крутилося.

— Я приїхав провідати тебе, — промовив капітан.

Катерина Паріотіс усміхнулася в пітьмі: його приїзд не був для неї несподіванкою, вона його чекала, навіть сподівалася.

— Ви дуже люб'язний квартирант, — сказала вона.

«Яка смішна я, що розмовляю через вікно з італійцем». Він теж був смішний, коли стояв там, унизу, мовби сільський парубок під вікном своєї коханої. Слова падали поволі, розділені довгими паузами; обоє насилу знаходили, що сказати.

— Ну як, вам не щастить найняти кімнату в Ліксурі? — запитала Катерина.

Капітан ступив кілька кроків по доріжці, червоний вогник описав дугу серед квітів.

— Річ не тільки в цьому, — відповів він.

Теплу серпневу ніч заповнило сюрчання коників. Вони співали всюди: здавалося, острів роїться від них. їхній багатоголосий хор линув до неба.

— А в чому? -запитала Катерина Паріотіс.

Капітан зупинився за кілька ступнів від дверей: він не знав, що сказати, аби вона зрозуміла його. Він сам не розумів, у чому річ. Можливо, через своє почуття провини він мав потребу перекинутися з нею кількома словами, переконатися, що вона все ще прихильно ставиться до нього, що ніщо не змінилася по тому, як його батарею переведено до Ліксурі. Річ у тому, що її дім здавався йому майже рідним.

— Хочеш, покатаємось? — запропонував їй капітан.

Катерина кинула погляд на море, постелене за плечима капітана, позаду білої смуги дороги, і її огорнуло збентеження.

Вона мовила:

— Зараз вийду.

Опинившись у садку, здивувалася, як усе виявилося просто. Але коли вона йшла слідом за капітаном посипаною жорствою доріжкою, то мала таке почуття, ніби вона допіру оце встала після важкої хвороби — така непевна і водночас легка була її хода.

— Куди поїдемо? — запитала вона. Насправді їй було байдуже, куди йти чи їхати. Не байдуже й дивно було тільки одне, що вона в таку пізню добу не вдома, а тут, у товаристві капітана Пульїзі, того самого капітана, котрого раніше вважала за свого ворога.

Вона сіла на заднє сидіння мотоцикла, широке й вигідне, мов кріселко: десь під нею, біля колін, оглушливо затріскотів мотор.

Вібрація передалася її тілу, звідкись з-під ніг вихоплювалися й зникали за колесом спалахи голубуватого полум'я.

Вони мчали в пітьму, і, тиснута кермом, ніч відступала. Вітер хльоскав Катерині в обличчя, шарпав волосся. Від прудкої їзди й вітру їй захотілося співати, такого бажання вона не мала від передвоєнних літ. Вона забарабанила кулаками по спині капітанові.

— Швидше! — гукнула вона.

Але капітан не розчув, вітер підхоплював її слова і ніс геть.

Зупинилися вони біля морських млинів. Тут, над цими незграбними будівлями і над гладінню моря, зірки набули якоїсь особливої нерухомості й яскравості. Капітан зійшов з мотоцикла, трохи осадив його і поставив на підпірку, Катерина все ще сиділа на своєму місці. Він підступив до неї, їхні обличчя були тепер одне коло одного.

— Ну ось, — вимовив він.

Катерині стало лячно.

— Що — ось? — запитала вона.

Альдо Пульїзі труснув головою, він не знав, куди подіти очі.

— Нічого, — сказав він.

І подивився перед собою, кудись поверх маленької голівки, виразно вималюваної при відбитому світлі моря, очі в неї сяяли, як зорі. «Як зорі», — подумав він.

— Як зорі, — вимовив він.

Ну, хіба не смішне було все це?

Капітан зрозумів це тоді ж, але він був радий, що сказав ці слова. Він торкнувся до її обличчя, погладив.

— Твої очі схожі на очі моєї дружини, — сказав він.

Катерина всміхнулася, відчула, що їй більше не страшно. З моря віяв вітерець, вона мерзлякувато зіщулилася.

— Вертаймо додому, — прошепотіла вона.

Капітан натиснув на педаль, мотор загуркотів, і вони знов полетіли в темноту, в ніч, що відступала перед його кермом, перед ними і перед чимсь іще, про що вона тієї ночі ще не знала.

5

— Чому ж ви не заходите? — запитала нарешті Катерина Паріотіс, даючи їм дорогу.

Вона всміхнулася. Усмішка в неї також була свіжа. Гарна і свіжа, як її голос.

Ми зайшли. Паскуале Лачерба йшов перший і щось говорив по-грецькому.

---

[1] «Син вовчиці» — член дитячої фашистської організації, що була при початкових школах. За легендою, засновник Рима Ромул разом із братом Ремом буз вигодуваний вовчицею.

[2] Балілла — генуезький юнак, котрий перший кинув камінь в австрійського солдата, що послужило гаслом до повстання; таким чином австрійських окупантів вигнано з Генуї (1746). Фашисти, спекулюючи ім'ям героя, надали його молодіжній фашистській організації. За фашизму італійська молодь була об'єднана у Всеіталійську молодіжну спілку імені Балілли, куди входили діти віком від восьми до чотирнадцяти років («балілли» і «маленькі італійки») та підлітки віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років («авангардисти» і «молоді італійки»).

[3] «Гуфіст» (від «Гуф» — «Группа універсітарі фашісті») — член фашистської студентської організації.

Розділ шостий

1

Достоту таку вітальню можна побачити в будь-якому містечкові Італії. Ми посідали на червону вельветову канапу. Посеред кімнати — стіл; на столі, на круглій серветці — скляна ваза з букетом із листя. Стіни дощаті — в цьому будиночку все дерев'яне, очевидно, з готових деталей, одержаних у подарунок від шведського Червоного Хреста; на стінах — портрети; старий селянин з вусами, вбраний по-святковому в наглухо застебнутій сорочці без краватки; на другому, широко розплющивши очі, напружено дивиться в об'єктив зморшкувата бабця в чорній хустці, накинутій на плечі.

Зі стелі на короткому шнурі звисає електрична лампочка, але замість неодмінного абажура з бісерною торочкою — ковпак з гранчастого голубуватого скла. В наших домах часто можна побачити такі.

Цілу протилежну стіну забирає буфет, майже такий самий, як у мене вдома, тільки трохи менший, за дзеркальними шибами з узорчастим малюнком стоять у ряд філіжанки, пляшки, стоси тарілок. За шибами буфета, так само як у кожній сільській хаті в Італії, — паперові образки, родинні фотографії, де увічнено весілля, причастя тощо, і листівки з краєвидами міст і портів, з неодмінним пароплавом, що крає морську гладінь на два пінисті крила.

У кімнаті приємно пахло витриманою деревиною і свіжим лаком. Крізь відчинене вікно зліва долинав вогкий запах лісу, цівки сосон видніли тут же, поряд, верхівки зеленіли оподаль. З вікна позад нас виднілося море за мисом Святого Теодора, хвилі все ще котилися в бік затоки.

З кухні приємно пахло турецькою кавою. В сусідній кімнаті, очевидно спальні, хтось посунув стільця, почулася хода.

Хатка була крихітна, але мені подобалася. «Добре б пожити тут трошки», — подумав я. Було в ній щось рідне, здавалося, я її вже десь бачив, уже бував у такій от вітальні. Але де і коли? З сусідньої кімнати вийшов чоловік у сорочці без піджака: крізь прочинені двері я встиг зауважити бильце ліжка з кутого заліза, неприбрану постіль. Чоловік сів поряд зі мною і потиснув мені руку.

— Це мій чоловік, — сказала Катерина Паріотіс.

— Італієць? — запитав він. — Я говорити по-італійському.

Він мав гарне засмагле обличчя, блакитні кришталево прозорі очі. Від нього пахло добрим одеколоном, мабуть; він тільки що голився. Він розповів, що знає Італію: бував у Спеції, Бріндізі, Генуї, Неаполі. Я, не розпитуючи, зрозумів, що він служив у флоті.

— Так, — потвердив він, — служив. А нині на пенсії. Баста.

Він показав картку з зображенням пароплава, то був його пароплав, пояснив він, «Егнатія». Прозора синь його очей засвітилася, на вустах заграла усмішка, ніби він говорив про улюбленого сина.

— Може, вип'єте кави? — запитав він. — Кавник уже на плитці.

— Авжеж, — відповів Паскуале Лачерба.

Я відмовився. Турецька кава мені набридла, але колишній моряк, приязно взявши мене за плече, наполягав. Укрита рудуватим волоссям рука була широка й сильна, ніби лопать вітряка.

— Кафе, кафе, — сказав він на італійський лад.

Діставши з буфета коробку печива, він почав нас наполегливо пригощати. Паскуале Лачерба узяв повну пригорщу, а я лише одне — мені не хотілося їсти.

Катерина Паріотіс вернулася, тримаючи в руках нікельовану тацю, що її поставила на стіл. На таці стояло чотири філіжанки з димучою кавою і стільки ж склянок із водою. Вона сіла в плетене крісло біля вікна, що виходило в ліс: отож, я бачив її в профіль.

«Можливо, живучи з нею стільки під одним дахом, батько в неї закохався? — питав я себе. — А чом би й ні?» Я слухав, що говорив її чоловік, а сам краєчком ока спостерігав за нею. Вона ще була по-своєму гарна, незважаючи на змарніле обличчя й сірувату сивину кіс. Пам’ятаю, капітан розповідав про якісь ліванські порти з екзотичними назвами, але я слухав лише наполовину: друга половина мого «я» була звернена до Катерини Паріотіс, яка повільно пила каву. Рука в неї була худа, зграбна: філіжанка з кавою здавалася в ній ще меншою. Вона помітила, що я на неї дивлюся, але спершу й знаку не подала. Потім оглянула мене довгим поглядом від ніг до голови, не пропустивши жодної подробиці, — від уволочених глеєм черевиків до чуба — і лише тоді відвела очі. Я відчув себе так, ніби .мене вона вивернула навиворіт, щоб подивитися, що в мене всередині.

Капітан і Паскуале Лачерба балакали по-грецькому. Я здогадався, що вони говорили про мене, обговорювали, навіщо я приїхав до Катерини Паріотіс, — у потоці незрозумілих слів я кілька разів уловив ім'я мого батька Альдо Пульїзі. Капітанове обличчя стало задуманим, сумним, його блакитні очі дивилися на мене лагідно.

«Боже мій, — подумав я, — що цей Паскуале Лачерба йому меле? Капітан ось-ось заплаче».

Катерина зібрала філіжанки й понесла їх на кухню. Я чув, як вона там поралася, певне, мила посуд під краном. Показалася знов лише по тому, як Паскуале Лачерба закінчив свою розповідь, і щось сказала фотографові по-грецькому, але що саме?

Я відчував себе тут чужим, ніби в пастці, хотілося втекти. Навіщо мені заманулося приїздити сюди, порпатися в минулому?

— Ваш батько помер тут, — вимовив капітан. І, показуючи на дружину, додав: — Катерина знає.

І тоді мені стало ніяково. Я вже ладен був сказати йому: «Поговорімо про кораблі, про Італію!» або запитати: «Скажіть, капітане, ви ніколи не бували в Мілані?»

Та очі Катерини Паріотіс прикували мене до місця і позбавили мови.

2

(Але й цього разу в пам'яті постала не сцена смерті, згадалося продовження тієї ночі на млинах; то був хмарний день, який саме, не пам'ятаю, не то на святого Христофора; не то на святого Миколая: принаймні перед замиренням, це вже точно; а втім,

інакше й бути не могло. Це було до кривавої різанини, під час однієї зустрічі на березі, на кам'янистому пляжі, біля маяка).

3

— Чому ти не купаєшся? — запитував Альдо Пульїзі. Йому хотілося привчити її до води, начебто плавати й пірнати самому йому було нецікаво. Катерина навіть не роздягалася. їй подобалося сидіти й дивитися на нерухоме пласке море, дихати солонувато-гірким повітрям, слухати чаїний крик. Там, за маяком, починалося чисте море, відкривався цілий світ. Катерина мала таке відчуття, ніби сидячи тут, на березі, вона дивилася в вікно, розчахнуте у всесвіт.

Найбільше, на що вона зважувалася, щоб його потішити, це підійти до води і, піднявши спідницю вище колін, умочити ногу. Скільки разів вона йому пояснювала, що від морської води в неї лущиться шкіра, а на спині вискакують пухирі, але він не вгамовувався і щоразу заново вмовляв.

Бродити босою понад берегом їй подобалося до дрожі, але зайти у воду глибше, ніж по кісточки, вона не могла, це було над її силу. Вона стояла і дивилася, як обступають її дрібні хвильки, просочуючись крізь пальці ніг, потім знов тікали. Катерині здавалося, ніби вона пливе назад, хоча насправді вона стояла на місці. Їй подобалося це відчуття, від нього приємно наморочилося в голові.

Потім вона знов сідала на камінь у затінку агави. Довкола стояв ніжний густий аромат квітів, що росли на каменистому ґрунті між колодязями. Капітан закурював і починав говорити, думаючи про щось далеке-далеке, і в його голосі бриніла гіркота. Але він

усе згадував і згадував, проникаючи в самі глибини пам’яті, ніби свідомо намагався оживити найгіркіші спомини.

Катерина слухала. їй хотілося, щоб він щось розповів про свою дружину, яка вона. Очі (він сам казав) такі самі, як і в неї, але от яке в неї волосся, ясне чи темне, якого вона зросту, висока чи маленька, і як її звати. Він навіть не сказав, як її звати. Але капітан це обминав, він говорив про форму, про те, що їх одягли в неї трохи не з пупка. Або про війну. Казав, що люди його покоління й родилися в уніформі, і все життя не носили нічого, окрім уніформи, і в ній і помруть. У голосі його чувся не сум, а якась приреченість.

— Мундир туди, мундир сюди, яка різниця? — сказала Катерина, намагаючись звести розмову до жарту, підбадьорити його.

А капітан:

— Різниця в ще одній війні.

І надовго замовкав. У такі хвилини Катерина починала його уважно роздивлятися. Риси обличчя він мав аж ніяк не тонкі, а радше важкі, грубуваті: їх пом’якшувало тільки світло променистих очей, ледве примітне, неяскраве, воно йшло десь іздалеку, притьмарене. Катерина дивилася на нього, намагаючись зрозуміти цю раптову вперту мовчанку і не зважуючись його потурбувати. Тепер між ними лежало лиш це, тільки в такі хвилини сприймала вона його як чужого, як заброду, не в змозі сказати йому, щоб він їй довірився, щоб не соромлячись вилив свою душу, поплакав у неї на плечі, якщо йому від цього полегшає.

Чи йому, переможцеві, негоже плакати на плечі в переможеного?

Може, його мучила думка про те, що англо-американські війська ідуть по італійській землі, ідуть завойовувати італійські міста і що невдовзі вони дійдуть і до його міста, і воно поділить долю Аргостоліона і Кефалонії, всіх міст і сіл Греції. Чи, може, він уявив собі, як його дружина канючить буханку хліба й бляшанку консервів у свого пожильця — американського офіцера й кладе його спати поряд із собою на подружнє ложе?

При бажанні Катерина могла б нагадати йому, як вони напали на Грецію, — зараз для цього був найслушніший момент, — але гостра материнська жалість — хоча вона мала трохи більше двадцяти років — туманила зір, стискала горло. З нею відбувалося щось таке, чого раніше не бувало: їй здавалося, ніби вона старша за нього на багато-багато літ і навіть віків і що, навчена віковим досвідом, вона може допомогти йому — досить сказати кілька слів, покласти руку на очі.

Капітан відкидав недопалок, що припікав уже пальці, і, ніби прочнувшись від важкого сну, вертався до себе; він сидів, підпершись, тепер уже зовсім близько від неї. Катерині було видно, як сяяли неяскравим світлом його очі.

— Дякую тобі, — казав капітан.

— За що? — питала вона, позираючи на нього знизу вгору.

Погляд Альдо Пульїзі блукав далеко, в морі.

— За твою доброту.

Катерина збентежено сміялася.

— Це неправда. Звідки ти взяв, що я добра?

— Ми завдали вам багато лиха, — вів далі капітан, ніби розмовляючи з собою. Він говорив про аргостоліонських дівчат і солдатів-переможців; повстаючи одне на одного, всі завдали одне одному лиха, і отож, усі виявилися переможені.

— І ми також, — сказав він.

Катерина відверталася. Погляд її спадав на вершину Еносу, в сліпучому світлі пообіддя гора полум'яніла зеленою пожежею. В її душі вже не було ні зненависті, ні прагнення помсти. Як же це так, адже я гречанка, питала вона себе.

— Катерино, — запитував капітан, — ти мене любиш хоч трошки, як брата?

Катерина кидала камінець, дослухаючись до гудіння гідроплана, що вирушав з гавані в розвідувальний політ. Повітря над колодязями було нерухоме.

— Незабаром ви повернетеся до Італії, — казала Катерина. — Війна для вас, італійців, скоро закінчиться. Байдуже, ким ви повернетеся — переможцями чи переможеними, — треба вам радіти.

Альдо Пульїзі щось бурмотів крізь зуби, він намагався усміхнутися, але усмішки не виходило.

— Ти добра, — приказував він, — ти простила.

— Що простила?

— Кривду, що я тобі завдав.

— Коли, коли ти мене скривдив? — допитувалася Катерина. Вона не розуміла, не знала, чим він її скривдив. Тим, що залишав на столі хліб і консерви? Чи тим, що порівнював її очі з дружининими?

Вона втомилася від роздумів. Хотілося сидіти ось так, сховавши обличчя в затінку агави, прикривши очі рукою від палючого сонця і нічого не робити. Не хотілося ні про що думати.

4

Він не знав, як пояснити її довгу мовчанку. Катерина стояла в дверях кухні, чоловік поряд зі мною, теж чогось ждучи, фотограф гриз печиво і ложечкою зосереджено гріб по дну філіжанки.

Небо в квадратах вікон усе ще супилося, хмари летіли в той самий бік, до материка, все було залляте тим самим сірувато-опаловим світлом.

— Катерина може розповісти, — сказав чоловік, наче бажаючи вернути їй до дійсності, нагадати, що перед нею він, її чоловік, Паскуале Лачерба і я, син розстріляного капітана.

Але ж нині, сьогодні, а не вчора. Вчорашнє пішло в минуле, а минулого не вернути, хотілося мені сказати, щоб підбадьорити. Але Катерина вже взяла себе в руки й посміхнулася, обличчя її було смутне, очі запали, поморхли, але все-таки всміхнулися.

— Він прийшов уночі, — сказала Катерина. — Я почула — стукають і побігла відчиняти. В далечині біля мису Святого Теодора горіли багаття.

Капітан Альдо Пульїзі стояв, прихилившись до одвірка, ніби прийшов на побачення, і дивно посміхався. Розстебнутий френч і розхристана на грудях сорочка в якихось темних плямах — Катерині в пітьмі вони здалися плямами від поту. Вона впустила його й замкнула двері.

Він, заточуючись, ступив кілька непевних кроків. З того, як він виставляв уперед руки, можна було подумати, що він не бачить,

осліпнув. Катерина злякалася, хотіла його підтримати, але капітан, учепившись у край столу, встояв на ногах. І довго стояв під електричною лампочкою, втупившись перед собою невидющими очима.

— Капітане, — покликала Катерина Паріотіс. Їй здавалося, наче вона кличе людину, яка фізично тут, а думкою витає десь далеко. Тоді вона збагнула, що капітан уже неживий: він ще тримається на ногах, серце його під розхристаною, забризканою кров'ю сорочкою ще б'ється, але сам він умер. Його розстріляли разом із рештою офіцерів першого ешелону — поставили під мур Червоного Домка, обличчям до моря, і розстріляли.

«Море, море, море», — невиразно пронеслося в його голові, коли цівки німецьких автоматів, ці маленькі чорні кружечки почали випускати вогонь. Він упав на землю, відчувши, як до горла підступає гаряча хвиля, відчув ядучий смак погару, потім запах армійського сукна, шкіри і більше нічого. Коли він розплющив очі, довкола панувала чудна тиша, ніч. Точніше, десь таки стріляли, а поряд, серед скель, колодязів і агав, валялися тіла. Внизу біліла якась дорога... ага, згадав: це дорога в Аргостоліон, до Катерининого дому, на батарею. Тепер він згадав, що сталося: всіх їх, тих, хто лежав тут, і його також, простертого поряд із цими френчами й шкіряними крагами, розстріляв Карл, Карл Ріттер.

Карл Ріттер чи хто-небудь інший? Цього він не пам'ятав, ніяк не міг пригадати, і до горла підступили сльози люті й безсилля.

Руки його, простерті по голій землі, заворушилися, вхопилися за жмут трави, потяглися до чийогось черевика, намацали щось: то був кашкет. Отже, він не вмер. Він чув тільки жар у потилиці, хотілося пити. Це дуже дивно. Бо ж тепер ніч, прекрасна зоряна

ніч, і десь зовсім поруч має бути море, він чув його тихий шемріт, що віддавався дзвоном у вухах. А втім, може, це стугонить кров.

Аргостоліонською дорогою пройшла машина. Її чорна тінь виразно промайнула на ясній жорстві шосе, замасковані фари світилися двома помітними блакитними цятками, в кузові чорніли мовчазні тіні: ще одна партія смертників або німецькі солдати. Альдо Пульїзі перестав ворушити руками. Тепер він ясно розумів одне: він не вмер, його мають за мертвого, але він живий. Треба дістатися до дому Катерини Паріотіс, вона його врятує. Дістатися до неї: перелізти через цей бар'єр із мундирів, із тіл, кинутих долі, ніби порожні мішки, потім рушити вздовж шосе, не узбіччям, а нижче, щоб не освітили фари зустрічної німецької машини, щоб не нарватися на німецький патруль; можливо, доведеться повзти поволі, метр по метру до самого дому. І лише тоді він перейде на той бік. Шосе нешироке, десь два метри, це буде неважко. В садку в пітьмі він трохи постоїть, відсапається, щоб не налякати маленьку славну Катерину Паріотіс. Вона неодмінно його врятує, бо ж вона його любить, хоч трошки, та любить свого старого друга — капітана.

— Правда, Катерино? Правда ж? — не раз був запитував він.

Катерина відвела його до своєї кімнатки, до тієї самої, яку він раніше наймав. Він упізнав ліжечко, люстерко на комоді, що перед ним голився, ікону з ликом святого Миколая над узголів'ям — усе взнав, навіть стелю, тієї миті, коли Катерина і ще хтось, мабуть, батько й мати, вкладали його в постіль: він утратив багато крові і знесилів, це заважало йому розглянути їхні обличчя.

Побачив пофарбовану нарожево стелю, електричну лампочку на шнурі, ікону з ликом святого Миколая, почеплену над самою головою.

— Катерино, — покликав він.

І вимовив ще одне ім’я — Катерина його не розчула, — либонь, ім’я дружини.

Потім він став шепотіти їй на вухо якісь інші слова, але вона їх не зрозуміла, хоча нахилилася зовсім близько до губів.

А тоді замовк і заплющив очі.

Розділ сьомий

1

Розповідаючи, Катерина Паріотіс так і не присіла — стояла і далі в дверях кухні. Ми ж сиділи в цій вітальні, ніби в мініатюрному театрі, сиділи і слухали монолог про смерть. Розповідаючи, Катерина дивилася перед себе, здавалося, вона бачить минувшину — те, що я змусив її воскресити і тепер уже не міг прогнати геть. Катерина Паріотіс говорила неправду, це було очевидно.

Я помітив, що вона намагалася надати безсторонності своєму голосові і своєму поглядові і розповідати тільки про сумне. Однак, згадуючи якісь конкретні речі, вона не могла пом'якшити яскравого блиску своїх очей, у голосі її чулися то тихі, то глибокі грудні ноти, що чергувалися, як гра світла в долині.

Свою розповідь вона закінчила словами:

— Капітан Альдо Пульїзі помер, і останнє, що він вимовив, помираючи, було ім'я вашої матері.

Катеринин погляд блукав десь далеко-далеко.

Я уявив собі, як він конає на вузькому ліжечкові Катерини Паріотіс: обличчя в крові, груди оголені, голова на високій подушці. Але я відчував, що не ім'я моєї матері, а чиєсь інше ім'я вимовив він тоді. І чому Катеринині очі звернені в підлогу й уникають мого погляду?

Слухаючи її, я все намагався собі уявити, якою вона була перед заміжжям, років двадцять тому, і що уважніше до неї приглядався, підмічаючи всі відтінки її погляду й голосу, то більше переконувався, що між ними щось було.

Це мене не смутило. Не тому, що я мав причини ображатися на матір, котра виховала мене в дусі пошани перед пам'яттю батька, і не тому, що я пройнявся симпатією до Катерини Паріотіс. Я зрадів іншому: гадка, що батько мав роман з цією жінкою, помогла б мені розвіяти легенду, віднайти істину. Скажу більше: мимоволі я бажав, щоб моє припущення потвердилося. Але досить мені було признатися собі в цьому, як я злякався — чи не вчинив я блюзнірства. І щоб приховати від навколишніх свої думки, ніби відчувши свою вину, всміхнувся.

Річ у тім, що смакування смерті, гостра цікавість до таємниці смерті, до легенди з роками ввійшли в мою плоть і кров; змужнівши, я зрозумів, що цей мій підвищений інтерес до смерті ірраціональний, розумом я його засуджував; і все ж кінець кінцем він обумовив формування моєї особи, моє світовідчуття і навіть світогляд.

Я народився й виріс в атмосфері культу батька, котрий умер зі словами: «Хай живе Італія!» і чия легендарна доля пов'язана з островом Кефалонією, далеким від світу і нереальним, як усі острови й події, про які розповідають легенди. Він був зразковим батьком і воїном — у кожному разі, таким його малювала в своїх розповідях мама, — настільки бездоганним, що мені так і не пощастило відтворити його образ. Він тікав від мене, можливо, тому, що був якимсь безтілесним, неправдоподібним. І лише тут, у цій дощатій вітальні, дивлячись на завмерлу переді мною в

пантофлях і халаті Катерину Паріотіс, на колишнього капітана торговельного судна і на фотографа Паскуале Лачербу, який, вивернувшись на канапі, гриз печиво, тільки зараз я починав по-своєму розуміти, що за людина був мій батько, — тут серед конкретних речей і живих мешканців цього нехай відрізаного від світу, а все ж реального острова. А Катерина Паріотіс при всій її своєрідності була справжньою жінкою — більшою мірою, ніж моя мати (чому, я не розумів і не хотів розуміти); в її погляді, в голосі і навіть в її худорлявій постаті було більше суто жіночого, ніж у моєї матері. Я куди краще розрізняв риси батьківського обличчя, подумки вписуючи його фігуру поряд з нею, ніж поряд з матір'ю.

Ідеться, звичайно, про вигаданий образ, що я намалював у своїй уяві, ґрунтуючись лише на фото, що стоїть у матері на комоді, і розглядаючи вицвілі моментальні знімки, зроблені замолоду. Коли я дивився на Катерину Паріотіс — на прохання чоловіка і Паскуале Лачерби вона принесла три келишки узо з водою, — мені в голові раптом майнула думка: таж вона, Катерина Паріотіс, була моєму батькові ближча, ніж мати; це вона, а не моя мати була його справжньою обраницею.

«Чому?» — запитував я себе.

Можливо, тому, що тієї ночі, коли він вибрався з-під купи мертвих тіл і повз по землі того острова, він рвався крізь нічну млу й завісу крові до Катерини Паріотіс як до єдиного дороговказу на своїй смертній дорозі.

Ні, не тому, певніше, не тільки тому. Не міг же він, знаходячись у Кефалонії, рватися до моєї матері, щоб померти на подружній постелі! Ні, мене наводило на цю думку щось істотніше, щось

таке, що в Катерині Паріотіс приховано було глибоко-глибоко, але не вигасло і відчувалося й досі.

Я відчував себе подвійно винним. Узявши свій келишок узо, я долив у нього води. Це був другий, можливо і третій, келишок цього ранку.

Паскуале Лачерба заговорив про війну. Катерина іноді уточняла подробиці або поправляла його, вона весь час ходила з кухні до вітальні і назад, а якщо сідала ненадовго, то все одно неспокій не полишав її ні на хвилину. Колишній капітан теж часом докидав якесь слово.

Однак про що саме йшлося, не зовсім розумів. Вони нібито забули, що я сиджу тут, і розмовляли по-грецькому. Мова йшла про перемир'я.

2

Про перемир'я сповістили дзвони. Це було восьмого вересня, увечері. Спершу загули аргостоліонські дзвони: їхній бронзовий передзвін зливався в одне могутнє гудіння і хвилями котився до гирла затоки. Міським дзвонам відповідали здалеку дзвони менші, із церковних довколишніх сіл; їхній малосилий відлунок теж покотився по затиснутих між гір долинах, по соснових лісах та оливкових гаях. Мешканці острова кинулися до вікон, вийшли на пороги домів, висипали на шосе, що вело на Аргостоліон, Ліксурі,. Самі, рушили путівцями і польовими стежками — дізнатися, що сталося. Підійшла і Катерина Паріотіс до вікна кухні, звідки виднілася дорога і гавань. Дівчата на віллі разом із пані Ніною теж розчинили віконниці, визирнули в вікно.

Там, за мостом, — місто, згромаджене довкола своїх дзвініць та щогол військових кораблів, видавалося таким самим, як завжди навзаході сонця; зводилося до неба громаддя Еносу; на схилах, у соснових борах мінилися барвисті бліки — від чисто-блакитного до розмаїтих відтінків бузкового, від яскраво-зеленого до сірого кольору тіней, призвісників близької ночі. Впадало в очі лиш те, що після багатоденної спеки й посухи від моря в бік фортеці Святого Георгія сунула запона хмар. Того вечора Кефалонія скидалася на вітрильник: сільця біліють обабіч, наче підняті з нагоди якоїсь урочистості прапори, ось корабель підняв котву, і всі вони, Катерина Паріотіс і дівчата з вілли, військові табори й наїжачені зенітками гори, полетіли на всіх вітрилах під звитяжний супровід дзвонів по спокійній гладіні моря.

— Кінець війні, — сказала пані Ніна. — Бадольйо підписав замирення.

— Капітане, можна збирати манатки? — запитав Джераче.

Коло батарейних наметів солдати співали пісні, щось кричали назустріч вітру. Але це тривало недовго. По-давньому святково лунав лише неугавний перебовк дзвонів. Щоразу, як диктор римської радіостанції, уриваючи музичну програму, знову перечитував текст послання маршала Бадольйо, солдати й офіцери оточували радіоприймач.

«Отже, — говорив голос диктора, — італійські збройні сили, хоч би де вони були, повинні припинити воєнні дії проти англо-американських збройних сил. Однак у разі нападу з будь-якого іншого боку атака повинна бути відбита».

Капітан Альдо Пульїзі поглянув на потемніле із заходу море, туди, звідки ще кілька хвилин тому чекали появи ворога, подивився ліворуч, у діл, на довгі тіні батарей Франца Фаута. В центрі веселчастих кружечків бінокля він виразно побачив німецьких вартових: ті походжали туди-сюди з автоматом при боці, хоч би там що, ніби гра дзвонів не долітала до їхнього слуху.

Повідомлення про капітуляцію не заскочило його зненацька, він чекав його день у день, відтоді, як англо-американці форсували Мессінську протоку. Його заскочило становище, в якому опинився він сам, та хіба ж можна було передбачити, що складеться така парадоксальна ситуація?

Війна, звичайно, програна. Порон привозив усе нові й нові подробиці про наступ союзників в Італії; отже, тут нічого не вдієш. Приїжджі розповідали, що по горах Калабрії безперервним потоком сунуть війська — танки, гармати, бронетранспортери, колони автомашин. Уночі йдуть з засвіченими фарами, бо небо повністю очищено від італійських і німецьких літаків. Не вірячи своїм вухам, люди слухали ці розповіді, і в їхній уяві безконечна вервечка машин, що повзли, як мурахи, лісами й долинами, оберталися в гірлянду святкових вогнів, нагадували веселе сільське свято з ілюмінацією, і всі ці ліси й долини пересувалися в бік Рима. А понад берегом розмістився непомітний для солдатського ока, але всевидющий і пильний сторож — британський флот з далекобійними гарматами, націленими на позиції ворожі, готовий обрушити на Тірренське узбережжя тонни й тонни металу.

Вони слухали ці розповіді з важко приховуваним подивом злидарів, і, слухаючи, згадували свої походи — жалюгідні каравани навантажених мулів, що плентали крок по кроку, плай по плаю, то вперед, то назад, дряпалися на гори Албанії; згадували, як на Воюссі покинули напризволяще загрузлих у болоті мулів, як ті дивилися благально, ніби кажучи: «Ми так і знали». Мули, покинуті на Воюссі, — ото їх панцирні колони!

Капітан дивився на німецькі батареї, на вартових і думав, що дуче втнув італійцям кепський жарт: утовкмачив їм, що вони природжені воїни, кинув їх проти озброєного до зубів ворога і прирік на загибель неминучу всіх: і його, капітана Пульїзі, і ординарця Джераче, і всю решту. Достоту як тих мулів у горах Воюсса. Ну, гаразд. Даймо, що він, капітан Альдо Пульїзі, на таке заслужив, він повірив у байки про легіони Цезаря і теж уявив себе легіонером, але чим винний Джераче? Що він розуміє в патяканні про геройське плем'я? І багато інших, таких, як Джераче, гармаші, — селяни з Аости, Апулії, Тоскани? Хіба вони причетні до цієї брудної історії? А Катерина? Комукому, але не їй і не їм треба поплатитися. Поплатитися треба йому і таким, як він.

І в його уяві знову постали кухоньки з побіленими стінами, де стоять столи, відполіровані до блиску, бо на них викачували тісто, і плити під залізним дашком. Але цього разу свої, італійські. І сиділи в цих кухоньках, таких схожих на кухні грецьких хаток, переможці — англійці, американці, південноафриканці, — сиділи на плетених стільцях і дивилися на жінок. Він подумки уявив собі бліді злякані обличчя жінок-південок, які забилися в куток кухні: тільки й залишилося, що очі, як у жінок Греції. Невже вони також продаватимуться за кусень хліба?

— Капітане, складати манатки?

Що й казати, війна програна, але як розтлумачити це товаришам по зброї — німцям? Як складуться тепер стосунки з Карлом Ріттером? Адже стільки разів вечеряли при одному столі, ходили тими самими плаями, сперечалися. Очевидно, це питання турбувало всіх: солдатів, Джераче, військового капелана, офіцерів; вони юрмилися біля намету, дивилися на нього і якось непевно, розгублено посміхалися. В очах у всіх застиг сумнів, і водночас вони світили щастям, сподіванкою на швидке повернення додому. Чи, може, це йому лиш здавалося? Може, він приймав бажане за дійсність?

Як порозумітися з німцями, він знав: треба запропонувати лейтенантові Францеві Фауту та обер-лейтенантові Карлові Ріттеру здати особисту зброю, звичайно, гарантувавши цілковиту недоторканість їм самим і солдатам.

— Прошу, панове!

І спобував уявити, з якими словами він до них звернеться, сцену здавання зброї: запросить їх до свого намету, запропонує сісти і попросить викласти пістолети на стіл. Потім почастує вином, скаже кілька слів про те, що людина не пан над своєю долею, що нещастя може спіткати кожного і що, власне, зважати на те, яких засобів ужито для досягнення мети, доконче потрібно.

«Повірте мені, обер-лейтенанте, — скаже він своєму другові Карлові Ріттеру, — які засоби, така й мета. Судити, чи добра є мета, можна з того, яких засобів треба ужити, щоб її досягнути. Я давно вам хочу сказати про це, ще від того вечора, як ми зустрілися вперше; сьогодні, нарешті, мені випала така нагода. Ось бачите, ми забираємо у вас і в лейтенанта Франца Фаута ваші

пістолети, іншими словами, роззброюємо німецьку залогу, розквартировану на острові. Але роззброїти людину — добра річ. Даний засіб відповідає меті, а мета — покласти край безглуздій війні. Хіба ви не згодні зі мною, обер-лейтенанте Карле Ріттер?»

Дзвони змовкли не відразу. Він чув: передзвін поступово завмирав, ніби розчинявся. Бамкнув лише далекий дзвін із якогось далекого лісового сільця; згодом замовкнув і він.

Сонце зайшло; вечірня заграва, розжеврена недавно над містом і над горами, погасла; ліс знову потемнів, небо звисло над межею, проведеною між днем і ніччю, десь у глибині його блимали перші зірки. Мешканці Кефалонії й солдати дослухалися до цієї тиші: вона була така сама, як щовечора, але сьогодні в ній крилася якась незнана погроза. Дівчата з вілли побачили, як стрункий силует одного з військових суден відокремився від причалу і, перерізаючи затоку, рушив у чисте море. Слідом за ним, знімаючи піну, подалися інші судна, менші: трали, торпедні катери, канонерки. Із труб у потемніле небо шугали брудні клуби диму. Дівчатам здалося, що море напроти міста горить, тільки полум’я не видно. У повітрі ширився їдкий і водночас солодкавий дух вугілля.

Адріана заплющила очі, згадалося дитинство, прогулянки станційною алеєю, поряд із якою маневрували паротяги. Спогад промайнув миттю, як видиво, але встиг схвилювати, змусив радісно усміхнутися: війна закінчилася і для них, завтра вона піде гуляти знов станційною алеєю, мовби нічого не змінилося за весь цей час.

— Що воно діється? — запитала пані Ніна якимсь плачливим голосом. Розштовхуючи дівчат, вона припала до вікна і неспокійно дивилася, як відпливають судна.

— От побачите, вони нас покинуть тут, — промовила пані.

— Може, вони вийшли зустрічати англійців? — сказала Трієстинка.

Артилеристи на горбах, мешканці Аргостоліона й Ліксурі в останніх відсвітах теж помітили, як відходили судна. Бачили їх і лейтенант Франц Фаут з Карлом Ріттером: судна пройшли саме під їхніми батареями. Вони скидалися на мовчазну зграю качок, що пливе тихим ставком, лишаючи позад себе ледь помітний слід, і слід той розбігається віялом.

«Через кілька годин судна кинуть якір десь у портах Південної Італії», — подумали італійські солдати.

А Карл Ріттер про себе зауважив: «Того ж кодла, що й греки: нижча раса». Так подумав він, дивлячись на втечу невеликого флоту, про італійців і капітана Альдо Пульїзі.

Закінчивши розмову зі штабом, капітан Альдо Пульїзі поклав трубку. Ніякого наказу він не одержав: тільки вказівку додержуватися спокою, німців не чіпати; в разі чого, якщо ті посунуть, бути готовому відбити атаку. Навряд чи вони на таке зважаться, сказав собі Альдо Пульїзі, їх тут півтори каліки.

Його «Алоккіо-Баккіні», сяючи червоними і синіми лампами, передавав одне по одному звернення командування союзників із Алжиру, з Каїра: італійців закликали битися проти німців, роззброювати їх. Дивно було чути, що до тебе звертаються твої вчорашні вороги. Капітанові здавалося, ніби він прокинувся зі

сну і одразу ж знов поринає в сон. Вийшов із намету подихати свіжим вересневим повітрям, зосередитися, побути на самоті.

Літо ще не скінчилося, тут, на островах Іонійського моря, воно довге, не те що вдома, на півночі. Вітер із моря притихнув, знов потеплішало. Капітан намагався роздивитися вузеньку смужку пляжу, куди вони з Катериною завжди ходили купатися, пошукав очима її хатку — там, у темній плямі садка біля шосе, що веде до мису Святого Теодора; спробував розрізнити маяк, морські колодязі, білясті скелі й агави, але все оповила темрява. Виразно бачив тільки обличчя Катеринине, її очі і знов відчув приплив ніжності, те, про що ніколи їй не говорив: бажання пригорнути її до грудей і сказати, щоб вона не тільки простила його, але й полюбила. Авжеж, це було так. Це було так, і він не повинен про це думати і вже принаймні не повинен був про це говорити їй. І не тільки їй, а й собі, бо, хто знає, це була і не любов зовсім, а може, просто туга по дружині.

«Маленька Катерина Паріотіс, — подумав капітан. — Маленька, люба Катеринка».

«Вони підуть звідси, — думала Катерина Паріотіс, стоячи біля вікна і дивлячись на гори, туди, вище Ліксурі, де стояла батарея капітана Пульїзі. — Вони підуть собі, і скінчиться нарешті ця безглузда історія».

Безглузда історія її таємного кохання, цієї майже материнської ніжності до чоловіка, котрий увійшов до її дому як ворог і якого вона ненавиділа, але не до кінця, не так, як треба б ненавидіти, бо ненавидіти не вміла. Та й ніхто із них, із греків, не вміє.

«Він поїде», — думалося їй. Коли вона відшукувала поглядом на тому схилі гори, над сірою плямою Ліксурі італійські батареї, її

огорнуло почуття полегкості, передчуття скорого визволення і водночас неспокій, як ніби, довідавшись про неминучу розлуку, вона тільки зараз побачила, що Кефалонія острів, тобто клапоть землі, відірваний від усіх континентів, самотній клапоть землі, звідусіль оточений морем.

— Чуєте? — запитала пані Ніна; дівчата все ще стояли біля вікна радісно збуджені, ніби на втішному спектаклі, чекаючи, що от-от станеться щось цікаве.

З боку аргостоліонського мосту почувся невиразний, ледь уловимий тупіт копит, відтак якась тінь майнула до кладовища, рушила на Ліксурі.

— Патруль, — злякано прошепотіла пані Ніна.

Незабаром вони побачили, як унизу на дорозі з пітьми виринув кавалерійський дозір, солдати з гвинтівками за плечима, в шоломах з опущеним ремінцем. На чолі загону їхав офіцер, похитуючись у сідлі, за ним підстрибували верхи солдати; видно було, як ялинкою ступали по дорозі кінські ноги. Поблискували гвинтівки й шоломи, маяли гриви.

— Хто ж цей офіцер? — запитала пані Ніна.

Дозір їхав попри муровану загорожу, вершники почали вимальовуватися ще виразніше: міцний дух поту і кінської збруї долетів до вікон, повіяв у кімнати.

— Солдати, хто ви такі? — гукнула з вікна пані Ніна. Тупіт копит заглушив її голос, але хтось усе-таки почув.

— Ми італійці, — почулося у відповідь. — Запроваджено комендантську годину.

Вершники проїхали, майнули хвости і крижі коней, блиснули голубими бліками цівки гвинтівок. З-під копит летіли білі,

червоні іскорки. Роз'їзд подався у напрямку Ліксурі, розтанув у пітьмі, але кінський тупіт ще довго чувся здалеку, ніби по цілому острову скакали коні.

Кінні загони прочісували всі стежки і дороги. На чолі офіцер, у кожного солдата гвинтівка за спиною, ремінець шолома під бородою. Дозір їздив угору і вниз схилами гір і долинами, проїздили сонними селами, луками, безлюдними полями.

Фотограф Паскуале Лачерба з перепусткою перекладача в кишені повертався додому; він також думав про німців, про те, як вони поведуться. І заздалегідь знав, що не засне в цю ніч.

3

— Німецька залога нараховувала всього три тисячі солдатів 996-го полку, яким командував підполковник Ганс Барге, — сказав Паскуале Лачерба.

Про це я вже знав, але чути ці слова, сказані тоном осуду, тут, у цій кімнаті, було важко. Хай би фотограф і далі розмовляв по-грецькому з Катериною Паріотіс та з колишнім капітаном.

— Якби італійці взяли були ініціативу в свої руки, то, безперечно, все склалося б інакше, — провадив він далі, втупившись у мене — італійця — і тичучи в мій бік рукою, в якій великим і вказівним пальцями було затиснуте печиво.

Погляд його став твердим, ніби я був винний у всьому, що скоїлося потім на острові.

— А німецькі літаки? — запитав я.

Цього питання торкалися багато авторів спогадів, але мені цікаво було почути, куди поділися тоді німецькі літаки. Паскуале

Лачерба знизав плечима, ніби кажучи: пусте! І, втупившись у підлогу, почав дожовувати печиво.

— Досі ніхто до пуття нічого не знає, — втрутилася Катерина Паріотіс. Вона зверталася не до мене, а до Паскуале Лачерби, проте говорила по-італійському, щоб я також зрозумів. Голос її лунав м'яко і навіть примирливо.

— Від долі не втечеш.

Вимовляючи ці багатозначні слова, вона явно хотіла мене підбадьорити, вирятувати зі скрути. Але моє становище було не так скрутне, як принизливе. Колишній капітан також мав такий вигляд, ніби хотів мене потішити. Він поклав мені одну руку на плече, а другою подав мені коробку з печивом.

— Береш, — пригощав він мене.

— Але німців можна було урезонити, — сказав Паскуале Лачерба. — їх було всього три тисячі.

Він підвівся, сперся на ціпок і закульгав між столиком і канапою, усе позираючи у вікно — на ліс, на шосе і на затоку, ніби раптово вибухла злість не вміщалася в цій тісній кімнатці.

— Німці — то й була доля, — покірно промовила Катерина Паріотіс.

Розділ восьмий

1

Далекий млистий край, край туманів і лісів, край вічної осені — сумної пори, що їй незнані барви й шаленство цього відчайдушного півдня. І море, зовсім інше, думав він; береги Балтики похмурі, збатожені вітрами, без світла, без чіткої грані між морем і небом, між днем і ніччю, сумні береги Північного моря, де чути глибокий віддих Атлантики. А рідне місто? Він згадав бруковані вулиці, каміння старовинних будинків, приглушені голоси — невеличке провінційне містечко з просторим майданом перед ратушею і пам'ятником посеред газонів парку.

Інколи він подумки виходив за стару міську браму, туди, де починалися поля — яскраво-зелені, майже темні чи сірі або чорні, як на пору року. Там, за містом, видно було далеко-далеко, земля стелилася без кінця-краю, починався світ полів, бігла в далечінь, аж поки пропадала з ока, вервечка телеграфних стовпів. Карлові здавалося, ніби тут починається зовсім інший світ; його поймало збентеження, сковував якийсь страх перед відстанню і пусткою, терпли ноги. Він змушував себе йти вперед стежкою, що вела в долину, — навіть тепер ця пряма, ніби лезо ножа, стежка стояла йому перед очима, — але в нього наморочилося в голові, і він завмирав на місці. Потім квапився назад до міста, щоб швидше опинитися серед знайомих стін,

знову побачити звичні лінії вулиць, дверей, вікон, арок. Тут усе мало певність: кам'яний брук, запалені чи погашені ліхтарі на розі і на перехрестях, юрби, що сунули тротуарами або переходили на той бік, запряжені нормандськими битюгами вози, фурмани, автомобілі, зелений вокзальний автобус. Тут життя йшло розмірено, чітко, не те що там, серед непевності безкраїх полів, що звідусіль облягли місто.

На те його й збудували — це Карл відчував від самого дитинства. Місто звели на те, щоб люди могли відгородитися від безкрайності рівнин, щоб вони мали перед собою геометрично точні лінії вулиць, кам'яниць, майданів. Тим-то він і любив його всім серцем. Любив передовсім, звичайно, за те, що тут народився і виріс, але, головне, тому, що за його сірими, побурілими від часу мурами він почував себе в безпеці.

Зараз перед ним лежало море. Морів він досі надивився чимало, чимало об'їздив і рівнин і, згадавши про це, гордо подумав, що все-таки з честю витримав важкі випробування. Але ні по одному морю, ні по одній рівнині він не пройшов сам: місто із криці й машин або стояло за його плечима, або йшло попереду нього, допомагаючи перебороти це гнітюче почуття сум'яття й розгубленості, що охоплювало його, скоро він опинявся поза рідними стінами. Та й справді він пройшов морями й полями Європи, але не самотою, а разом із закутою в панцир армією під захистом багатоликого кочового міста із криці й машин. Він навчився тепер ходити геть скрізь — і невторованими дорогами полів, і таємничими просторами морів. Навчився, та лиш завдяки тому, що хтось, хто сидів у головній міській управі, намічав для нього маршрути — кілометр

по кілометру, де має пройти його шлях, показував одну мету по одній.

Тепер Карл Ріттер дивився на море й думав, що тут, біля острова, приострожене горою, втиснуте у вигини берега, облямоване скоченими до води гаями, воно не здається таким безкраїм. Довкола сяяла синню зоряна, ясна, по-літньому тепла вереснева ніч, і він дивувався, чому його підмиває стиха ця туга.

Туга по холодному атлантичному вітрові, по хмарному небу і, головне, по рідному глухому містечкові, поставленому серед рівнин, подібно неприступній твердині.

Звідки вона, ця туга? Бо ж армія — ось вона, тут, під лафетами берегових гармат, у зенітних установках, у наметах із маскувальної тканини, в шкіряній кобурі, в довгому дулі «люгера»; ось тягнеться телефонний дріт, він з'єднує батарею з німецьким командуванням в Аргостоліоні, а з Аргостоліона неважко зв'язатися з Афінами, Віднем, Берліном. Словом, місто функціонує, як звичайно, діють усі його ланки.

Чому ж, питав себе здивовано Карл Ріттер, гризе мене ця клята туга? Зненацька його огорнуло дивне відчуття, ніби в залізній, бензиновій, машинній стіні його міста виявлено пробоїну, і несвідомо, цілковито несвідомо він відчував: щоб відновити колишню безпеку, треба вернутися додому, сховатися за кам'яними мурами рідного міста. Чого б то?

«Може, через зраду італійців?» — роздратовано запитав себе Карл Ріттер.

Він прислухався до мовчання острова.

«Якщо італійці нападуть на нас, — подумав він, — ми пропали. Три тисячі солдатів, навіть якщо це німці, навіть якщо це солдати

996-го піхотного полку під командуванням підполковника Ганса Барге, три тисячі солдатів не зможуть устояти проти цілої дивізії, навіть якщо ця дивізія італійська», — з розпачем подумав Карл Ріттер.

Але тиші ніщо не порушувало, італійці мовчали. Можливо, вони чекали світання і точніших вказівок, а можливо, і це найімовірніше, вони не мають ні охоти, ні відваги щось зробити.

Карл Ріттер посміхнувся.

Їм тільки блядки на умі. Сказано, холуйська нація, того самого кодла, що й греки.

2

Хотіли вони того чи не хотіли, проте німцям також довелося чекати світанку.

«Треба вигадати час», — вирішив підполковник Ганс Барге.

Тим часом, сидячи в одній із кімнат штабу, розміщеного в аргостоліонському комерційному училищі біля майдану Валіанос, він віддав наказ перекинути деякі засоби підсилення в інше місце; на думку підполковника, в разі атаки італійців дислокація була невдала. Задзвонив польовий телефон, і кілька — із десяти наявних під його орудою — танків рушили дорогою Ліксурі — Аргостоліон. Незграбні присадкуваті громадища з вималюваними проти неба баштицями і піднятими до зірок гарматами з ляскотом повзли безмовними луками й оливковими гаями.

Німецька залога, жалюгідно мала проти італійської дивізії, діяла, проте, як добре злагоджений механізм.

Пролунав наказ «стоп». Танки зупинилися і зайняли позицію біля старого млина, наміривши гармати в бік мосту. На острові знов запанувала тиша; це відчули всі — Карл Ріттер, капітан Пульїзі, Катерина, фотограф, італійські й німецькі солдати, мешканці. Всі полегшено зітхнули, ніби позбулися якогось лихого привиддя. «Ні, нічого не сталося».

Підполковник Ганс Барге просидів до самого ранку в сірій аудиторії ремісничого училища. Він спостерігав у вікно, як дряпається на гриву горбів сизий світанок.

Дивився, як благословляється на світ, і генерал, що командував італійською дивізією. Цілу ніч він марно намагався зв'язатися з «Супергрецією»[1] або з Бріндізі, де був уряд. Вдосвітку він знесилів і зів'яв: ні «Супергреція», ні Італія не відповідали на його численні запити. Тепер, враховуючи становище, що створилося після замирення, він твердо тримався думки: треба уникнути сутички, не допустити ще одного кровопролиття. Це він знав твердо.

Море крові, люди, полеглі в розквіті віку, солдати, які залишилися в нього позаду, загинули на дорогах війни, — ось що вставало страхіттям перед його почервонілими від безсоння очима, коли він дивився на сліпуче світло зорі, що займалася дедалі яскравіше над хвилястою лінією горбів. Залишилися лежати там, позаду його генеральської машини, на полях і горах Греції, але навіщо, задля чого?

Сьогодні вони згадалися йому особливо виразно: всі стояли тут поруч як живі перед цією незатишною холодною зорею, що займалася над Кефалонією і що за нею, здавалося, більше нема нічого. Впали вікові цінності, справжнього уряду нема, король

утік, союзи порушені, хто вороги, хто друзі — невідомо, залишилося одне — пролита кров.

Бачили, як зоріє, і солдати Франца Фаута, й гармаші капітана Пульїзі. Світанок наступав зі сходу і на своєму шляху висвітлював, змивав зірки. В ці хвилини непевності, переходу від ночі до світла, і ті, і тамті мерзлякувато щулилися.

Потім заворушилися, розклали вогонь у польових кухнях. Запахло сурогатом кави, чи з своєї кухні, чи з сусідньої, німецької. Після невиспаної ночі приємно випити кілька ковтків гарячої кави. В обох станах, голосно позіхаючи, потягаючись, усі намагалися розігнати втому, розходитися.

Капітан зібрався їхати до штабу. Солдати поводилися як звичайно, походжали перевальцем з рушниками на шиї і з казанками в руці, вмивалися, пирхали, перекидалися жартами. Стоячи з намиленими щоками перед люстерком, приладнаним до стовпчика, капітан на мить завмер, спостерігаючи за цими складними і різноманітними рухами, повторюваними безліч разів на всьому острові і в цілому світі, як ніби побачив це вперше тільки цього пам'ятного ранку 9 вересня. Те саме роблять зараз і німецькі солдати, подумав він, і обер-лейтенант Карл Ріттер, і лейтенант Франц Фаут. І сам генерал також, мабуть, випивши свій ковток кави, відчував ту саму фізичну втіху, як і всі. І підполковник Ганс Барге також. Невже і там і тут люди думають те саме, дізнають однакових почуттів, однакового страху?

— Пане капітане, до баби пустите? — запитав Джераче, виструнчившись перед начальником. У руці він тримав казанок із кавою, що з нього йшла ще пара. Він був неголений, і білки очей проти чорного заросту вирізнялися ще яскравіше.

Ага, сказав собі капітан, виходить, не всі думають про те саме. Він був радий, що при всій подібності й синхронності рухів і думок хтось, наприклад Джераче, подумав про інше, про свою коханку. Та хіба він сам не думав про Катерину Паріотіс? Думав про неї цілу ніч і бажав її. І водночас думав про дружину, тужив по ній. Яке двоїсте, химерне, незбагненне почуття! Але те, що він відчував до Амалії, було більше схоже на докір сумління, на повинність. Він змусив себе думати про неї. Ніби хотів позбутися свідомості вини.

Капітан спустився до міста. Джераче залишив він по дорозі, біля невеликої селянської хатки — вона біліла посеред городу і ніби стояла пусткою. Не сповільнюючи ходи, пройшов повз віллу (віконниці причинені, тихо, мабуть, ще сплять). Дістався майдану Валіанос.

Тут він і збавив перший день миру — на осонні біля столика кав'ярні, в прокурених канцеляріях штабу, збоку спостерігаючи за людською метушнею та розвитком подій.

Ось затягнутий у мундир, сяючи новим спорядженням і пряжками, в супроводі цілого рою озброєних автоматами мотоциклістів, з'явився на майдані підполковник Ганс Барге. Він спокійно рушив до італійського штабу. У відповідь на численні привітання він або прикладав два пальці до дашка, або козиряв, не доносячи руки до кашкета. Підполковник мав такий вигляд, ніби перемир'я зовсім не заскочило його і нітрохи не настроїло проти колишніх італійських союзників. Дійшовши до столу генерала, він клацнув підборами. Що було далі, капітан не бачив, бо двері за підполковником грюкнули.

«Мабуть, скаже якусь ввічливу фразу, як-от: «Бачу, ви трохи втомилися, пане генерале» або: «Може, ви маєте що переказати, пане генерале?» — подумки уявляв собі Альдо Пульїзі.

Солдати з ескорту підполковника, не злізаючи з мотоциклів, зупинилися обабіч входу, тут же, біля двох італійських вартових.

У юрбі офіцерів хтось вимовив:

— Приступили до переговорів.

Біля штабу, ніби на базарі, юрмилися італійські офіцери всіх чинів і звань. Тут також повторювалися ті самі жести, думки, слова. Те, що говорилося при столиках у кав'ярні, ніби проектувалося на канцелярські столи в штабі, на похідні намети на горі. І так не лише серед італійців, подумав Альдо Пульїзі. Німецькі офіцери також курили, посміхалися, нетерпляче дрібним кроком походжали біля своїх автомобілів і мотоциклів, витирали з чола піт — ставало гаряче, гомоніли, міркували, думали про свого підполковника Ганса Барге — щось він забарився у генерала.

Нарешті підполковник вийшов із генеральського кабінету, його підбори лунко простукали по коридору. На майдані почулися крики — накази, загули мотори. Старші офіцери принесли із штабу новини:

«Згоди досягнуто, німці завтра покидають острів».

«Підполковник обіцяв сприяти додержанню спокою на острові».

«Генерал запросив офіцерів німецького штабу на сніданок».

Майже ніхто не помітив, як генерал сів у машину і поїхав: майнула біла постать, біла тінь — і все. Обличчя його розпливчатою плямою маячило за спущеними шибами. Зараз

він знов зустрінеться з офіцерами німецької залоги, але цього разу при обідньому столі. Він їстиме й питиме, сидячи бік у бік з колишніми союзниками, промовлятиме традиційні тости за успіхи вермахту, намагаючись виглядати якнайприродніше, а про себе вишукувати нагоди швидше позбутися цієї протиприродної співдружності. Він нині між двох вогнів: тут німці, там англо-американці; там заклик маршала Бадольйо, а поруч у гостях підполковник Ганс Барге.

«Ні, не хотів би я бути зараз на місці генерала», — подумав Альдо Пульїзі, дивлячись услід генераловій машині з розмаяними на вітрі прапорцями.

А може, так? Опинитися на місці генерала і в розпал бенкету, коли всі розімліють від їжі й напоїв, півголосом дати наказ про арешт німецького командування в повному складі?

На цю думку він посміхнувся.

Ще, чого доброго, виявиться, що Альдо Пульїзі герой, сказав він про себе. Чи не краще вернутися до табору, до своїх гармашів, і там смирненько чекати дальших наказів, як тебе завжди навчали? Вернися в табір, сказав він собі. Капітане Альдо Пульїзі, вертайся до табору і жди наказів вищого начальства. Там, нагорі, за тебе подумають; бо ж завжди було кому за тебе подумати.

А сам не зрушив з місця. Йому ще думалося, що він може бути корисним і тут, на майдані Валіанос, навіть у ролі спостерігача; боявся, що варто йому піти, як тут станеться щось важливе.

Крім того, він голубив надію, що з-за рогу раптом покажеться Катерина Паріотіс і піде через майдан. Якщо вона не з’явиться, то

він її навідає. Згодом, надвечір. І повезе на мотоциклі до маяка, туди, до морських млинів.

Однак під вечір прийшов наказ «Супергрецїї». Ошелешив, наче обухом по голові, миттю рознісся майданом, досяг столиків у кав'ярні, докотився до солдатів. Усі довідалися, що штаб XI армії надіслав із Афін за підписом генерала Векк'яреллі радіограму, що зобов'язувала дивізію «Аккві» здати все озброєння німцям.

3

Що ж таке доля, хотілося мені запитати в Катерини Паріотіс. Я хотів сказати їй, що ніякої долі немає, а є тільки прийняття доконаного факту. І не можуть бути знаряддям долі ані німці, ані народ, ані окремо взята особа, скажімо, генерал чи підполковник.

Доля, якщо вона справді є, це не що інше, як душевний стан людини вже «пост фактум», по тому, як діяння звершено. Це значить розглядати подію по скінченню певного часу, коли вона, ставшись, дає безмежно багато поживи для здогадів, у що б вона могла вилитися. Але змінити перебіг подій уже годі, і ми усвідомлюємо, що вже безсилі що-небудь зробити.

Ось що таке доля, хотів я їй сказати.

Визнання власного безсилля.

Але я промовчав. Міцно зчепив пальці. Прислухався — за вікном дзвенів дитячий голосок, дорогою йшла й щось казала маленька дівчинка; їй відповідав хлопчик, він їхав на велосипеді, а може, на велосипеді їхала вона: радісний передзвін спершу наближався, потім подаленів.

Катерина Паріотіс сіла, одною рукою сперлася на стіл, другою мляво пригладжувала коси.

Фотограф, набалакавшись, трохи вгамувався — він довго лаяв генерала за нерішучість і навіть висловив гадку, що той діяв заодно з німцями. Нарешті, втомившись снувати між столом і стільцями, на які він у тісноті весь час натикався, вмостився поруч зі мною на канапі, затис ціпка між колінами і задивився кудись, блідий від обурення.

Ми сиділи довкола чогось, чого не було, як сидять біля смертної постелі.

І я зрозумів, що в цю хвилину всі ми думали вже не про мого батька, а про генерала, котрий командував дивізією. Хоч як там було, але ж його теж розстріляно десь тут, на цьому острові. Адже його кістки теж взялися землею Кефалонії, так само, як прах його солдатів і прах мого батька. Отже, думав я, ніхто не має права його осуджувати. Ми всі мудрі по шкоді.

Але, відкидаючи напади Паскуале Лачерби, я питав себе: а як же інакше судити про людину, якщо не з того, що і як нею сподіяно?

А втім, не мені бути суддею — ні свого батька, ні генерала; не на те я сюди приїхав.

Я підвівся, перепросив за турботу, сказав, що не хочу зловживати гостинністю і терпінням господарів. Почувши мої слова, Катерина прочнулася, глянула на мене з подивом — очевидно, тіні минулого обступили її звідусіль. І я відчув, що зараз, тут, у цій віталеньці з духмяного дерева, схожій на капітанську рубку старого вітрильника, закінчився короткий, а можливо, і не такий уже короткий епізод її життя і що, очевидно,

виною тут я. Моя поява не була подібна шквалу: колишній капітан і його дружина знали б, як йому дати раду. Зі мною до їхнього дому ввійшла атмосфера штилю, притлумивши їх тягарем своєї нерухомості — нерухомості смерті.

Відставний моряк схопив мене за руку. Очі йому, такі журні перед тим, засяяли дитячою радістю, як у людини, котра щасливо уникла небезпеки.

— Послухайте, — сказав він.

І, задерши вгору побуріле від морських вітрів і сонця обличчя, натуживши, ніби гиндик, шию, пискляво заспівав романс.

— «Яка в тебе ручка холодна», — проспівав він.

Потім замовк і лукаво, хитрувато глянув на мене. Паскуале Лачерба на знак схвалення заплескав у долоні, вийшов такий звук, ніби вдарилися одна об одну дві деревинки. «Браво, Агостіно!» — гукнув він. Я, згнітивши серце, теж поляпав. Що капітана звали Агостіно, я вперше чув. Від випитого узо в мене трохи паморочилося в голові. Катерини Паріотіс уже не було, вона майнула до сусідньої кімнати і копалася в скриньках комода, потім щось робила біля дзеркала. Краєчком ока я бачив, як вона зачісується, чепурить волосся на потилиці.

Агостіно прокашлявся і завів другий романс, цього разу на повен голос, супроводжуючи спів жестами, зображаючи обійми й пестощі. Потім підвівся з канапи і показав рукою на затоку, на обрій. Звуки його голосу заповнювали віталеньку, він мав тенор, високий і сріблястий, мов у юнака. Коли він доспівав,. Катерина також заплескала. Вона зупинилася на порозі кімнати і дивилася на мене так, ніби хотіла показатися якнайкращою, такою, якою, мабуть, бачив її мій батько. Щоки в неї були трохи припудрені,

що якось приховувало жовтизну її шкіри, губи підфарбовані. Але мені найбільше подобалися її очі, їхній м'який страдницький вираз. Звівся на весь зріст і Паскуале Лачерба, він підняв руки — ціпок і далі висів на лівому зап'ясткові — і густим баритоном, обертаючись довкола, проспівав: «Дозвольте!» Мене здивувало, що в цього миршавого чоловічка такий соковитий і сильний голос, просто не вірилося, що то був голос його, а не чийсь. Колишній капітан засміявся, приказуючи: «Ану ж, ану ж!» Паскуале Лачерба, не уриваючи довгої ноти, ступив кілька кроків до уявної авансцени, тобто до дверей на кухню і, широко розвівши руки й витріщивши очі, голосно заспівав: «Панове, панове, дозвольте, я назву себе: ми зараз починаємо».

Неуважно слухаючи спів Паскуале Лачерби, я думав, що пора йти. Оскільки ми все одно опинилися на дорозі до мису Святого Теодора, а вітер та дощ ущухли, то хотілося б дістатися до Червоного Домка. Це, певне, десь тут, неподалік. Крім того, мені було корисно пройтися, провітритися.

Я приготувався прощатися з Катериною Паріотіс і з колишнім капітаном Агостіно. Дивно, тільки що познайомилися — і вже треба прощатися назавжди. Я мав таке враження, ніби вони грають або зіграли важливу роль у моєму житті. І мені зробилося чомусь дуже сумно.

---

[1] «Супергреція» — італійське командування на території Греції.

Розділ дев’ятий

1

Над Ліксурі і над Аргостоліоном кружляли «юнкерси». Громохкі чорні транспортні німецькі літаки поволі підлітали, робили кілька великих кіл і сідали на дзеркальну морську гладінь. Підполковникові Гансові Барге прибувала підмога. Це було вранці десятого.

«Невже нам доведеться скласти зброю?» — питав себе капітан Пульїзі. Він стежив за польотом «юнкерсів», озирнувся назад, на гори, навів бінокля на вулиці й дахи Аргостоліона. Незадовго перед тим командирів підрозділів повідомили телефоном, що підполковник, прибувши до генерала, вимагав, щоб дивізія здалася німцям.

Вимагав, щоб завтра, об 11 годині ранку, на майдані Валіанос дивізія склала зброю.

Капітан прислухався до голосів на горбі, гармаші правили про «Супергрецію», про уряд Бадольйо, про те, що зараз саме час атакувати німців. Прислухався до рокоту літаків у небі, до реву автомобілів і німецьких мотоциклів, що їздили дорогами острова. На курних дорогах Кефалонії панував незвичайний рух.

«Невже ми справді вишикуємося завтра об одинадцятій нуль-нуль на майдані Валіанос, ніби на параді, і складемо зброю?» — питав він себе.

Не хотілося про таке й думати. Війна скінчена, скоро всіх розпустять по домівках. Зараз треба поновити нитку, що обірвалася за всі ці довгі роки. Дослухаючись до голосів і звуків острова, він намагався згадати голоси й звуки рідних вулиць, згадати кімнати свого дому, такі далекі, що аж не вірилося в їхнє реальне існування, уявити собі обличчя й очі Амалії. Він згадав сина. Скільки разів він бачив його від моменту народження? Образ хлопця розпливався і був таким самим чужим, як Амаліїне обличчя. Перед його очима зринало обличчя Амалії — холодне, сухувате, хоча й гарне, — але уявити собі її голос, воскресити його в пам'яті він не міг.

Його розбирала злість: невже так і не пощастить згадати, який в Амалії голос? Це була навіть не злість. Радше туга. Знов і знов намагався поновити в пам'яті забутий тембр, мабуть, і сам не знаючи, навіщо це йому. Голос вона мала м'який, хоч і сильний, і що більше вона говорила, то він ніжнішав. Але як тільки йому починало здаватися, що він згадав, то розпачливо схоплювався: це був зовсім не голос дружини, а Катеринин голос.

Катерина: перш ніж покинути острів і вернутися додому, треба закреслити цілий шмат життя — довгі роки війни. Треба викреслити з пам'яті Катерину Паріотіс.

Силкуючись воскресити минуле, він задивлявся непорушним поглядом кудись далеко, в порожнечу, і в пам'яті поставали стежки в Ломбардській долині, неподалік Мілана, де він гуляв із своєю дівчиною, в ту пору Амалія була ще його дівчиною; згадав, як вони сиділи під мурованою огорожею біля старої ферми; і водночас бачив дороги, що вели до Аргостоліона і що ними котили маленькі, блискучі, ніби іграшкові, автомобілі; їх ставало

дедалі більше, і всі вони сунули до міста. Подумки повторював розмови, ведені тоді з Амалією під замаєною плющем мурованою огорожею, але й це не помагало — згадати її голос не щастило. Вона являлася йому або зовсім німа, або з голосом Катерини. Водночас він слухав своїх офіцерів — вони доповідали про одержані по телефону накази командування.

«Усім старшим офіцерам дивізії з'явитися до генерала для участі в воєнній раді. Генерал має намір обговорити вимоги підполковника Ганса Барге».

«Невже здамося?» — запитував себе капітан. «Командирам підрозділів залишатися на місці».

Капітан навів бінокль на місто, намагаючись відшукати серед згромадження будинків знайомий фасад італійського штабу. Йому здалося, ніби він його впізнав і навіть побачив у вікно генерала, той сидів за бюрком, саме тієї миті, коли, не відриваючи очей від аркуша паперу, такого білого в його безсило зронених на бюрко руках, генерал вислуховував думки старших офіцерів. Капітанові примарилося навіть, що він може розібрати, що написано на аркуші, який тримає в руках генерал: то був наказ «Супергреції» здати зброю підполковникові Гансові Барге.

Капітан перевів бінокля на «юнкерсів». Вони все ще літали в полі дії зеніток. І знов подумав, що через цей клятий мундир доводиться чекати, поки хтось ухвалить постанову і за тебе, капітана Пульїзі. Що ж, зрештою це навіть зручно, хай за мене вирішують генерал або скликані на воєнну раду старші офіцери.

«Але яку вони ухвалять постанову?» — питав він себе.

Незабаром крихітні автомобілі виїхали з Аргостоліона й рушили дорогами острова в зворотному напрямку: старші офіцери верталися на свої командні пункти. Схилами горбів і гір, серед соснових лісів знов замаяли яскраві бліки — відсвіти автомобільних шиб і полірованих крил машин. Озвався польовий телефон, і незнайомий телефоніст промовив:

«Усі старші офіцери, окрім двох, висловилися за здачу зброї німцям».

«Завтра, об 11 годині, на майдані Валіанос», — машинально повторив про себе капітан Альдо Пульїзі. Зустрівши запитальний погляд Джераче, офіцерів, солдатів, щоб не бачити їхніх очей і не відповідати на їхні запитання, він відійшов подалі від намету й сів під оливою, звідки було видно затоку і весь аргостоліонський півострів до самого мису Святого Теодора— широку пустельну гладінь Іонійського моря.

«Чи слушна така постанова?» — запитував себе Альдо Пульїзі.

Адже уряд Бадольйо вимагає берегти зброю і в разі нападу ворога захищатися. Дивізія спроможна не тільки захищатися, але й роззброїти солдатів Ганса Барге, вона може це зробити за кілька годин. То чому ж вирішено здаватися? Чому воліли послухатися «Супергреції», а не наказу законного уряду?

Він підвівся, ніби збираючись тікати від самого себе, щоб не відповідати на власні запитання. Люті більше не було, наступила апатія. Десь позад нього збуджено говорили, кричали гармаші.

Нас десять тисяч, а їх три, — весь час правили вони і приходили до тієї самої думки: варто генералові і старшим офіцерам послухатися наказу уряду, і німці здадуться без єдиного пострілу.

Солдати ставили собі те саме запитання, що й він: «З якої речі ми повинні здаватися?»

— Щоб вернутися додому, — відповів хтось. — Якщо ми складемо зброю, німці відпустять нас додому.

Але ці слова потонули в хорі обурених вигуків. Ніхто не вірив, що після складення зброї німці відпустять нас на всі чотири сторони.

Альдо Пульїзі прикрикнув:

— Ви що, під трибунал захотіли?

Голоси стихли, на горбі запанувала тиша, ще виразніше стало чути гудіння автомобільних моторів і рев «юнкерсів». Але як тільки капітан відвернувся, він знов пішов під оливу, і солдати знов загомоніли.

Він сидів, прихилившись до дерева, — в пам'яті знов постала мурована загорожа старої ферми; солдатські голоси, такі несхожі на голоси Амалії та Катерини, не доходили до його свідомості. Казав до себе: нині, як я перемінив стільки мундирів, важливе одне — скинути форму назавжди, вернутися до себе додому, щоб можна було ходити вулицями рідного міста під руку з Амалією, взнати нарешті свого сина. Тобто залишити Кефалонію її мешканцям, залишити Грецію і всі інші захоплені італійцями землі їхнім народам. Дати Катерині Паріотіс самій вирішувати свою долю.

Ось що зараз важливе. А чи буде оточено німецьку залогу і хто дужчий — італійська дивізія чи німецькі солдати, генерал чи підполковник — то мене не обходить. Добре б сісти на перший-ліпший пароплав, що вирушає в італійські води, і поїхати — зі зброєю чи без зброї, хіба не все одно. Коли як слід услухатися в

розмови солдатів, то і в них чути ту саму думку. Зрештою, всі їхні міркування, чи треба роззброїти німців, чи роззброюватися самим, підказані тільки бажанням вернутися додому.

Він підвівся й навів бінокля угору, туди, де вилася вузенька дорога на Кардахату.

— Капітане, дивіться! — гукнув хтось.

Вузькою відкритою стежкою сунула колона солдатів і машин: то спускався в долину, прямуючи в Аргостоліон, третій батальйон 317-го піхотного полку.

— Що сталося? — здивувався капітан. — Чому піхота покидає таке важливе з стратегічного погляду перехрестя доріг?

— Ідуть складати зброю! — гукнули йому гармаші.

«Скоро й ми дістанемо наказ. Усі підемо на майдан Валіанос. Усе може бути, — сказав собі капітан. — Частини почали підтягуватися до міста, щоб скласти зброю».

Раптом усе довколишнє здалося йому неймовірним, нібито зараз, побачивши цю колону солдатів на марші, він зрозумів усе безглуздя теперішньої ситуації. Він опустив бінокль і вдивлявся й далі в далечінь. Сонце сліпило очі.

Позаду почувся голос Джераче.

— Це все генерал, — промовив він. — Це він звелів залишити Кардахату.

Хтось гукнув:

— Генерал нас зрадив!

Альдо Пульїзі не міг відірвати очей від плаю, де роєм роїлися солдати й машини. За кілька годин, а може й хвилин, його також покличуть до польового телефону, і він, капітан Альдо Пульїзі, певне, теж дістане наказ спускатися зі своїми артилеристами до

міста. А завтра об одинадцятій нуль-нуль піхотинці й артилеристи дивізії «Аккві» з розмаяними прапорами вишикуються в каре на майдані Валіанос і під музику й оплески численної публіки здадуться німцям. Який глузд у всьому цьому?

Але відповісти він поки що не міг. Йому ніяк не давалося поновити в пам'яті голос Амалії: у вухах усе ще бринів голос Катерини. Він чекатиме наказу командування. Швидше дійшла б до них черга. Ніж сидіти тут і чекати, краще вже спуститися в долину до смерку.

Він відчував себе дуже самотнім, відрізаним від усього світу.

«Певне, те саме почуття самотності дізнають нині і мої солдати, всі італійці на цьому острові, — думав він. — Кинули нас тут, посеред моря, і не пришлють із Італії навіть поганенького літачка дізнатися, як ми тут. Генералові зараз теж, мабуть, самотньо».

2

Генерал стежив за пересуванням військ, що залишали свої позиції в Кардахаті. Він бачив, як сповзла з горбів нічна мла, як витягалися понад дорогою Ліксурійського півострова, по той бік затоки, вечірні тіні і як темніють води затоки. Наступила третя ніч після того, як італійський уряд оголосив про замирення. Генерал знав, що це буде третя безсонна ніч.

Він сидів при своєму бюркові. Праворуч поряд із телефоном — фото дружини. На захаращеному паперами столі перед ним усе ще лежала віддрукована виразними заголовними літерами радіограма «Супергреції» з підписом генерала Векк'яреллі.

Усе це скидалося на лихий сон — і ця неймовірна телеграма, і підпис. От зараз прокинуся, і виявиться, що мені все приснилося:

не було ніякого підполковника Ганса Барге, ніякої воєнної ради.

І подумки знову зауважив: який дивний збіг — німецький підполковник висунув вимогу скласти зброю одразу по тому, як одержано телеграму генерала Векк'яреллі. Генерал невиразно здогадувався, що проти нього самого, проти Кефалонії та його дивізії в ці години оманливого нічного спокою кується змова. Хтось там, у далині, плете сіть страшної інтриги і от-от накине її на острів.

Як її розірвати? З'явившись завтра на майдан Валіанос і склавши зброю?

Перехрестя доріг під Кардахатою вже залишено. Отже, міркував генерал, підполковник Барге більше не матиме ніякого сумніву щодо мирних намірів італійської дивізії. Для того, хто хоче утримати острів, Кардахата має вирішальну вагу; залишити її — значить конкретно продемонструвати небажання вступати в бій.

Чи підполковникові цього здасться мало і він зі згоди «Супергреції» наполягатиме, щоб ми склали зброю? Якщо правда, що він сам хоче, аби дивізія повернулася до Італії, то нащо ж її роззброювати?

Генерал підступив до вікна. Густа пітьма лягла на води затоки, злилася з ними. В гавані було пустельно, чулося тільки цокання кінських підків об брук, та кроки патруля лунко віддавалися в завулках і по безлюдних вулицях. Дивізія спала — тут, у місті, в таборах, в охороні, в казармах.

«Чи ж спала?» — сам собі не діймав віри генерал.

«Який короткий крок від сну до смерті!» — подумав він. Досить йому віддати наказ, і його солдати переступлять цей поріг, що

відокремлює сон від смерті.

А може, в цей час ніхто з дивізії, так само як і він, не може склепити очей?

Який віддати наказ, щоб не зробити цього останнього кроку, кроку до смерті?

Він згадав, що говорили старші офіцери, як сперечалися, здавати чи не здавати німцям зброю. Всі, крім двох, мали одну думку. А що, як німці не дотримають слова? Що, як мають слушність тих двоє офіцерів, котрі заперечували проти подібної капітуляції? В такому випадку треба атакувати німців негайно, попередивши можливий напад з їхнього боку. Отже, послухатися наказу уряду й знехтувати радіограму «Супергреції» ?

«Але ж від сну до смерті всього один крок», — подумав він. Адже атакувати німців теж означає загинути. Ще ніколи він не уявляв собі становища так ясно, як зараз, залишившись сам зі своїм сумлінням. Дивізія легко виграє перший бій, але потім «люфтваффе» її розгромить. А італійська авіація не зможе взяти її під захист: вона зайнята на південному фронті. Військово-морський флот також.

Вони залишаться тут, на цьому клапті землі, між небом і водою — переможці в чеканні помсти, що незабаром звершиться.

І звершать її німецькі пікірувальники, подумав генерал і глянув на небо, де спокійно блимали зорі. Гуркіт «юнкерсів» давно стих. Перед його очима постелилася ніч, спокійна, безжурна, саме для роздумів і для каверз. А що там, у далеких містах на материку, були люди, котрі й далі плели сіть інтриги, він це відчував. В Афінах, у Берліні, в Бріндізі. Чому уряд, що втік до Бріндізі, не

відповідає на його запити? Хочуть, щоб він сам вирішив, як бути — здаватися чи давати бій? Хочуть звалити на нього одного весь тягар наслідків прийнятої постанови?

Але думка про нове кровопролиття була нестерпна. Дорогами, якими пройде моя дивізія, не проллється більше ні краплі крові, постановив собі він, поклавши зціплені в кулак руки на підвіконня. Так, це була ніч великих постанов. І він вирішив — остаточно й безповоротно; більшість старших офіцерів його підтримала. Краще загинути самому, ніж допустити, щоб загинув бодай один солдат, щоб до безконечної низки вбитих у землю хрестів прибавився бодай би один.

Він потер чоло, наче бажаючи прогнати лиховіснуману.

А якщо німці не виконають умов договору, якщо захоплять у полон усю дивізію, що я тоді скажу своїм солдатам?

Знову звідусіль його обступили питання, і все починалося знову. Здавалося, постанова цілком визріла, і раптом усе стає хистким.

Кого слухатися, короля чи «Супергрецію»?

Завтра, точніше за кілька годин, вийти на майдан Валіанос і скласти зброю — чи відкинути вимоги підполковника, прийняти виклик і дати бій? Знову пролити кров?

Розділ десятий

1

Дорога на мис Святого Теодора звертала ліворуч і йшла узліссям. Перед нами все ширше розгортався обрій. Тепер, коли вітер геть стихнув, угамувалося й море. Серед темних хмар заясніли блакитні озерця, але хмари ще бігли, чіплялись за верхівки сосен, і повітря було все ще нерухоме. Нараз затоку позад нас прорізала з краю в край стяга сонячного світла, від чого повітря набуло ще похмурішого зеленавого відтінку.

Паскуале зраділо зауважив, що випогоджується, а я згадав про порон і полегшено подумав — усе-таки тоненька ниточка, що зв'язує нас із Патрасом, з усім світом, не порвалася.

— У монастирі святого Герасима буде цікаве свято, — сказав ще раз Паскуале Лачерба. — Якщо вас цікавить місцевий фольклор, то по обіді можна з'їздити туди автобусом. Заодно пофотографуємо.

Ми підійшли до Червоного Домка, радше до того місця, де колись ріс довкола нього садок; він починався праворуч від нас, біля повороту шосе.

Одразу ж за путівцем тяглися луки, доходячи аж до поруйнованої й зчорнілої від дощу валькованої огорожі заввишки з півметра. За огорожею — морський простір: Середземне море. Але, щоб дістатися води, тут також треба було пройти немалу відстань — білий кам'янистий берег з безліччю

вапняних прискалків, з розверстими всюди морськими колодязями. Обабіч поруйнованої загорожі височіли прогнилі стовбури двох тамарисків. Здавалося, їх зумисне посаджено тут, щоб доповнити краєвид. (А втім, хто знає, може, саме так воно й було).

Я не зважувався озирнутися назад. Ми зійшли з дороги й подалися вогким килимом луків, то приминаючи траву, то місячи глей. Підступивши до самої огорожі, ми зупинилися подивитися на морський шир, що слався перед нами, на далекий обрій. (Останній у його житті, в їхньому житті обрій, подумав я). Я намагався не обертатися, щоб не бачити руїн Червоного Домка. Підходячи, я мимохіть якось, краєм ока встиг їх зауважити. Знову руїни, як це тяжко. Як ніби по тій смерті наступила ще одна, начебто природа вирішила додати до людської жорстокості ще й свою.

«Невже це справді так? — питав я себе. — Невже природа здатна на таку жорстокість? А може, з її боку це було, навпаки, актом милосердя? — думав я, глядячи на море. — Чи не пробувала вона стерти сліди людської жорстокості? Мабуть, такий був її справжній замір», — запевняв я себе. Ця думка додала мені рішучості, я повернувся обличчям до руїн.

Червоного Домка більше не існувало, він був зруйнований, як і вся Кефалонія: тільки сюди, до цих руїн, не вернулися колишні власники, ніхто навіть повітки з готового дерева не звів.

Садок увесь заріс травою, здичавів. Від дому залишилася лише купа каміння, валялися перекинуті східці, вивернуті пороги, шматки стін з вицвілим тиньком. Ось віконниця, проржавілий прогонич, уламок почорнілої дахівки, дверна ручка. Прогалини

між горами сміття і підмурок поросли бур'яном і кропивою. Від бугенвілії, постеленої на земляних купинах, і від кущів агави тягло міцним приємним запахом.

Їх розстріляно тут, біля фасаду, думав я. Якщо вони стояли плечима до муру, то, мабуть, мали бачити море й обрій з двома тамарисками обабіч. Розстріл почався на світанку, був погідний вересневий ранок. Вони дивилися на цей невеличкий, але глибокий простір, дивилися на море, а море — вільна стихія, воно не таке нерухоме, як земля, в ньому нема коріння, але для них воно стало ворожим і непереборним, як в'язниця, як порожнеча.

Якщо ж їм стріляли в спину, то очі їхні були звернені от сюди, До муру, що його більше не існує, можливо, їхній останній погляд упав на цей шмат тиньку, що зараз валяється в траві, або на цей позеленілий від часу камінь, або на цей східець.

Я відійшов від огорожі і почав блукати серед руїн. З-за дерну, серед дикого зілля прозирали то старий напівзотлілий черевик, то яскраво-жовтий гребінець, то рештки купальника, то пляшка, то шабатурки з вилинялими написами по-англійському. Паскуале Лачерба похмуро дивився на мене з другого кінця саду.

Усі ці речі не мають стосунку до того часу, уточнив він. Намагатися знайти тут що-небудь із речей, що належать забитим, марно. Перш ніж покинути острів, німці потурбувалися, щоб не залишити після себе ніяких слідів. Усе спалили, все закопали.

Зрозумівши, як важко йому було дивитися на мою блуканину й пошуки, я повернувся на колишнє місце. Це було однаково, що копатися в нутрощах. Фотограф був блідий. Він стояв на зеленому килимі луків, худющий, без кровинки на обличчі,

спершись цілим тілом на ціпок. Здавалося, забери в нього цю неміцну підпору, і він зів'яне, мов ганчір'яна лялька.

Я підійшов до нього. Очі за скельцями дивилися злякано: я вловив цей погляд, не звернений ні на мене, ані на руїни Червоного Домка. Він не дивився ні на що, ні на один із навколишніх предметів.

2

(Він дивився на колону чорних ваговозів, що йшли з погашеними фарами вгору дорогою на мис Святого Теодора. Дивився на неї не збоку, а зсередини, сидячи в кузові німецької машини. Бачив, як подорожня курява (вночі вона здавалася сірою) знімалася з-під коліс або з-під гусениць танків і летіла назад, під колеса чи під радіатор наступної машини. Бачив у кабіні водія-італійця, той учепився в бублика, а поряд, майже лежачи на крилі, з автоматом через плече примостився німецький вартовий і очей з нього не зводить. І так на кожній машині: тих, хто залишився живий з шоферів італійської дивізії, змусили сісти за кермо і вести автоколону, а солдатів підполковника Ганса Барге і гірських стрільців майора фон Гіршфельда посадили нагору, в кузов. Вони сиділи мовчки і здавалися втомленими.

Там, за чорними ямами морських колодязів, де його змушено зійти з ваговоза, він побачив попелясто-сіре море, а в ямах темні купи тіл італійських солдатів і офіцерів. Ледве утримуючи рівновагу на прискалках, він спустився до колодязя. Згори поблискувало дуло автомата. Зблизька чорні тіні набули ваги й тілесності, обернулися в тіла колись живих людей. Він завдавав

мерців одного по одному на плече — їхні руки колисалися в нього позаду — і поволі вертався назад прискалками, пробираючись навпомацки, щоб не впасти разом із трупом; наприкінці він так вивчив цей шлях від морських колодязів до автоколони, що міг іти не дивлячись.

Потім він позирав на зорі, вони блимали над кабіною водія, над кинутими поряд трупами, дивився, як обабіч дороги стрімко тікають назад верхи дерев. Раптом біг урвався — верхи дерев і зорі над кабіною водія завмерли на місці. Він знов зійшов з ваговоза, а цього разу перед ним були не морські колодязі, а довгі рови, викопані в полі під білястими оливами. Одніс туди, один по одному, всі трупи.

Останнє, що він бачив, було світло вогнищ, німці палили їх цілу ніч, підливаючи бензин із каністер. При сліпучо яскравих спалахах полум'я німці здавалися якимись збезумілими ляльками, котрі безглуздо піднімали й опускали руки, не вимовляючи ні слова, мовчки. Він бачив перед собою дуло автомата, це стріляли в нього, Паскуале Лачербу, колишнього перекладача при штабі дивізії. Бачив килим із листя, він на нього упав, тікаючи, чіплявся за нього, холодний килим із листя, що з поземого положення перейшов раптом у сторчове; і ось він падає, сунеться по мокрому листю вниз; усе гостріший біль у кісточці лівої ноги, до якої мимоволі тягнеться вимазана кров'ю рука).

Він дивився на мене крізь грубі скельця і знов, як завчену фразу, висловив ту саму абсурдну думку, точніше, навіть не висловив, а буркнув. Це радше нагадувало кволий протяглий

стогін, ніж людську мову, ніби, опинившись серед цих убогих руїн, він утратив колишню певність себе.

— От бачите, до чого призвели помилки, — сказав він.

Відвівши вбік усе ще перелякані очі, озирнувся довкола, журно похитав головою. Хоч минуло немало літ, але він не міг спокійно думати про ті помилки й вагання.

3

Вагання не покидали генерала до самої смерті. Цілу ніч проти 10 вересня капітан Альдо Пульїзі та інші командири підрозділів чекали, що озветься польовий телефон і вони дістануть наказ з'явитися на майдан Валіанос. Але настав ранок, а телефони мовчали, мовчали всюди в наметах, у казармах, на постах.

Провів ніч у чеканні й підполковник Ганс Барге. Він чекав офіційної відповіді, що його вимогу про капітуляцію прийнято. Але ніякого повідомлення не надходило.

Уже схопилося й сяяло над островом сонце — до одинадцятої залишалося небагато: стрілки великого годинника в кабінеті підполковника, в одній із кімнат комерційного училища, показували за двадцять десяту.

Заклавши руки за спину, весь час переводячи погляд із циферблата на небо і назад, підполковник Ганс Барге нервово снував по тісному чотирикутникові свого кабінету, надто тісному для людини, опанованої жадобою діяти. «Юнкерси» через однакові проміжки часу патрулюють і далі над островом; надходить підмога: на березі, біля Ліксурі, розвантажують зброю і боєприпаси.

А солдати?

Ганс Барге зупинився. Він точно знав, що коли італійці вирішать діяти, то його солдатам, незважаючи на одержану підмогу, не стримати натиску. Але він знав не менш точно, що вермахт нізащо не віддасть острови Іонійського архіпелагу і що коли з аеродромів Греції та Албанії злетить у повітря сила літаків і почне бомбити острів, то бій буде виграно. Його дивувало лише одне: як цього не розуміє італійський генерал і так уперто дляється з відповіддю, хоч якусь постанову йому все одно рано чи пізно доведеться ухвалити.

«Чому він бариться? Хоче вигадати час? Навіщо? Адже італійці не мають ні літаків, ані кораблів. З гордості? Зі страху? Можливо, почекати ще хвилину, чверть години, годину? Треба думати, італійський генерал усе ж таки усвідомить безпорадність свого становища, — міркував про себе підполковник. — Чи дати йому ще відстрочку? Хто знає, може, це позбавить особисто мене важкої і сумної необхідності вручити ультиматум?»

Текст ультиматуму, допіру одержаний із ставки верховного командування, лежав перед ним. Берлін дав указівку підполковникові запропонувати генералові, командирові італійської дивізії, вибір: з німцями, проти німців, капітуляція.

На прийняття рішення генералові давали не більше восьми годин.

«Тямущому командирові, — подумав підполковник, — і командирові, який реально оцінює обстановку, щоб ухвалити правильну постанову, стало б і восьми хвилин. Аби я мав достатньо бойових засобів, то вже б допоміг італійському генералові вибратися зі скрути».

«Ну що, почекати трошки? — подумав він, дивлячись на циферблат дзиґарів, і вирішив: — Не варто».

Підполковник Ганс Барге застебнувся на всі ґудзики, швидко збіг униз по сходах комерційного училища, сів у машину. Під ескортом мотоциклістів під'їхав до штабу італійської дивізії і знов поставився перед генералом.

— Пане генерале, — сказав підполковник, зупинившись перед бюрком, — оскільки я й досі не дістав від вас ніякого повідомлення, чи ви приймаєте мою пропозицію скласти зброю, то я вважаю, що мою пропозицію відкинуто.

Генерал запросив підполковника сісти — солдат підсунув до бюрка стільця, але Ганс Барге відмовився.

— Пане генерале, — вів далі він, — мені невідомо, з якої причини ви відхилили мою пропозицію про здачу зброї, що мала статися сьогодні вранці об 11 годині на майдані Валіанос. Але я маю честь представити на ваш розгляд Щойно одержану мною по телеграфу вимогу мого уряду. Вам, пане генерале, треба вирішити, яким із трьох указаних тут шляхів розвиватимуться наші з вами взаємини на острові. У вашому розпорядженні вісім годин.

Підполковник Ганс Барге скінчив. Погляд його упав на фотографію генералової дружини, що стояла біля телефону; потім він звів очі на розп'яття, самотньо почеплене на білій стіні позад бюрка. Він не міг піти одразу, як йому хотілося, бо генерал пояснював йому причину зволікання. Але він не вслухався в його слова, бо заздалегідь був переконаний, що вони безглузді. Ніякої поважної причини для такого поводження бути не могло.

— Я довго міркував, — казав йому генерал. — І я не можу прийняти ваші умови, не дістaвши письмових гарантій, що забезпечували б дивізії свободу пересування. Я вимагаю письмових гарантій, щоб дивізія могла в повному складі вернутися на батьківщину.

— Ви маєте вісім годин на роздуми, — урвав його підполковник. — Щодо письмових гарантій, то я запитаю свій уряд.

Коли підполковник вийшов із кабінету, генерал не ворухнувся. Руки його безживно лежали на бюркові, він дивився поверх фотографії дружини, поверх стільця, кудись за вікно, в порожнечу. Він машинально взяв залишений німецьким офіцером аркуш паперу і, заглиблений у свої думки, обмацував його пучками. То був поданий за всіма правилами гри ультиматум вермахту.

«А чи виконають вони умови капітуляції? Чи згодяться дати письмові гарантії?» — думав генерал.

Свідомість, що, відтягнувши складення зброї, він учинив правильно, переросла в певність. Дивізія виграла час. Тепер варто послухати, що порадять військові капелани.

Він відчув утому, утому від невиспаної ночі і від внутрішньої боротьби з самим собою. Але на душі стало спокійніше. Він зняв трубку і віддав наказ: усім військовим капеланам з’явитися до штабу. До остаточної постанови залишалося всього вісім годин. Вісім годин, протягом яких треба відповісти на всі запитання — і на ті, що ставило перед ним сумління, і на ті, що мучили його раніше.

Чи допоможуть йому військові капелани покласти край останнім сумнівам?

Ось прибули з частин капелани. Перші два варіанти — з німцями чи проти німців — вони відкинули. Висловилися, як напередодні старші офіцери, за складення зброї, але з умовою, що всі пункти капітуляції будуть зафіксовані на папері. Проти був тільки один капелан.

Генерал мовчки подякував їм поглядом. Усе ж він побачився з ними, вислухав кожного, і рятівний спокій запанував у його душі, знявши як рукою всю втому. Тепер він знав, що його думку поділяють не тільки старші офіцери, але й капелани, а отже, і всі його солдати. Його дивізія з ним, вона поділяє його побоювання й сумніви, розуміє його намагання уникнути кровопролиття.

(Пролита кров! Йому все здавалося, ніби вона впаде йому на голову, ніби він сам-один був винний у тому, що вони програли війну).

Військові капелани вернулися до своїх частин і принесли добру вістку про те, що провадяться переговори, що, напевне, буде досягнуто домовленості і що будуть забезпечені певні гарантії. І солдати повірили, змусили себе повірити, що підполковник дасть письмові гарантії.

— Хлопці, схоже, що ми справді поїдемо додому, — сказав хтось із солдатів.

Але більшість задумалася: чи слід довіряти німцям, навіть як ті підпишуть якогось папірця, і збудження миттю згасло.

«Чи дадуть нам поїхати по тому, як папір буде підписано?»

Це запитання непокоїло й Альдо Пульїзі, який цілий день не рушав з місця, чекаючи наказу.

Відповідь надійшла лиш надвечір. Стало відомо, що на сусідньому острові Святої Маври італійську залогу, після того, як вона здала німцям зброю, було взято в полон. Стало відомо також, що начальника залоги полковника Отталеві розстріляно.

Уся Кефалонія сполошилася: «Хто приніс цю звістку? Хто бачив?»

І по всьому острову, від краю до краю, тисячоголосо пролунала відповідь: «Розповіли двоє солдатів, вони чудом урятувалися. Втекли з острова Святої Маври човном».

Розділ одинадцятий

1

Вісім годин збігло, а генерал так і не віддав дивізії наказ скласти зброю. З Бріндізі по радіо надійшло розпорядження не здаватися, а з острова Святої Маври морем надійшло підтвердження віроломства німців.

Одначе генерал не звелів ні складати зброї, ні атакувати німців. Хоч би там що, а він ще сподівався розв'язати питання шляхом переговорів, без застосування сили, самою погрозою вдатися до зброї.

Підполковник Ганс Барге теж не виступав, він ще не мав достатньої сили. Але італійців надумав усе-таки провчити, для чого обрав найпідхожіший пункт і найпідхожішого виконавця — обер-лейтенанта Карла Ріттера.

Як тільки в небі зажевріли перші вечірні зорі, Карл Ріттер з'явився на одну з італійських батарей. У розташування він не зайшов, а попрохав викликати командира, капітана Альдо Пульїзі. По капітана побіг Джераче.

— З ним солдати, — попередив він.

Альдо Пульїзі підвівся, задихаючись від обурення: його заскочено зненацька. Він закурив, руки тремтіли. Йому не пощастило приховати від своїх людей, від Джераче, від капелана це малодушне тремтіння рук. Але то був не страх, а радше збентеження або навіть сором, ніби наказ про замирення з

англо-американцями і, отже, відмова Італії провадити війну були з його вини, нібито це особисто він зрадив Карла.

Щоб запалити сірника і прикурити, досить було кілька секунд, а все ж він устиг проаналізувати цю перебіжну і водночас глибоку думку. І справді переконався в тому, що, окрім збентеження і сорому, дознав якогось почуття вини.

— Пане капітане, не ходіть, — казав Джераче. — Вони з нами поквитаються, як на Святій Маврі.

«Як на Святій Маврі», — подумав він, застібаючи кобуру. І подумки уявив собі цей мініатюрний острів, оточений спокійними блакитними водами Іонійського моря, таким, яким він бачив його з пароплава, висаджуючись на архіпелаг. Ця ясна виразна картина, що майнула перед ним як блискавка, доповнилася ще одним: розстрілом італійського полковника; йому уявлялося, як полковник стоїть під муром будинку і на нього наведені дула автоматів.

— Спробуйте знайти з ними спільну мову, — сказав, наздоганяючи його, військовий капелан. Дон Маріо дивився на нього своїми блакитними, глибоко запалими на змарнілому обличчі очима і судомно стискував і розтуляв пальці кволих рук, безпорадно виткнутих із-під надто широких рукавів кітеля. Він дивився на капітана майже благально, наче бажаючи нагадати про ухвалену генералом постанову і що не треба діяти на відчай душі, нібито від капітана залежала зараз доля всієї дивізії.

— Таке коїться, — сказав Альдо Пульїзі, рушаючи до стежки. — Хіба хто може зупинити хід подій?

Він ще раз переконував себе в тому, що нікому вже несила щось змінити: всіх їх утягнуто в страхітливу гру, їм доводиться

грати зовсім невідповідні ролі в цій безглуздій виставі, поставленій у такій непередбаченій обстановці. Гра почалася, і вони втягнуті в неї проти своєї волі. «А втім, чи мали вони коли-небудь свою волю? — запитав він себе. — Мабуть, відтоді як я вдягнув військову форму, зараз уперше випала нагода вчинити на свій розсуд. Чи не запізно?»

Він знав: щоб чинити на свій розсуд, треба бути людиною геройського гарту, а він не такий. І все ж зараз, ідучи просто неба і дивлячись на обриси свого табору, чітко вимальовані проти обрію, він не злякався. Карл Ріттер чекав його на тому краю стежки, ніби їм випадало битися на дуелі за всіма правилами старовинного етикету. Капітан усе ще не відчував нічого, окрім збентеження й сорому, ніби справді був у чомусь винний.

Винний у тому, що хотів покласти край цій війні, і так уже програній?

За ним стежкою мовчки простували військовий капелан, Джераче і кілька офіцерів. Поступово, не кажучи й слова, до них по одному приставали інші офіцери й солдати. Стежка була нерівна, вона вилася вапняковими прискалками то вгору, то вниз, повз гладенькі жерла гармат і корчасті стовбури олив. Подекуди на рівному ще стирчали виноградні кущі, чудом не зачеплені лопатами бравих гармашів, колишніх селян із Емілії й Калабрії. В далечині, освітлені сяйвом зірок, біліли Ліксурі і трохи далі Аргостоліон. Десь за затокою стелилося майже заховане від очей море. Можливо, там, унизу, Катерина думає про нього, чому він не приходить. Вони не бачилися всього кілька днів, але ці кілька днів здавалися вічністю. Капітан мимоволі всміхнувся. Поглянула б вона зараз на свого капітана-переможця,

непроханого її пожильця, на свого брата, як він поспішає до колишнього товариша по зброї Карла Ріттера, щоб звітувати за свої вчинки.

Від намету до виходу з табору було недалеко, але цей шлях здавався йому безконечно довгим. Капітанові ввижалося інколи, що він простує назад, а не вперед, ніби він знову проходить знайомими канцеляріями штабу дивізії, через кімнату Катерини Паріотіс, через кухоньку хатки, загубленої в горах Албанії, або через ту, більшу, на фермі в Ломбардії. Поки він ішов до межі табору, він подумки відбув дорогу від моменту замирення до сьогоднішнього дня, внутрішньо підбив підсумок усьому тому, що було сказано й зроблено. «Очевидно, — подумав він, — учинки, накази і контрнакази цих днів зараз досягнуть свого логічного завершення».

Карл Ріттер стояв край поля, за його плечима зяяла порожнеча ночі; трохи поодаль невиразно вимальовувалися постаті німецьких вояків з автоматами напоготові. Капітан бачив, як біліли в пітьмі їхні руки, покладені на чорне залізо зброї. Обер-лейтенант дивився на нього байдуже, без усякої цікавості, ніби вони зійшлися вперше в житті. Капітан, хоча й намагався виглядати таким самим незворушним, не міг не згадати про їхню останню зустріч, біля моря, з дівчатами з вілли. Це було незадовго перед замиренням: капітан та обер-лейтенант випадково здибалися на пляжі з італійками. Карл і Трієстинка швидко подружилися і, запливши далеко в море, ганялися одне за одним, як грайливі молоді дельфіни. Капітан залишився на пляжі з Адріаною. Вересневе сонце ще припікало. Джераче сидів

оддалеки на камені і, дивлячись у далечінь, лаяв офіцерів, усіх підряд: і італійців, і німців.

Капітан чув, як він чи то жартома, чи наповажно бурчав:

— Усі ви, офіцери, однакові: кращих краль собі забираєте.

Потім вони бачили, як Карл і Трієстинка підпливли до берега, вибрели з води і сховалися за кущами вересу — у тому місці ліс підступав майже до самого моря.

Капітан сказав тоді Адріані слова, що їх та не зрозуміла:

— Коли чоловік скидає військову форму, то прощавай політичні переконання. Поглянь на Карла: перед нами уже не солдат вермахту, а просто славний хлопець.

Він поділився з Адріаною своїми чудними теоріями, пояснив їй, що, хоча збоку Карл цілком нормальна людина, зсередини його точить жахлива недуга. Але Адріана поглянула на нього як завжди з відсутнім знудженим виглядом, трохи не з досадою, і сказала:

— Я бачу одне: він гарний хлопець.

— Так, — вів далі Альдо Пульїзі, звертаючись більше до себе, ніж до Адріани, — людям годилося б завжди ходити в купальних костюмах. Не було б на світі ні диктатури, ані війни. Можеш ти собі уявити, як дуче виголошує промову на майдані Венеції в плавках? Або армію солдатів на чолі з полковниками з круглими черевами, кривими ногами і волохатими грудьми, які марширують у купальниках?

Адріана зареготала.

— Уявляю! — протягла вона.

Слідом за нею зареготав і він сам, і Джераче. Ординарець кинув у море камінця, очевидно, думка про начальників, що

ходять у трусах, здалася йому втішною. Очі його все ще не відривалися від того місця, де за кущем вересу сховалися Карл і Трієстинка.

— Аби скасувати військову форму, пане капітане, — посміхнувся він, — то і краль ділили б по щирості.

«Аби скасували військову форму!» — зітхнув про себе капітан, глядячи на скинуту Карлом похідну форму.

Зараз він стояв перед ним при повному бойовому обладунку, ніби наготувався виконувати бойове завдання. На шиї в нього висів автомат: він міцно стискав його обіруч і сам у цей час дивився через голову капітана на його супровід, на весь табір, ніби зважуючи його можливості.

— Мені наказано співробітничати з вами, пане капітане, — сказав Карл Ріттер, як завжди виразно вимовляючи італійські слова.

— Чому ж ви не заходите до табору? — запитав Альдо Пульїзі.

Карл посміхнувся, принаймні так здалося капітанові, так, так, у півтемряві, бо ж світили тільки зорі, йому здалося, ніби вуста в того розтяглися в посмішці.

— Пане капітане, — провадив далі Карл, — наше співробітництво набрало дещо несподіваного характеру. Ви згодні зі мною? Тому перш ніж переступити поріг, я мушу вжити деяких заходів пересторoги.

Чекаючи відповіді, він переминався з ноги на ногу. Автомат нерухомо висів на грудях. Цього разу обер-лейтенант подивився капітанові в обличчя, зустрів його погляд, уп'явся в зіниці.

— Я знаю, чому вам важко мені відповісти, пане капітане, — повільно мовив Карл Ріттер, не зводячи з нього очей.

Альдо Пульїзі кинув недопалок на курну стежку, що переходила тут у широкий майданчик. Поруч і позад себе він відчував присутність своїх людей. Капелан і Джераче, ніби двоє понурих янголів-охоронців, стояли обабіч його. Обер-лейтенант кинув погляд і на них. Здавалося, їхня присутність його тішила.

Капітан вирішив уточнити:

— Про яке співробітництво ви кажете, пане обер-лейтенанте?

Карл Ріттер, злегка погойдуючись на місці, ледь обернув голову у бік своїх солдатів. У нічній темряві постаті біля воріт до табору стали ще темніші, чорніші за небо.

— Пане капітане, — сказав Карл, знов уп'явши погляд йому в обличчя, — можете бути спокійні, сутички не буде. Я виконую наказ свого командування, ви — свого. Так?

Капітан кивнув на згоду, подумки запитуючи себе: навіщо розігрувати цю дешеву сцену з аматорської вистави. Чи тут справді сцена маломістечкового самодіяльного театру й обоє вони розігрують цю комедію, щоб зберегти свій престиж в очах солдатів, у своїх власних очах? «Бо ж ми обидва, — міркував капітан, — добре знаємо, що станеться через кілька хвилин. Чи Карл також збентежений, дарма що вважає нас за зрадників? Усупереч хворобі, що точить його тіло і мозок? А може, в забутому куточку його невразливого організму все-таки заховалася крапля здорового глузду?

— Мені наказано забезпечити здавання зброї, пане капітане, особисто вами і всією вашою батареєю. А ви дістали наказ командування не чинити опору.

— Якого командування? — запитав Альдо Пульїзі, заздалегідь знаючи, що той відповість.

— Вам це відомо краще, ніж мені, — впевнено мовив Карл Ріттер. — Ідеться про штаб армії.

І мовби ненароком підняв дуло автомата і навів на капітана, схиливши голову набік.

— Прошу здати пістолет, пане капітане, і доведіть наказ рейху до своїх солдатів, — мовив він.

— Послухайте, — почав був дон Маріо.

Ріттер навів дуло автомата на капелана й описав ним півколо, в яке ввійшли Джераче і всі, хто стояв за плечима капітана. Одночасно він щось гукнув у темряву, тіні німецьких вояків у врізі неба заворушилися. Почувся брязкіт затворів, знятих із запобіжників.

— Розіграно як по нотах, — сказав Альдо Пульїзі.

— Запевняю вас, ми зовсім не збираємося розігрувати виставу, — обер-лейтенант засміявся.

— Розумію, — втомлено відповів капітан. — Мене розстріляють як полковника Отталеві.

— Я з ним не знайомий, — сказав Карл Ріттер.

Альдо Пульїзі було байдуже, що з ним станеться. Власна доля не турбувала: йому здавалося, ніби все відбувається не з ним, а з кимось іншим, ніби його долю вже вирішено і він спостерігає за подіями збоку. Розстебнув кобуру з пістолетом і кинув її до ніг Карлові Ріттеру; в цьому жесті не було зневаги, а тільки втома. Капітан обернувся: треба послати когось із офіцерів, щоб той наказав зробити те саме всьому батальйонові, хай здають гармати, гвинтівки. Він побачив довкола себе понурі, розгублені обличчя.

«Убиваєтесь через цю нашу кляту військову честь? — хотілося гукнути йому. — Але про яку честь може йтися, якщо чкурнув навіть маршал Італії? Якщо втік темної ночі, ніби злодій з украденою куркою, сам король?!»

«А ви, — хотілося йому крикнути своїм офіцерам, — що б ви зробили на моєму місці? Нас же оточено. Ви що, не бачите, що нас оточено? Самі б — чинили опір?»

Офіцери мовчки відстібали ремені, кидали пістолети на землю. Він мав пояснити їм, що виконує лише наказ, одержаний від штабу одинадцятої армії, як цілком правильно зауважив Карл Ріттер. Чи вони забули про радіограму генерала Векк'яреллі?

Він подивився навколо себе, чи не видно його батареї; треба ж виголосити перед солдатами кілька слів, потрібних у такому разі.

«Нам обіцяли, що ми вернемося на батьківщину», — хотів крикнути, але, знаючи, що це ні до чого, промовчав.

Він посміхнувся. Молодий воїн, підточуваний смертельною недугою, стояв перед ним з портупеєю через плече, з автоматом у руках, широко розставивши ноги, чепурний, наче наречений, у своєму сіро-зеленому мундирі. На капітана Пульїзі дивився завойовник всесвіту. Хто б міг повірити, що всього тиждень перед тим, погожого сонячного дня, ця «надлюдина» плавала наввипередки з голою шльондрою, як простий смертний?

Капітан запитав:

— А що буде після, як ми складемо зброю?

Карл посміхнувся.

— Не лякайтеся, — відповів він. — Повернетесь до вашого штабу, в Аргостоліон.

Скільки сарказму в цій пораді не боятися! Але зараз, поборовши збентеження перших хвилин, капітан вгамувався після хвилювання, відчував себе вільним як ніколи. Щось остаточно впало за його плечима: з минулим покінчено, назавжди покінчено з військовими мундирами, з міркуванням про те, що можливе і що не можливе, з турботами про престиж, з обов'язками щодо союзників. Віднині, якщо, звичайно, пощастить уникнути автомата Карла Ріттера, він сам вирішуватиме, хто його союзник.

Урозбрід, ніби отара овець, підійшли до майдану гармаші. Вони колисливою юрмою згромадилися за плечима капітана; очі їхні світили. У нічному повітрі розійшовся їдкий запах куряви.

Німецькі солдати наблизилися. Карл Ріттер вигукнув:

— Італійцям підняти руки вгору!

Німці при світлі електричних ліхтариків обшукували їх — чи не сховав хто зброї. В юрбі італійців хтось міцно вилаявся, інші тихенько плакали, зовсім як великі діти; деякі висловлювали побоювання, що всіх їх розстріляють, як полковника із Святої Маври. Військовий капелан став навколюшки і голосно молився.

Капітан гукнув:

— Хлопці, заспокойтеся! Нас відсилають до міста.

Тоді все стихло. Виконавши свою місію, обер-лейтенант і його люди розступилися, щоб пропустити італійців, ні на хвилину не випускаючи їх з уваги. Сіро-зелені мундири й автомати утворили суточки.

Дорога на Аргостоліон йшла вниз, зрізаючи край горба. Капітан обвів її поглядом. Вона тяглася кілька кілометрів по низу, вздовж самого берега, наближалася до вілли, через міст, що

єднав два протилежні береги затоки, йшла попри перші будинки околиці, відтак переходила в вулицю принца П'ємонтського і закінчувалася на майдані Валіанос, біля кам'яниці штабу італійської дивізії. Точніше кажучи, впиралася в сходи і коридор, що вів до кабінету, де за бюрком сидів генерал. Побачивши капітана Альдо Пульїзі, що з'явився в таку невідповідну годину, нікого не попередивши, вночі, генерал подивився на нього здивовано поширеними зіницями, в яких застигло болісне питання: «З королем чи проти нього?»

— Ходімо, хлопці! — гукнув Альдо Пульїзі і, навіть не глянувши на Карла Ріттера, першим подався вздовж живої огорожі, між двох лав німецьких вояків. І чекав: зараз позаду задеркочуть автомати і вночі розквітнуть кривaво-червоні троянди пострілів. Йому здавалося, ніби він простує десь між небом і землею.

Але німці пропустили їх. Дали спуститися в долину. Вони йшли мовчки, обеззброєні.

2

Пані Ніна почула, що вони йдуть гуртом попри садову загорожу. Ось вже четверту ніч вона не могла склепити очей. З'явившись бозна-звідки, дорогою йшли й гомоніли солдати.

«Клієнти», — подумала вона. І хоч яка була втомлена від довгого безсоння, зраділа і пожвавішала, бо поява клієнтів означала повернення до звиклого життя.

Вона підійшла до вікна і, припавши до жалюзі, подивилася в шпарину; світла запалювати не стала, бо ніч ясна. Побачила: йдуть гуртом, на білому шосе колисалася чорна маса: в одних у

руці запалена сигарета, інші йдуть, заклавши руки в кишені; у деяких руки зовсім вільно гойдаються вздовж тіла.

Ось вони поминули загорожу і знов вийшли на видноту, усе так само — турмою. То були італійські солдати, і йшли вони до аргостоліонського мосту. «Але чому пішки?» — здивувалася пані Ніна.

Багато хто обертався в бік вілли, одначе, мабуть, ніхто не мав наміру затриматися. До пані долинули уривки розмов і приглушений сміх.

Їй хотілося крикнути: «Чому не зупиняєтесь? Чому йдете далі?»

Вона несміливо прочинила віконниці і подивилась їм услід. Прозорий халат маяв на її худорлявій фігурі. Побачивши, що солдати пішли геть, вона відчула себе мізерною, кволою і беззахисною. Тепер, коли дівчата спали у своїх кімнатках, а солдати ішли геть, вона могла собі дозволити розкіш відчути себе кволою і покинутою, відчути себе також жінкою. Всі вони бідолашні, покинуті жінки; їх зрадили навіть їхні захисники, ради яких вони не раз важили життям і далі важать життям.

«Ось вона, людська невдячність!» — думала вона, зазнавши гіркої втіхи ще перед одним цим доказом непохитної істини.

Пані присіла на край ліжка, навпомацки взяла з комода кістяний мундштук, акуратно встромила в нього сигарету і запалила. Курила й журно дивилася на ясний прямокутничок нічного неба, на зорі в рамцях вікна.

Завтра, вирішила вона, піду до капітана Агостіно Сабадоса, домовлюся про човна: треба ж врятувати дівчат. Відчула себе їхньою рятівницею і, розчулена власною добротою, пройнята жалем до самої себе, просльозилася; зіниці вогко блищали в

півтемряві. Зараз вона сама, ніхто з дівчат її не бачить: можна й поплакати.

Ці солдати, що брели дорогою, ніби гурт баранів, лише потверджували її найжахливіші передчуття. Її охопило давно знайоме почуття безпорадності, і Ніна здригнулася всім своїм слабосилим тілом.

Вона подумки уявила собі, як вона знову блукає світом, вічно тікаючи від чогось, шукає притулку. Побачила себе в човні: коло неї дівчата, віє пронизливий вітер, б'ють хвилі, розпатлане мокре волосся прилипло до обличчя, в очах переляк.

«Невже мені суджено все життя бурлакувати?» — подумала пані Ніна. Ніби дерев'яне суденце, кероване чужою рукою, завжди в полоні бур і негоди, завжди ризикуючи піти на дно.

Витерла сльози й озирнулася, ніби засоромившись власної кволості; відтак глибоко затяглася, випустила цівку диму до зірок. Вона почувала себе стомленою і зовсім немічною. Зрештою, може, й нема чого борсатися і краще піти на дно, інакше всім цим турботам не буде краю.

3

«Каліспера, кіріє, — подумки казав капітан Альдо Пульїзі, йдучи дорогою до Аргостоліона, — каліспера, генерале. Каліспера і тобі, Аргостоліоне, і Кефалонії, і морю, цьому стародавньому морю, що постійно йде за нами. Каліспера. Ви здивовані нашій появі такої пізньої доби? Не дивуйтеся. Не дивуйся, кіріє: це знак моєї любові до тебе; тим-то я й стукаю в твої двері, що тут мій єдиний притулок. Але спершу мені треба з'явитися з рапортом до пана генерала. Не дивуйтеся, пане, генерале: це знак ненависті,

що пригнічує мене разом із нашими мундирами. Але, щиро кажучи, пане генерале, всі ми трохи втомилися. То скажемо каліспера і їм, пане генерале. Каліспера і німцям».

Розділ дванадцятий

1

Ми повільно поверталися до Аргостоліона. Бліде зимове сонце зайнялося між останніми летючими хмарами, визирнуло — і тут же знову зникло, блиснуло й загасло, обкидавши полум'ям затоку і кирею лісу. Повітря стало прозоре, засвітилося якимсь неприродним нездоровим світлом. Ідучи між попелястою синню моря і побляклою зеленню соснових борів, я почував себе, як після важкої хвороби. Бачив, яка нестійка довколишня природа і барви; ось ця пляма світла може щохвилини пропасти, розтанути, у ній приховується початок кінця.

На будь-якому іншому острові, думав я, деінде це було б нормальним явищем, на нього ніхто й уваги б не звернув, але на Кефалонії все інакше, все таїть зародок власної смерті, все готове до раптової зміни. (Не до тої зміни, що наступає з плином часу, з роками, коли все влягається й береться павутиною, камінь примикає до каменя, вапно і цемент тужавіють, мармурову колону обвиває плющ, коріння дерев вривається глибше в землю, прілий листок обертається в перегній, а скеля на березі моря в піщинки). Ні, це було б зовсім щось інше. Коли я зосереджувався на цій думці, мені починало здаватися, що ґрунт під ногами заміновано, а ми — я і Паскуале Лачерба — йдемо мінним полем, забутим з часів війни, і щохвилини можемо підірватися.

Але Паскуале Лачерба був цілком спокійний. Він ішов поряд зі мною, накульгуючи, певний себе і майже щасливий тепер, коли садок Червоного Домка залишився позаду. Його окуляри сяяли білим скляним блиском і відбивали прудкий біг хмар. Коли серед хмар голубіли проясні, блиск скель ставав не такий холодний і штучний. Худорляве землисте обличчя з запалими щоками мовби казало: життя йде вперед, хай би там що, попри смерть, природну й насильну, протиприродну, завдану не волею природи, а рукою людською.

Смерть. Паскуале Лачерба про щось говорив, здається, розповідав про кефалонських рибалок, про вбозтво островиків, про брак промисловості, якщо не вважати випалу вугілля. Так, за розповідями Паскуале Лачерби, на Еносі випалювалось багато деревного вугілля: ліс там особливий, дерево м'яке, дуже до цього надається. Ночами високо в горах по всьому острову чаділи вуглярки; копи вугілля доходили, його відкопували, упаковували в мішки і перевозили на мулах до шосе, де вантажили в машини. Звідси череваті чорні ваговози вирушали до маленького порту Самі, в'їжджали в трюм порона і переправлялися в Патрас. А з Патраса, пояснював мені Паскуале Лачерба, кефалонське вугілля тими самими ваговозами розвозили по всіх містах Греції. В його розповіді лунала гордість, ніби все це робив він сам.

А я й далі міркував про смерть — насильну, протиприродну й природну. Або радше про людський безум, що час від часу охоплює народи, кидає їх один на одного, раптово змушуючи забувати все, що їм дороге, порушувати звичні зв'язки і

взаємини, кривдити одне одного, полювати один на одного, вбивати.

Досить одного слова, думав я, наказу, одного гасла на стіні, і ось турист, гість країни обертається в ворога. Двадцять років тому опинився ворогом і цей бідолаха Паскуале Лачерба, до якого я відразу перейнявся симпатією і перед яким почуваюся в боргу; як би мені пригостити його обідом, щоб це не здавалося даткою? Так думав я. Ворогами виявилися і добрий капітан Агостіно, і навіть Катерина Паріотіс.

Але найбезглуздішим, найнезбагненнішим у цьому повсюдному безумі було, на мою думку, те, що звичайна нормальна людина, наприклад, мій батько — інженер-мостобудівник, а не руїнник, з дружиною й сином удома, міг примиритися з тим, що його обернули у ворога, ворога інших людей. Як він міг звикнутися з думкою, що має ворога, проти якого повинен воювати, якого він, розуміється, ніколи і в очі не бачив і не знав! Як міг він, рядова людина, ужитися з такою страхітливою і кричущою абстракцією, як війна?

Війна і загибель людей від руки собі подібних уявилася мені шаленством — надто в ті хвилини, коли я йшов до стандартних хаток, з яких складається тепер місто Аргостоліон, і одним вухом слухав балачку фотографа. Минаючи будиночок Катерини — вона почула нашу ходу і вийшла разом із чоловіком до свого заростого квітами садка, — я помахав їй рукою й посміхнувся.

«Але що треба зробити, щоб не було війни? — питав я себе. — Бо ж доки існує насильство, свавілля, зневажання людських прав, хазяйнування в чужому домі, шантаж, терор — це так важко!»

Ми йшли короткою евкаліптовою алеєю, що виходила на майдан Валіанос. Нерівний, полусканий у багатьох місцях асфальт просихав, але на ньому, ніби прозора шкіра, лежав легкий шар землі. Обмиті дощем евкаліпти блищали, їхнє густе листя зеленіло від самого краю травника до електричних дротів і навіть вище. Край алеї, де закінчувалася ця ніжна зелень, освітлений сонцем майдан Валіанос здавався майже голим.

Усе на тому ж самому розі стояло американське таксі Сандріно, але його самого не було на місці. На північному боці майдану, поміж будинків, що заступали затоку, відкрився магазин сувенірів та фотоапаратів. На вітрині поряд з «кодаком» виставлено найрозмаїтіші предмети: оздоблена стрічкою пляшка «Роболла», рамці для фото, сережки з морської мушлі, годинники, вишиті дамські торбинки, статуетки з подобою Нептуна («Адже Кефалонія виникла з голови Нептуна», — пояснив мені Паскуале Лачерба), косинки, очеретяні підставки до ваз, браслети з нібито античних монет, на яких красувались бородаті профілі Одіссея чи Ахіллеса.

— Так, — промовив Паскуале Лачерба, — туризм нарешті докотився й до нас.

У голосі його чувся сум і покора долі, хоча в цю мить він напевне думав, як би збути залежалі бляшані іконки й розвішані по стінах його закутка пожовклі від часу поштівки.

Я попросив його не кидати мене самого і відвести до доброго ресторану; кажучи так, я прикидався лише наполовину: я справді відчував себе загубленим на цьому кістякоподібному майдані, коли-не-коли освітлюваному каскадами сонячного світла, що струмувало крізь розриви летючих хмар, поряд із цим морем, що

не стелеться перед тобою, як у будь-якому приморському місті, а обступає звідусіль, подібно дивній трепетній долині, вона міняє свою барву і настрій як на погоду. Я відчуваю себе оточеним, затопленим атмосферою несталості.

Паскуале Лачерба ледь посміхнувся, вдавши — принаймні так мені здалося, — що не певен, чи треба згодитися на моє запрошення. Потім усе-таки вирішив пристати. «Ось тільки стривайте, пошукаю якогось хлопця послати додому, щоб попередити дружину», — сказав він.

Я тим часом сів біля столика в кав'ярні Ніколіно й машинально замовив собі чарку узо — перше, що мені спало в голову. Я одразу схаменувся, та було вже пізно; келишок і пляшка вже стояли переді мною на таці. Я відпив ковток, гадаючи, що це допоможе мені прогнати хоча б думку про смерть. Після Червоного Домка вона загніздилася мені в голові, і я ніяк не міг її позбутися.

Я відчував смерть у собі.

2

Згодом, коли небезпека минає, тобі стає весело і, озирнувшись на те, що сталося, не ймеш віри — невже це скоїлося з тобою? Знову вертається смак до життя, знов прислухаєшся до мовчання острова, до дзюркоту води, до співу вітру в соснових борах. І виявляєш те, чого раніше, до того як ти побачив смерть вочевидь, ніколи не помічав: джерело, що вибилося з-під гори, дерев'яний міст, що ним ходив безліч разів, квіти в садку, нестерпний блиск зірок і густу чорняву нічного неба, протяглий звук гудка, вантажне судно посеред затоки.

Подумки вертаючись до недавнього і віддаючись цьому новому відчуттю віднайденого, заново відкритого світу, Альдо Пульїзі чув, що задихається. Він тримав у своїх руках Катеринині руки й дивувався: вони також були нові і водночас колишні, належали Катерині й Амалії, втілювали минуле й теперішнє, яке повернула йому смерть. І коли він обійняв Катерину, в його душі було кохання не тільки до неї, але й до дружини, кохання, що вижило разом із пам'яттю, як його пам'ять вижила разом із ним. Це була любов до життя, що, як не дивно, тривало.

Тієї хвилини, коли Катерина, не менш щаслива, ніж він, усміхалася в його обіймах, теж із свідомістю, що сталося чудо, він думав, що смерті більше нема, що померти неможливо. Подивився смерті в очі, поборов її і залишився цілий.

А зараз він стоїть тут, у садку Катерини Паріотіс, тримає в обіймах Катерину-Амалію, і в душі його — незламне прагнення життя й любові.

— Маленька кірія, — промовив він.

Освітлені білим промінням вранішньої зорі, Альдо Пульїзі й Катерина Паріотіс подивилися одне на одного. Вкотре бачив, як світає, — вчетверте чи вп'яте, вже не пам'ятав.

Але того ранку світання здалося йому якимось особливим: воно сяяло яскравіше, ніж звикле, світилося новим світлом, чорним блискучим світлом Катерининих очей.

— Що сталося? — питала Катерина. Вона звільнилася з його обіймів. Щастя скінчилося. При світлі зорі вона його вперше роздивилася, зрозуміла, що капітан Альдо Пульїзі вперше постав перед нею не переможцем, а переможеним.

Вона зрозуміла це з того, що кітель його був розстебнутий, а мундир не скидався уже на мундир; не тому, що капітан заріс чорним заростом і збудив її в таку незвичну годину. Зрозуміла з очей, в них завмер подив від віднайденого життя, від тієї тваринної радості, якою сяє кожна людська істота, після того як уникла неминучої загибелі — її дізнала Катерина свого часу сама.

Вона відчула — перед нею людина тієї самої породи, що й вона, в її жилах тече та сама кров. І хоча зараз йому добре, він так само беззбройний і беззахисний, як будь-який грек на Кефалонії. Іншими словами, він не окупант і не друг, а істота, пов'язана з тобою міцними непорушними узами, майже родич. Отже, вони мають разом нести важкий тягар горя.

Зараз він їй брат, чи батько, чи навіть син. Ніким іншим він бути не може.

Вона відвела його до хати, посадила на ліжко у своїй кімнаті, у тій самій, що її раніше винаймав. І пошепки, ніби дитину, почала умовляти роздягтися, лягти під ковдру і не боятися, а вона поки що сходить на кухню і зварить каву.

— Так, кіріє, — сказав Альдо Пульїзі. І посміхнувся їй, посміхнувся і стінам, таким самим рідним, як стіни його власного дому. Посміхнувся, відчувши, яке м'яке знайоме ліжко, побачив комод з світлого дерева, де стояло потьмяніле свічадо, що перед ним так важко було голитися, всміхнувся іконі святого Миколая, та, як він добре пам'ятав, висіла над узголів'ям.

Посміхнувся материнському голосові Катерини (чому він лунав зовсім по-материнському сьогодні?), вона говорила щось про каву, радила трошки поспати, заплющити очі, немов розмовляла з дитиною. Готуючи на кухні каву, вона вмовляла

його не боятися, обіцяла, що сидітиме коло нього цілу ніч, а як тільки зійде сонце, скочить до міста, подивиться, що там робиться, і якщо там щось не гаразд, прибіжить додому і збудить його. «Скільки ти ночей не спав?» — питав Катеринин голос.

Багато, багато, подумалося невиразно Альдо Пульїзі. Але зараз світ обмежений стінами її дому, лунає її голос — Амаліїн голос, думав він. Потім смачно запахло кавою, і його охопило відчуття фізичного раювання і душевного спокою. А втім, можливо, він просто заснув.

— Отак-то, капітане, — казав хтось по той бік цупкого покривала, що спустилося на його пам'ять.

Але він усе-таки напружився і згадав, що він капітан, і що йде війна, і що це зовсім не його дім, і що земля ця — не його земля. Він у чужому домі, на чужині. На острові, згадав він, на острові Кефалонія, де хтось забрав у нього зброю.

«Ми не повинні забувати про німецькі літаки, — чувся звідкись голос генерала. — Ви не могли вчинити інакше».

Він відповідав: «Пане генерале, треба діяти всім разом. Мої гармаші самі не впораються. Бо ж це прості селяни, пане генерале, селяни, одягнуті в солдатську форму».

Голос генерала повторював: «Ми не повинні забувати про літаки».

3

Коли зовсім розвидніло, підрозділи підполковника Ганса Барге, нітрохи не маскуючись, відкрито рушили займати найкращі стратегічні позиції. Десять «тигрів» посунули на Аргостоліон і, підійшовши до евкаліптової алеї, де вулиця

утворює широкий бульвар, зупинилися під деревами й заглушили мотори. Повільно крутячись, башти навели дула у бік майдану Валіанос. Деякі танкісти скочили на землю, закурили, інші, відкинувши накривки, залишилися сидіти в люках і сонними очима оглядали безлюдну алею. Єдине, що вони побачили, була мініатюрна жіноча постать.

Катерина Паріотіс ішла вздовж довгої валки танків, схожих на втомлених передпотопних чудовиськ із панцирною шкурою, вдихаючи їхній запах — запах нафти й мастила, і їй здавалося, ніби то й справді причаїлися, готові кинутися на свою жертву, якісь підступні живі істоти.

Вона йшла, намагаючись триматися невимушено, але відчувала, що погляд її напружений, що вона надто пильно дивиться вперед, що рухи її скуті, ноги обважніли.

Німці дивилися на неї. Вона йшла прудко, пряма, як тополька, у своїй легенькій сукні з червоного краму. Згори, з люка, або ззаду, з-за крила танка, вона здавалася ще менша. Вони дивилися на неї, але не озивалися. Просто промайнула червоною плямкою — та й годі: вони чекають, у них бойове завдання, а вона до цього не має ніякого відношення. (Навіщо їх прислали до Аргостоліона? Невже італійці збираються атакувати?)

Німці одразу ж про неї забули і вернулися до урваної розмови. (Від колишніх союзників і товаришів по зброї всього можна чекати; якби ці італійці були сміливіші, то вони учинили б і цю останню зраду. Хоча, як подумати, то чи не краще і їм, німцям, теж покінчити з усією цією музикою?)

Слів Катерина не розбирала — до неї долинали тільки голоси, горлові й різкі, хоча німці не кричали, а говорили півголосом, як

говорять під темним склепінням у церкві. Німецькі танкісти не звертали на неї ніякої уваги. Що їм, військовим людям, до цієї дівчини! І все ж вона не витримала, заквапилася, щоб поминути останній танк і вийти на майдан Валіанос, залишити позаду нудотний дух бензину й заліза — дух поту цих механічних тварин.

Танкова колона залишилася нарешті позаду. Катерина вийшла на майдан, на свіже повітря, де відчувався лише звичайний запах моря і горбів. Вона заспокоїлася, придержала ходу. Кав'ярні вже поопускали свої смугасті тенти, стільці й столики розставлено в зразковому порядкові, й вони чекали відвідувачів. «Невже хто-небудь сьогодні прийде сюди пити узо чи ракію?» — подумала Катерина. Бо ж діється щось жахливе. Недарма капітан упав як підкошений і спить зараз на її ліжкові: він утік від великого лиха, це вона відчувала, це висіло в повітрі. Через засклені двері кав'ярні побачила Ніколіно: він довго і терпляче тер ганчіркою мармурову стільницю; на обличчі його застигнув звичайний для нього вираз, відсутній і покірний. Зараз, коли всі десять танків вимкнули мотори, на майдані стояла тиша, на всьому острові стояла тиша. «А може, нічого не сталося і не станеться?» — з надією подумала Катерина.

Почувся кінський тупіт. Вона повернулася, перейшла майдан навскіс, до вулиці принца П'ємонтського, головної вулиці міста, де неподалік один від одного розміщалися обидва штаби — італійський і німецький. «От уже там, приглянувшись уважніше і нашорошивши вуха, я неодмінно щось дізнаюся», — подумала вона. Тим часом цокіт копит наближався з вулички, що виходила на майдан від моря. Нарешті з-за рогу виткнулася кінська голова, потім примощений на передку Матіас, а за ним, у наскрізь

пропиленій чорній колясці з піднятою табуркою, на м'якому сидінні — літня пані італійка в оточенні наквацяних дівчат з витравленими перекисом косами.

Коляска зупинилася біля кав'ярні Ніколіно. Високі колеса зарипіли, Матіас залишився сидіти на передку, а кінь журно подивився під голоблі. Пані Ніна та дівчата веселою зграйкою випурхнули з коляски — замаяли барвисті сукні, очі, голі руки й ноги — і повмощувалися біля столиків. Але цього разу вистава відбувалася без глядачів, якщо не зважати на Катерину Паріотіс, яка, без упину озираючись, рушила на вулицю принца П'ємонтського. Ось проїхав на мотоциклі вістовий, трохи згодом — автомобіль італійського штабу з прапорцями попереду; пролетів над містом і над затокою завждішній літак з чорно-білим хрестом на крилах і на кабіні.

— Ніколіно! — гукнула пані Ніна. — Ніколіно!

Проїхала машина підполковника Ганса Барге у супроводі німецьких мотоциклістів.

Пані Ніні сьогодні не сиділося на місці. Вона підвелася, відчинила засклені двері й зіткнулася з Ніколіно посеред зали — він біг брати замовлення. Пані Ніна взяла його під руку, відвела до прилавка і пошепки, щоб не почули дівчата, стала розпитувати про капітана Агостіно Сабадоса, чи не погодиться цей добрий чоловік переправити. їх на батьківщину. Пані Ніна нагадала, що умовляти капітана повинен він, Ніколіно, інакше він не дістане своєї частки. Своєї частки в драхмах.

Вона перевела подих і замовкла, чекаючи відповіді. Очі її, почервонілі від безсоння, густо підведені чорною тушшю і чимось неприродно синім, дивилися зі страхом і надією.

А Ніколіно дивився на майдан, туди за пальми, де виходив із своєї машини і прудким кроком простував до італійського штабу підполковник Ганс Барге. Довкола нього захисним колом вишикувався ескорт: автоматники в комбінезонах. Вони стояли, ледь розставивши ноги, у кожного на грудях на шкіряному паску темнів невеликий автомат. Підполковник у супроводі офіцерів зник у дверях штабу, та солдати й далі стояли довкола машини, майже не ворушачись, не змінюючи постави, завмерши, як з каменю тесані.

Ніколіно подумав, що справа кепська: надто все задлялося. Про те саме свідчили запалені очі пані Ніни та її голос, в якому бриніли плачливі нотки. І машинально сказав: «Так, як тільки капітан Агостіно Сабадос повернеться, я з ним побалакаю». Але хоч як допитувалася пані Ніна, звідки він повернеться, Ніколіно не відповів.

Він зробив непевний жест, показавши десь довкола себе, на блискучу від мармуру та пляшок порожню кімнатку, на полицю біля стіни, на закурену кавоварку. Цей жест міг означати щось і поза домом, за майданом, він охоплював море й гори, Кефалонію, увесь світ. Однак він міг нічого не означати. Тоді пані Ніна злякалася. Вона силувано посміхнулася, але крижаний страх, відринувши від рота і від очей, повз униз, нутрощами, судомно стис шлунок. Пані Ніна вийшла разом із Ніколіно і, все ще посміхаючись, сіла між Адріаною й Трієстинкою. Коли зробила замовлення, до неї повернулася мова. Сказала:

— Дівчата, заспокойтеся. Якщо буде потрібно, капітан нас відвезе.

— За скільки? — поцікавилася Трієстинка. Запитала так собі. їй було байдуже — Кефалонія чи Італія; все одно життя нема. Вона пошукала серед німців, на чатах, свого білявого Карла Ріттера. Після тієї купанки вона загубила його. Проте ліниво, без цікавості. Яка різниця — Карл Ріттер, італійський солдат чи якийсь цивільний?

— За три тисячі драхм, — збрехала пані Ніна.

Адріана подивилася на неї пильно, пронизливим поглядом. І пані Ніна збагнула, що Адріана зловила її на гарячому.

— Три тисячі драхм, — тихо, але ніби з викликом повторила пані Ніна.

Майданом проходили люди — аргостоліонські жінки, старигани, дітлахи, безробітні у злинялій і вицвілій буденній одежі. З їхніх запалих щік було видно, що вони давно не їли досхочу: хіба на консервах і буханках хліба, що їм перепадали від італійської дивізії, проживеш? Ось ідуть по той бік майдану сестри Карамаллі, цього разу поволі, ніби вийшли на прогулянку; насправді вони шукають клієнтів. Нині, коли вони злигалися з німцями, вигляд у них пихатий — так принаймні здалося Ніколіно, який кинув на них призвичаєним оком, розставляючи келишки перед дівчатами.

— Ніколіно, хай живе Бадольйо! — неуважно мовила Трієстинка.

— Хай живе, — відповів той півголосом, так, щоб не почули німці. Але сьогодні вранці Трієстинка навіть не посміхнулася. Вона дивилася на перехожих, серед яких почали з'являтися й італійці. Вздовж вулиці принца П'ємонтського йшли і їхали в обох напрямках солдати й офіцери, армійські машини,

мотоцикли, ваговози. Вістові й командири підрозділів раз у раз під'їжджали до штабу, а трохи згодом роз'їжджалися хто куди. І лише німці не рушали, вони мовчки, терпляче ждали свого підполковника; а той нагорі, в кабінеті генерала, ще раз намагався переконати колишнього соратника здати зброю і потім забратися геть.

У небі над майданом з'явилася зграя чайок, достоту ескадрилья літаків у бойовому порядку. Згодом чайки повернули ліворуч до моря, зникли за дахами приморського бульвару.

Саме цієї миті, як чайки летіли над гаванню, почувся сухий тріскіт револьверних пострілів. Стріляли десь у дільниці штабу військово-морських сил, від молу чи ще далі. На майдані Валіанос постріли відбилися кволою луною й завмерли. Італійці, солдати й офіцери, обернулися до моря, прислухалися. Пані Ніна, Ніколіно і всі аргостоліонці, які проходили в цей час майданом, теж насторожилися. Повернулися обличчям до моря солдати з ескорту.

Постріли чулися і на вулиці принца П'ємонтського. Катерина повернулася назад, озираючись довкола і, як усі, дивуючись, що сталося. Зненацька їй, і не тільки їй самій, здалося, ніби земля тікає з-під ніг. Ось зараз вона ступить і провалиться у безодню.

— Що це? — запитала пані Ніна.

Матіас прокинувся, труснув головою. Прокинувся і коник: він так глибоко зітхнув, що можна було перелічити всі ребра на його худому тулубі.

— Нічого не сталося, — мовив один солдат.

На звук пострілів люди, які снували майданом, сахнулися, ніби їх знесло вітром, але згодом гамір і тиснява поновилися. З-за

рогу будинку штабу виткнувся карабінерський патруль. Поблискуючи гвинтівками, карабінери рушили на майдан і звернули у вуличку, що вела до моря.

— Ось, — прошепотіла пані Ніна, вона вся якось зів'яла.

— Що ось, пані Ніно? — запитала Адріана, позираючи на неї глузливим недобрим поглядом, ніби пані Ніна була винною всьому, що діялося довкола.

Тим часом по вуличці, що йшла від моря до майдану, підходила група італійський солдатів. Вони простували під пекучим сонцем у розхристаних сорочках з червоними від збудження обличчями, шалено жестикулюючи. З ними був офіцер; він перебігав з місця на місце — то йшов попереду, то збоку, безглуздо піднявши руки, ніби диригент, що керував оркестром і намагався його зупинити, приглушити або хоч принаймні змусити взяти іншу тональність.

— Убили капітана! — гукнув хтось посеред майдану. — Єфрейтор стріляв у свого капітана.

Юрба на майдані знову сахнулася, ніби від ще сильнішого пориву вітру. Німецькі солдати, затиснувши в руках автомати, ще тісніше, щільним колом обступили підполковникову машину. На майдані з'явилися інші карабінери, примчали солдати військової поліції. Здавалося, вони кружляють без пуття, шукають, кого б розбити, розігнати, і не знаходять. Нарешті їм попалася на очі група солдатів на чолі з офіцері, який і далі вимахував руками. Солдати військової поліції напалися на них і одразу ж розкидали.

— Ісусе! — зітхнула пані Ніна.

Катерина Паріотіс заквапилася. Танки все ще стояли під деревами. І так само байдуже дивилися холодні блакитні очі.

4

— Пане генерале, — почав підполковник Ганс Барге, — на острові склалося нестерпне становище. Ви двічі відкинули нашу пропозицію скласти зброю. Рятуючи життя своїм солдатам, я мушу вжити відповідних заходів перестороги.

— Я дорожу життям ваших солдатів не менше, ніж своїх, — відповів генерал.

— Отже, треба негайно домовитися. Чекати я більше не можу, — заявив підполковник.

Генерал заперечив:

— Запевняю вас, я зовсім не збираюся наражати на яку-небудь небезпеку життя ваших солдатів, пане підполковнику. Але по тому, що сталося на острові Святої Маври, в моїх солдатів і офіцерів є всі підстави мати деякі побоювання.

— Наскільки я розумію, — сказав підполковник, — ви не ймете віри нашим обіцянкам.

— Саме так, — відповів генерал. — І вас це дивує?

Підполковник посміхнувся.

— Так, — відрізав він, — бо ж замирення з англо-американцями підписала Італія, а не Німеччина.

— Замирення було підписано тому, що війну програно.

— Програно для вас, пане генерале.

— Програно, — повторив генерал, ніби кажучи сам до себе. — І воювати далі було б шаленством. З вашого боку це теж шаленство.

Підполковник подивився у вікно. З майдану долинав гомін, чулися кроки патрулів, крик солдатів.

— Ваші солдати дуже збуджені, — зауважив підполковник. — Маю надію, пане генерале, що ви зумієте утримати їх під своїм контролем і не допустите ніяких ексцесів. Якщо відомості, які я маю, правдиві, то серед ваших солдатів панує настрій, небезпечний для німецької залоги.

— Мої солдати хочуть повернутися додому, — сказав генерал.

— А ми хочемо надати їм таку можливість, — відповів підполковник. — Ми не заперечуємо проти того, щоб вони вернулися додому.

— Ми хочемо повернутися до Італії, захопивши всю свою зброю, а не беззбройними, — вів далі генерал.

Підполковник не зрозумів:

— Прошу?

— Дивізія залишить Кефалонію німцям, якщо нам дозволять зберегти все наше озброєння, — сказав генерал.

— Добре, я доповім своєму урядові, — відповів підполковник Ганс Барге. І, не промовивши більше ні слова, не чекаючи, що скаже генерал, вийшов.

Розділ тринадцятий

1

Чекаючи фотографа, я роздивлявся навколо. Від випитого узо шуміло в голові, і раптом мені привиділося, ніби вся Кефалонія похилилася ліворуч, мов пароплав, посаджений на мілину, і ось-ось скотиться з усіма своїми вуличками й будинками в затоку. А ще мені здалося, ніби острів нахилився на другий бік і зараз увесь майдан, разом із вишикуваними вздовж тротуарів стандартними будиночками, зі столами й стільцями кав'ярні Ніколіно, перекинеться через гребінь здибленого поруч зі мною горба.

Одурманений випитим узо, я бачив Кефалонію без прикрас. Точніше не стільки бачив, скільки відчував фізично. Весь цей острів не такий, як усі, не просто клапоть землі, покритий вапняком. Тут ґрунт так само, як це прозоре повітря, напоєний смертю. Тут, у мене під ногами, переді мною' на обрубаному чотирикутникові майдану, і там, далі, на розвернених дорогах, у лісі, на полях, земля хімічно поєдналася зі смертю. Я відчував це через прошви черевиків.

Крізь винні випари переді мною вимальовувався острів-мученик, я не так бачив його, як відчував усією істотою. Це море, воно обступало звідусіль, ці розмиті барви, ці гарні, визначені природою чіткі лінії, що відокремлювали скелю від моря, ліс від виноградника, руїни від дерев'яних шведських будиночків.

Хотілося зірватися і бігти. Але куди? Адже порона не буде аж до вечора.

До того ж вертався Паскуале Лачерба. Він ішов, накульгуючи, дибав через похилий майдан, але чомусь тримався на ногах і не падав.

2

Як утечеш, коли довкола вода й небо без кінця-краю? Відповідь підказали довгі дні й години вагання: ніч у Ліксурі, ненастанний рев «юнкерсів», зрада командування армією, телефонограми і нерішучість генерала. Відчуття безпорадності, а воно не покидало, незважаючи на безмежний морський простір, відчуття, що пастка ось-ось примкнеться, якщо чиясь рука її не зупинить, раптово минуло. Відповідь прийшла з моря.

Капітан вирішив: не можна, щоб пастка прищепнулася, треба зупинити баржі.

Освітлені промінням призахідного сонця, біля входу до затоки з’явилися три понтонні баржі з озброєнням і солдатами. Спершу вони здавалися рештками затонулого судна, що дрейфує з мертвим вантажем на борту. Насправді баржі везли підмогу для підполковника Ганса Барге: добірне військо й танки.

Альдо Пульїзі виразно їх бачив. Він навів бінокля і перед ним постали низько начолені шоломи, що ховали обличчя. Він роздивився наїжачені чорним залізним частоколом дула гвинтівок, позаду мовчазних солдатів — громаддя танків.

Баржі мірно погойдувалися на тихій хвилі. Вечорова заграва осявала всю бухту, освітлювала купки будиночків на горбах і спалені літньою спекою соснові ліси, полуменіла в шибах

Аргостоліона й Ліксурі. Зараз баржі стоять на самій межі обрію, там, де, подейкують, клекоче підводний вулкан, але не встигнеш озирнутися, як вони опиняться поруч. Ось він, подумав Альдо Пульїзі, горить собі та й горить, вулкан підводного пасма під днищами трьох барж, під ногами німецьких солдатів, під гусеницями танків.

І подумав, що пастку треба знищити. Обрій наступав, сходився довкола Кефалонії, і звідси, з горба за Аргостоліоном, з нової позиції своєї батареї він міг це зробити помахом руки. Треба, щоб шлях до обрію залишався відкритим, інакше не буде ні неба, ані повітря, і дивізія опиниться в пітьмі ночі.

Капітан віддав наказ узяти баржі на приціл: він міг би цього не робити, бо люди вже стояли на своїх місцях біля гармат і теж дивилися в море, дивилися, вражені й зачаровані, ніби перед ними постала сама смерть. Вони зрозуміли, що баржі треба зупинити і що сьогодні, тринадцятого, по стількох днях тоскного очікування, це випадало зробити саме їм.

Альдо Пульїзі уточнив дані для стрільби і, знову навівши бінокля на німецькі шоломи, на хитливий на воді частокіл гвинтівок і мур танків, відчув радісне збудження: ще кілька секунд — і він почне діяти всупереч наказам «Супергреції» і командування армії, виведе дивізію із задубіння, підштовхне нерішучу руку генерала. І несамохіть передчув утіху від цього акту непослуху, від того, що він, гвинтик воєнної машинерії, щабель ієрархічної драбини, нарешті дознає радості самостійності, віднайде своє «я».

Скомандував «вогонь» і разом з радісним відчуттям бунту й незвичною свідомістю свободи дознав тривоги, страху перед

незвіданим, бо ж він пішов проти всієї системи та її законів.

Море біля Аргостоліона вкрилося білими димними хмарками піни; одноманітний ритм хвиль порушився — вода завирувала. Баржі здибилися, відтак плазом гепнули на воду, пірнули в роззявлені вирви, знов спливли на поверхню; нерухомі темні безмовні постаті з криком забігали від борту до борту.

Капітан прислухався до випалів своєї батареї, і вечорова заграва засяяла новим світлом. Йому здалося, ніби разом з розпеченими до жару гарматами стріляє і він сам, стріляє, щоб захистити когось, хто стоїть у нього за плечима й давно просить помститися за зганьблену честь. Стріляє, Щоб помститися за журні очі Катерини, за всіх нещасних, одягнутих у чорне жінок, що зустрічалися йому на переможному шляху його. Щоб помститися і за своїх жінок також, за Амалію, за дружин своїх солдатів, за всіх солдаток, яких зустрічали на своєму шляху інші солдати, солдати армій, що заповнили Італію.

Йому здавалося, ніби він стріляє в усіх, хто носить військову форму, стріляє в Карла.

Баржі потонули, вода завирувала, зануртувала; вони зникли майже непомітно для очей, пішли під воду разом із частоколом багнетів. На поверхні збуреного моря плавали уламки, мелькали непокриті голови, руки, судомно вчеплені в тріски.

Гармати замовкли, стрілянина припинилася. Коли все стихло, стало чути крики пробі — це кричали німецькі солдати.

Капітан подивився в далечінь: обрій знов очистився, його більше не затуляли ні гвинтівки, ані танки. Море поступово заспокоювалося, прибирало свого звичайного вигляду. Люті скажені іскорки, що блищали за хвилину перед тим в очах

артилеристів, теж погасли, солдати завмерли біля гармат. Усе ще струмувало світло мрущого дня.

«Що ж тепер буде?» — подумав капітан.

Сонце сідало, гармати, на яких маяли зелені відсвіти сосон, ще диміли. Невже відтоді, як він прокинувся на м'якому ліжку Катерини і взяв на себе командування батареєю, збігло всього кілька годин? Усе переплуталося, звичний лад порушено. Кефалонія, цілий світ стали невпізнанні, ніби вивернута навиворіт рукавичка.

Але обрій чистий, отже, він таїть ті самі можливості: шлях відкрито. А це найголовніше, сказав собі капітан.

Від Ліксурі відійшло два сторожові катери. Німецькі вимпели замаяли на вітрі. Катери помчали туди, де серед трісок і залишків піни виринали голови солдатів. З-за горба у бік Аргостоліона вилетів гідроплан. Коли він долетів до середини затоки, танки, сховані в евкаліптовій алеї, як по команді, разом відкрили вогонь. Гуркіт пострілів пронісся між дерев, увірвався на майдан Валіанос, глухою луною прокотився вулицями, віддався між фасадами будинків.

Альдо Пульїзі і всі його артилеристи стежили за першими нерішучими діями танків: машини виїжджали з алеї, щоб стати ближче до майдану. Гілки евкаліптів, якими вони були замасковані, сповзали з них, ніби зношений одяг. Гармати обертових башт стріляли прямою наводкою.

Капітан обернувся, щоб віддати артилеристам наступний наказ, але ті вже зайняли свої місця і наводили гармати на танки. Він навіть не встиг скомандувати «паль!». Його випередили. Між танками чорним полум'ям злетіла вгору земля. Тоді «тигри»

спішно поповзли назад, на попереднє місце, сховалися за деревами. Тільки гармати почали бити ще скаженіше. Німецькі танкісти не чекали, що італійці поведуться таким чином. Напевне, очам своїм не вірячи, припали до амбразур.

Почалася стрілянина і на вулицях міста: піхотні підрозділи поспішили на майдан Валіанос і відкрили зустрічний вогонь. Потріскували рушничні постріли, стрекотіли автомати, чулися короткі сухі удари — наче били в консервну бляшанку: це стріляли легкі танки.

Капітан Альдо Пульїзі перевів бінокля на позолочені сонцем дахи Аргостоліона, але нічого, крім дахів і стін, роздивитися не міг. Побачити італійську дивізію в цьому павутинні вулиць годі. Ось, подумав він, досить мені підняти руку, подати знак знищити пастку, як усе заворушилося: дивізія відгукнулася на мій заклик.

Гідроплана він не помітив. А той, перелетівши через затоку, кружляв над містом. Капітан збагнув, у чому річ, лише тоді, як над одним дахом шугнуло полум’я і поповзли чорні клуби диму; дах обвалився, ніби якась прихована всередині сила штовхнула його знизу вгору: тепер замість даху над освітленими останнім промінням дня будинком зяяла пустка.

Потім уздовж геометрично точної лінії польоту так само плавно розчахнулися дахи інших будинків: зазяяли просто неба барвисті, ніби цяцькові кімнати.

Звідкись з різних боків острова почали стріляти зенітні кулемети. Довкола гідролітака почали схоплюватися невеличкі чорні хмарки, але він легко й швидко залишив їх позаду і пропав десь за горою.

Зненацька танки біля майдану Валіанос припинили вогонь. Аргостоліонським мостом понад берегом ішов панцирник, і над його кабіною маяв білий прапор. Батарея одразу замовкла: припинилася перестрілка і на вулицях міста. Тільки високо в небі ніяк не танули легкі чорні хмарки.

«Невже німці здаються?» — чудувався Альдо Пульїзі. Артилеристи, стоячи біля гармат, теж дивилися вниз на білий прапор, розмаяний на вітрі, дедалі ближче до Аргостоліона. В їхніх очах застигло те саме запитання. Що могло означати це біле видиво над сірим дахом панцирника? Ось воно промайнуло вздовж краю мосту, відбившись у темній воді затоки, зникло серед будинків на околиці й рушило до передмістя.

Невже німці здаються? Ні капітан, ані солдати не могли цьому повірити. Але по тому, як вони зробили кілька пострілів із гармат, їх охопив якийсь дивовижний спокій. їм здавалося, що зараз, коли вони проявили самостійність, вони готові зустріти будь-яку небезпеку і ніщо їм не загрожує — вони переможуть. Вони раптом відчули себе справжніми солдатами, чого раніше, наприклад у горах Албанії або в селах Греції, з ними ніколи не бувало. Зрозуміли, що німців також можна зупинити, бо, власне, німці такі самі люди з плоті й крові, як і всі. (А що їх також чекає неминуча поразка, то, значить, їм так само зле, як і італійцям). Вони самі разом із капітаном з своєї ініціативи відкрили вогонь по баржах, і їм здалося, ніби у вогні їхньої батареї загинули всі приниження, що їх натерпілися від дня замирення, а водночас і мука чекання, підсилена почуттям, що десь за твоїми плечима готується зрада. А може, і дещо інше, що коренилося глибше і почалося ще раніше.

Ось мине кілька хвилин, і панцирник з парламентерами в'їде на майдан Валіанос. Виявляється, досить зробити кілька гарматних випалів, потопити баржі і заступити шлях танкам, щоб підполковник дотямив, яке насправді становище.

«Невже воно так і є?»— питав себе Альдо Пульїзі.

Солдати дивилися вниз, мружачись від яскравого сонця, розкривши роти, не знаючи, чи вірити власним очам. Хотілося кричати, співати пісень — про любов, а не про війну, стрибати по гарматах, танцювати на снарядах, підкидати вгору шоломи. Вони відчували, що втрималися на крайній межі, на останньому рубежі оборони, відчували і побоювалися, що це не так. Вони примостилися серед гармат і складених стосами снарядів, позираючи то на місто, то на море. Закурили, стиснувши тоненькі сигарети в почорнілих від кіптяви незграбних пальцях. Розмовляли стиха, ніби соромлячись одне одного.

Сонце пропало за обрієм. Хмари диму над зруйнованими будинками розвіялися, розтанули в вишині. Німецькі сторожові катери, підібравши потопельників, рушили на захід, до Ліксурі. Над ними виринула ескадрилья транспортних літаків — «юнкерсів». Вони йшли бездоганно чітким ладом, схожим на клюгу списа, освітлені промінням невидимого сонця, і смерком їх можна було взяти за жахливих механічних птахів, пофарбованих у рожевий колір.

Солдати перевели погляд угору: чорні хрести на кабінах пілотів вимальовувалися дедалі виразніше, а коли хрести стало видно цілком, то сталеві птахи здалися летючою похоронною процесією. І тоді капітанові та гармашам, які стежили, задравши голови, за польотом «юнкерсів», здалося, ніби темні хрести,

намальовані на кабінах і на крилах німецьких літаків, і є відповідь на їхнє запитання — крах усіх надій.

— Пане капітане, вони знов дістали підмогу, — сказав хтось. У голосі його бриніла туга. Недавній майже дитячий захват від здобутої перемоги погас.

Задзеленчав телефон: капітана Альдо Пульїзі викликали до штабу.

— Німці здалися? — запитав він у трубку.

Співрозмовник на тому кінці дроту вилаявся.

— Здалися! Чорта пухлого! Просять тимчасово припинити вогонь.

Альдо Пульїзі поклав трубку. Він раптом відчув велику втому.

Було й так задушливо, а довкола тісним колом з'юрмилися офіцери й солдати. «Ну що, здалися?»— запитували вони. Запитували, не вимовляючи ні слова. І точно так само мовчки він їм відповів: «Ні». Капітан присів на скриньку неподалік, провів долонею по щоках і відчув, що заріс, бо не голився кілька днів. Він не пішов з затишної Катерининої кімнатки цього ранку, а швидше втік. Сорочка й майка брудні. Увесь пропах потом, мастилом, бензином, залізом. І, як відкриття з неба, в голові майнуло: це і є запах війни.

Попрохав Джераче наготувати воду, мило, бритву, принести чисту сорочку і білизну.

— Піду на побачення, — пояснив капітан.

— З кралею? — підхопив жарт Джераче. Але очі його дивилися тьмяно, говорити не хотілося.

Звівшись із скрині, капітан знов побачив на мості панцирника, він їхав з Аргостоліона вже без білого прапора і зливався з

першими нічними тінями. Пропали десь і сторожові катери. Глибока тиша запала на морі і в горах, на рівнині, в пораненому місті й на батареї. Голячись, капітан прислухався до неї як зачарований, відтак протер обвітрене обличчя кремом і пильно подивився в люстерко. Так, це я, я все ще на Кефалонії, сказав він собі, за плечима в мене минуле, вдома чекають дружина і син, а в хатці дорогою до Святого Теодора — Катерина. Я, офіцер регулярної армії, самовільним наказом стріляти в німців порушив запроваджену дисципліну, поламав усю систему субординації.

«Чи не попав я, сам того не бажаючи, в герої? — подумав він, уважно роздивляючи себе в люстеркові. — Нічого подібного. Просто виконав наказ законного уряду — та й усе».

І хоча нервове піднесення вляглося, він і далі був спокійний. Завтра, коли він стане перед воєнно-польовим судом, цей доказ пролунає досить переконливо.

3

Карл Ріттер стежив за подіями з горбів Ліксурі. Він стояв біля телефону й терпляче вичікував, коли комутатор механізованого міста із криці і вогню, розташованого за його плечима, довкола нього, поперед нього, скаже йому, що він має робити.

Проте наказу наступати він так і не дістав: велено не рушати з місця й чекати.

Він і скорився, спостерігаючи й далі за подіями. Бачив, як потонули баржі, як гідроплан бомбив місто, як стріляли танки. Він уважно стежив за довколишнім, але ніяк не міг втямити, що ж усе-таки відбувається. Не міг збагнути, як могли італійці впасти

так низько, докотитися до такої підлої зради. І головне, не розумів, як вони самі не бачать, що копають собі яму.

Розділ чотирнадцятий

1

Ніч цілком вступила в свої права. Угоду з німцями про тимчасове припинення вогню підписано, офіцерам дозволено розійтися.

Не чутно було ні тріскоту автоматних черг, ні реву мортир, ні гуркоту «юнкерсів», на дорогах і в полях не ляскотіли гусениці танків, не гуділи ваговози: запанував спокій, чудний, незвичний. Острів Кефалонія спав спокійним сном своїх середземноморських ночей.

Можна було вловити, як він дихає. Його подих доносився з моря і з гір, витав над італійськими й німецькими наметами, ніс далі останні відгомони розмов в італійському штабі, останні накази. Поніс разом із курявою і трибарвні прапорці, зірвані того дня з генеральського автомобіля рукою солдата, що люто гукнув: «Запроданець!». Ніч проганяла запах бензину й паленої гуми, пороховий дим і важкий дух гнилого, набряклого від солоної морської води дерева трьох понтонних барж.

У повітрі залишався лише гострий запах житла і стиглого винограду, знайомий запах ночей серед горбів і долин, між морем і виноградником, ночей, які бувають під осінь, коли небо стає глибше, зірки яскравіші, а на душі сумніше, бо минуло ще одне літо.

Капітан зупинився біля садової хвіртки перед домом Паріотісів і дивився через шосе, туди, де уривався берег і щільною, майже непроникливою запоною стелилося море. І він дізнавав такого самого відчуття, як бувало наприкінці літа, під час заміських прогулянок. Але тут, на Кефалонії, сум не скрашувався надією, він не побачить завтра, як селяни ідуть до своїх виноградників на схилах горбів, не почує запаху вогких бочок, заготовлених у льохах для нового врожаю. Тут, серед поріділих виноградників, біліють майданчики берегових і зенітних батарей, за деревами причаїлися панцирні брили танків, а на полях і на луках засіли, вижидаючи, дві армії. Але особливо чужим здавалося море, теж передосіннє, бо не обіцяло ніяких сподіванок на майбутнє, зовсім мертве, безмовне й пустельне, без єдиного вітрила, без димка, без щогли. Понтонних барж на ньому більше не видно, але всі шляхи відрізані. Капітан вдивлявся в море. Воно лежало похмуре під мерехтливими зорями — вже не приятель, а ворог. Море замикало Кефалонію, ніби величезний, поставлений зненацька сторчма мур; про всяку спробу тікати через нього годі й думати. Воно тримає їх усіх у полоні на цьому острові, прикувало до вузької скелястої землі, притисло спиною до гір. Ніколи ще його німотна присутність не таїла в собі стільки ворожості. Ніколи ще тіснота острова, його стежок і лісів не відчувалася так виразно, як нині.

Він зупинився біля садової хвіртки перед будинком Паріотісів, хотів покликати Катерину до саду, посидіти з нею, побалакати. І раптом роздумав. Віконниці в її спальні були причинені, крізь шпари ледве пробивалося кволе оранжеве світло, певне, від

лампадки, запаленої перед образком. У домі стояла тиша, не чулося ні ходи, ані голосів.

«Про що я з нею говоритиму?» — запитав він себе. Сьогодні він не перенесе цього погляду, такого схожого на Амаліїн погляд (тільки ще ніжніший, співчутливіший), не зможе вимовити ані слова, хоча йому так багато треба їй сказати. Якщо він вибачатиметься перед нею, вона знов його не зрозуміє, як і раніше. Якщо заговорить про своє минуле, минуле завойовника, вона однаково дивитиметься своїми винозорими вологими очима і прощатиме.

А він потребував тепер не стільки її співчуття, скільки її зневаги й ненависті. Ось чому він не зайшов до садка. Коли він ішов, то мав таке відчуття, ніби крадеться навшпиньки — покидає чужий світ, в який вдерся силою. Він повернувся пішки до міста. На безлюдних вулицях траплялися лише патрулі, карабінери й вершники. Дзвінкий цокіт копит, ніби хтось кидав у ніч іскристі шматки заліза, кружляв вулицями. На майдані Валіанос капітан зупинився: було щось безглузде в тому, як, сходячись на перехресті й на майдані, снували туди й сюди патрулі. Він підійшов до кав'ярні Ніколіно, хотілося випити чарку чистого узо, але скляні двері були замкнуті, а майдан на тротуарі, де звичайно стояли столики, порожній. Виходить, малий Нікола, щільно зачинивши вікна горішнього поверху, теж спить, а може, спостерігає в шпарку за патрулями.

Він озирнувся: за довгі місяці життя залоги все довкола стало таким звичним — і цей майдан Валіанос із купкою пальм під зоряним небом, і куті залізні ліхтарні минулого сторіччя, і знайомий фасад будинку штабу, і цей шмат тротуару,

заставлений столиками, де вони так часто пили й базікали, самі або з дівчатами пані Ніни, лупали очима на перехожих і слухали дивізійний оркестр. Звичайно бувало так: спершу вечір у кав'ярні, жарти, партія в більярд, веселий регіт, що ковтала нічна порожнеча, прогулянка на мотоциклі вздовж берега моря: морські млини, підземний вулкан і, нарешті, Катеринина кімната зі старим комодом і полусканим дзеркалом. Непомітно, потроху все це ввійшло в життя, стало невід'ємною частиною буття.

Капітан збагнув це тільки тепер, напередодні кінця. «Чи ж тужитимемо ми, повернувшись до себе, по Кефалонії, як по рідній домівці? Чи не здасться нам другою батьківщиною цей випадково відкритий серед моря, а потім покинутий острів?» — подумав він.

На думку про повернення до Італії він сумно посміхнувся: перш треба поквитатися з морем і з солдатами підполковника Барге. Після вечірньої сутички німці засіли на своїх позиціях і мовчать. Але насправді вони напоготові. Капітан відчував це навіть тепер. Відчував, що на нього наведено бінокля підполковника Ганса Барге і блакитний блискучий байдужий погляд Карла, який, напевне, стежить за ним з горбів Ліксурі, звідки недавно прогнали його, капітана Пульїзі, та його гармашів.

Він ішов до батареї, і його бентежила думка про бінокль і про невідступний погляд Карла. Він намагався викинути її з голови, переконати себе, що смішно так гостро на все реагувати.

Дійшовши до дерев'яного містка, закурив і пильно обвів оком схили ліксурійського горба, але на горі було темно — не видно ні гармати, ані вогнів. Під ногами дзюркотів струмок, котячись до моря. Капітан сперся на поруччя з обструганих колод і втупився

в блискучі струмені води, що пропадали ген-ген дорогою до моря. Саме море тут, перед батареєю, розгладилося, очистилося. Від барж не залишилося й сліду. В нього майнула думка, що під цією гладенькою поверхнею води, мабуть, залишилися німецькі солдати, одягнуті в сіро-зелені мундири, з автоматами на шиї, і що зараз вони, ніби гумові ляльки, широко розставивши руки й ноги, повільно поринають дедалі глибше на дно, до вершин підводних гір. Це він їх загнав туди, його берегові гармати. Ці незграбні безглузді ляльки — справа його рук. Але ніякої втіхи від цього не відчув; навпаки, його не покидало почуття провини й фізичної огиди, ніби він розжвакав якусь гидоту. Відтоді, як на нього наділи військову форму, він уперше був майже впевнений, що вбив. Від цієї думки його охопила щемлива туга. Капітан відійшов від поруччя. Треба рухатися, а то можна задихнутися, майнуло в голові. Він усвідомлював, що йому не бути ні героєм, ані воїном. І аж тепер побачив, що не годиться навіть у командири. Що більше минало годин, днів і ночей, що більше відбувалося подій, то краще він розумів себе. Він був створений для скромного безбарвного життя обивателя, для животіння в домашньому колі, для безславної кар'єри цивільного інженера. Ось для чого він народився.

«Панове офіцери, напад на німецькі баржі — Це у вас серйозна помилка».

«Панове офіцери, адже солдати під вашою орудою готові до бою, правда?»

Яким безглуздям здавалися тепер ці слова, з якими звернувся до них на нараді у штабі генерал! Ніколи він не зможе вгамувати в собі огиди до цих затонулих у морі ляльок. Так само, зрештою,

як і його гармаші, прості хлопці, їм би тільки порати виноградник чи клапоть ґрунту. В цю хвилину вони, напевне, теж вдивлялися в незворушну гладінь моря, з огидою уявляючи собі, як поринають на дно розмоклі тіла вбитих ними людей, і теж ловлять у повітрі манливий запах рідного дому. Очевидно, генерал відав про все це, тому-то й скликав їх на раду.

Офіцери, що мовчки -заповнили вузькі коридори, темні переходи й прокурені кімнатки штабу, з подивом виявили, що на раду викликано весь молодший і середній командний склад. «Щоб потім усім разом стати перед воєнним трибуналом?» — запитав себе Альдо Пульїзі.

— Ви гадаєте, що, захопивши ініціативу, ми могли б подужати німців? — спитав генерал. Голос його лунав десь іздалеку, ніби належав іншій людині.

Альдо Пульїзі намагався розгледіти риси його обличчя, але і в затінку абажура вони вислизали з-під його пильного погляду, розпливалися. Зате він добре бачив його руки. Вони лежали на столі, в колі світла під лампою, нерухомі й такі білі, що здавалися майже прозорими. Це світляне коло в затіненій кімнаті вирізнялося яскравою плямою, і покладені в центрі кола руки виглядали як воскові.

Офіцери відповіли ствердно. Тиша змінилася гамором голосів, приглушений схвильований гомін пішов по всіх кімнатах, по коридорах і переходах аж до самого двору.

Руки генералові в світляному колі під абажуром піднялися, ніби здивувалися такій відповіді. Офіцери заговорили. Руки піднялися, відтак, непевні, знов лягли на стіл.

— Не ошукуйте себе марними надіями. Німецька авіація знищить нас, — промовив він. Але можна було подумати, що говорять його руки.

Коли залунав хор невдоволених голосів, руки напружилися, повернулися долонями вгору. Потім, стиснувшись у кулаки, пішли з ясного кола, відкинутого абажуром, і піднялися до генералового чола, кудись угору, в півсутінь.

Капітан дивився на них, не відриваючись, нібито на двох штукарів, що викручувались на арені цирку. Він не слухав, що казали йому колеги, і лише машинально, про себе, говорив: слава богу, нарешті вони поцікавилися і нашою думкою. Йому хотілося подякувати генералові, сказати йому: «Дякую, пане генерале!», але подумки не міг не зауважити, що питатися думки офіцерів тепер надто пізно. Було б питати кілька років тому.

Руки знов вернулися до ясного кола під абажуром, спершу вони нервово сплелися, а відтак, поки генералів голос перераховував небезпеки, що чекали дивізію в разі відмови прийняти почесну угоду, поступово розтулилися. Адже дивізія не мала навіть винищувачів. Не могла вона розраховувати і на підтримку Італії чи «Супергреції». Вона може розраховувати лише на свої сили, які зараз справді переважають сили німецької залоги, але після неминучого втручання німецької авіації втратять свої переваги.

Це буде друга Свята Мавра! Свята Мавра! — закричали у відповідь офіцери. Генералові руки підвелися і, не полишаючи ясного кола, завмерли в повітрі — вони вимагали тиші.

Руки сказали, що дивізія нізащо не покине Кефалонію без зброї. Він здасть острів без бою лише в разі, якщо підполковник

Ганс Барге погодиться залишити їм усе озброєння, в тому числі й особисту зброю. До того ж угоду має бути підкріплено гарантіями. Підписати її має сам Гітлер, заявили наостанок руки.

Усі мовчали. На останні генералові слова не було відгуку, в штабі запанувала гнітюча тиша. Альдо Пульїзі пошукав його очі, затемнені абажуром. Йому здавалося, що аби він зумів перехопити погляд генерала, то побачив би в ньому знайомий сум і ляк або привид підполковника.

— Розтлумачте становище солдатам, — додав генерал. І по деякому ваганні, мабуть, збирався ще сказати щось, але передумав, насилу звівся з місця, ніби дивізія всім своїм тягарем лягла на його плечі. Руки потрапили в стягу світла і знов зникли в тіні. Наблизився до офіцерів, ті розступилися, щоб дати йому дорогу. На якусь мить обличчя його промайнуло зовсім поруч, але капітанові й цього разу не пощастило зловити його контури. Вони здавалися погаслими; погляд його був звернений у нікуди; генерала турбували зовсім інші думки. Виходячи з кімнати, він відповів на привітання офіцерів так неуважно, ніби вже забув про їхню присутність. Юрба зійшлася позад нього, ніби вода за кормою корабля.

Альдо Пульїзі підійшов до розташування своєї батареї. Зараз йому доведеться розтлумачити артилеристам обстановку. Вони чекали від нього звісток про військовий трибунал. Що він їм скаже? Вони, певне, вважають, що питати їхньої думки зараз безглуздо, що генерал, і не тільки генерал, але й він, капітан, повинні зробити це вже давно, коли їх прикликано до війська і одягнено у солдатську форму. Він, капітан, теж відповідальний за це, бо сприяв тому, щоб їх вирядили в військову форму! Він був

винен не лише перед Катериною Паріотіс, перед Ніколіно і грецьким народом, але й перед своїми гармашами, перед самим собою.

Якоюсь мірою, подумав він, винні, мабуть, і самі солдати, що дозволили надіти на себе військову форму.

І зупинився як укопаний, вражений тим, що аж тепер відкрив для себе цю елементарну істину.

2

Надовго полишений сам на себе, він збагнув, що його оберігає місто-твердиня. Втомившись від невиспаних ночей, від гнітючої необхідності відкладати рішучі дії й вгамовувати своє почуття, Карл Ріттер на якийсь час перестав відчувати себе невід'ємною частиною механічного міста, дарма що те муром стояло довкола, боронило його.

Середземне море, сховане від очей нічною пітьмою, але видиме при мерехтінні зірок, викликало в нього таке саме запаморочення, як у дитинстві безкрая рівнина. Море стелилося ще ширше, ніж рівнина довкола рідного міста. Таємниче, воно було неомірне не тільки завширшки, але й завглибшки. Море — це всі рівнини його країни, злиті вкупі. До того ж воно дихає, варто лише придивитися, і побачиш: груди його здіймаються й опускаються, ніби перед тобою якесь гігантське чудовисько.

У нього запаморочилося в голові, він ухопився обіруч за пасок автомата, озирнувся довкола. І, лише побачивши вишукані контури гармат з піднятими до неба жерлами, зведені до зірок і прикриті маскувальними сітками горла мортир, заспокоївся, відчув близькість механічного міста. Міста, хоча й затиснутого в

тісні межі середземноморського острівця, але вірного всім своїм функціям. Цьому місту бракує просторів материка, де воно могло б рухатися й маневрувати на свій розсуд (бракує шосе, автострад, залізниць, портів, аеродромів), але в межах невеликого острова воно знає, куди і як завдати удару. Звичайно, коли прийде наказ із ставки верховного головнокомандувача, коли буде одержано вказівку з далекого Берліна, від фюрера.

Бо воля фюрера сягає аж до цих місць, аж до аванпоста, загубленого в самому осередку ворожої середземноморської стихії. Кефалонія з'єднана з Німеччиною через гірські пасма й рівнини південної Європи за допомогою надійної системи зв'язку. І він, Карл Ріттер, зв'язаний нею з далеким генштабом, з кабінетами райхсканцелярії, з берлінською вулицею, де тієї години, коли погасли ліхтарі і лише мерехтить темний асфальт, панує спокій і тиша.

Ах, цей могутній Берлін! Він блищить і сяє чистотою й вітринами, солідний і чіткий у всьому, навіть у роботі транспорту. Небо над ним то чисто виметене вітрами північних морів, то нерухоме й сіре від лісових туманів. їдкий запах фабричних коминів, паровозного диму, річної води, вогких дерев у парках, садах та алеях.

«Берлін!» — зітхнув він. А втім, хто знає, можливо, там тепер нема ні тиші, ані спокою, ні солідарності, ані чистоти під надійним сховом ночі, а, навпаки, світло як удень від бенгальських вогнів англо-американців, ухкають зенітки, падають, обвалюються на брук кам'яниці, на вулицях бурхає полум'я, білий пил тиньку лягає на гілки дерев, укриває брудним шаром парки, сади й алеї, затирає сліди юнацьких спогадів.

Карл зітхнув. Він знав, яка важка боротьба. Знав і інше: що безжальніша рука переможця, то більше проллється крові, то дужче розгориться за його плечима пожежа, то солодша буде перемога.

Нині під ним і над ним спокійно дихає ніч, здавалося б, звичайна ніч у тилу. Та ні, Кефалонія не тил, а скоріше передовий загін, що пробрався на територію ворога. Ворог поряд, біля самих мурів міста, можливо, під захистком темряви готується до нападу. Але це не страшно. Відчувати, як тебе звідусіль обступає рівнина чи море, куди страшніше. Від близькості ворога в голові не наморочиться, з ворогом можна битися. Хай нападає, коли йому заманеться, подумав Карл, цього разу його буде розбито.

Він знов згадав про свою недовгу дружбу з капітаном Альдо Пульїзі, про те, як зустрівся на пляжі з дівчиною-італійкою. їхні обличчя й голоси залишилися десь далеко позаду, повиті серпанком, разом із іншими спогадами про війну і про випадкові зустрічі на дорогах наступу, злившись із безліччю інших облич і голосів, без імені, без будь-якої ваги.

За його плечима від Бельгії до Голландії і Франції залишився цілий світ спогадів. А скільки облич і голосів пройшло перед ним у Югославії, Греції, Росії — і от тепер до них прибавилися обличчя й голоси колишніх товаришів по зброї, італійців. Це світ унтерменшів, світ кволих, фізично неповноцінних людей, завжди готових капітулювати, слинявих і тонкосльозих. Вони з давніх-давен тільки й робили, що тікали від німців. Завжди з піднятими руками вгору: «Здаємося!»

Скільки йому попадалося таких? Мільйони!

А вся ця недолугість, міркував він, корініться в їхній єврейської крові. В усіх у них — у французів, греків, югославів, росіян і навіть у колишніх союзників — італійців у жилах тече єврейська кров, кров Юди-запроданця.

Обов'язок німців, а отже, і його, Карла Ріттера, — врятувати Європу від цієї ганьби, від кровозмішення й занепаду рас. Обов'язок німців, а отже, і його, Карла Ріттера, — нарвати на раба ярмо. Він знав, читав у спогадах фюрера, та й у школі його навчали цього самого, що предки, давня раса обранців, звичайно, германського кореня, перед тим як запрягти в плуг коня, впрягали раба, утвердивши тим самим перевагу свого розуму й крові.

Нині обов'язок німців знов нарвати на раба ярмо, відновити лад, закладений у самій природі, запровадити новий лад. З плином часу, внаслідок всепрощення, жалю до кволих, братання з переможеними, природний лад порушився. Тепер обов'язок Карла Ріттера знов запрягти капітана Альдо Пульїзі в плуг. Цього разу раб назавжди залишиться рабом. Цього разу переможці зуміють триматися на потрібній відстані від переможених.

Ніякої слабості, ніякого жалю!

Коней на луг, рабів у плуг. Навічно, тобто поки через тисячу або дві тисячі років раса переможців не загине сама в якійсь грандіозній сутичці з пришельцями з інших світів, у всесвітній пожежі, що її годні розпалити тільки вони, німці.

Ось так. Карл Ріттер уважав, що вряди-годи в хвилину втоми й нервової напруги корисно повторити собі все це. Тоді віднаходиш силу молодості, якоюсь мірою полишену далеко на

батьківщині разом із обличчями і голосами близьких, там, де порається на просторій кухні біля плитки мати і сидить під електричною лампочкою пропахлий поїздами худий чоловік — батько, а він запам'ятався Карлові саме таким. Ця сила молодості там, на батьківщині, а не тут, де тільки й чуєш, що лемент переможених.

Обер-лейтенантові здавалося, ніби до нього повертається сила й певність тих днів, коли він учився в університеті, брав участь у грандіозних нічних процесіях з барабанами, прапорами й димучими смолоскипами. То були дні військових парадів і бойових маршів, фюрер стояв на трибуні, його металевий голос, лунаючи перед амфітеатрами багатолюдних стадіонів, кликав в атаку. У відповідь озивався багатоголосий клич — то відгукувався народ, відгукувалися німці, він, Карл Ріттер, жаждивий війни й перемоги.

3

Командири опитали всіх солдатів дивізії. Солдати висловилися за те, щоб не віддавати німцям зброї. Ніж здаватися в полон, краще битимемось, заявили вони. Отже, офіційно потверджено дані, що їх генерал уже мав і що витікали з інших фактів — з убивства капітана, який проповідував спілку з німцями і закликав зберігати вірність союзникам, з того, що з генералового автомобіля зірвано прапорці, з того, що в затоці потоплено понтонні баржі.

Гармаші капітана Альдо Пульїзі теж висловилися «за». Всі, не поминаючи й Джераче. Капітан про себе здивувався: «Ні, ви тільки погляньте, які герої!»

Одначе в душі розумів, що ні один із них, та й він сам, не мав нічого героїчного. Бачив: на обличчя солдатів лягла тінь Святої Маври, відчував її і на собі. Відчував, що всі стурбовані одною думкою: як випередити німців і вернутися додому. Назавжди покінчити з цією дурною війною.

Розділ п’ятнадцятий

1

— Сонце, — сказав Паскуале Лачерба.

Острів сяяв перед нами. Тьмяні води затоки сріблилися; дві смужки землі, що облямовували бухту, обернулися з сірих у ніжно-зелені. По той бік розкинувся Ліксурі з його чистенькими збірними хатками, трошки вище темніли плями старих сіл, залеглих у руїнах, видніла смуга дороги і штучно розчищені галявини — мабуть, колишні артилерійські позиції.

Піддашшя критого ринку на набережній, покрівлі будиночків біля причалів, червоно-чорний корпус торговельного судна (воно стояло біля головної пристані) блищали у світлі і барвах полудня. В далечині над м’яким обрисом горбів, заллятих сонцем, здіймалося пасмо Еносу, а під ним приліпилася венеційська фортеця Святого Георгія.

Вітер стих, довкола стояв запах моря й сонця, міцний аромат піній і агав, випарів вогкої землі.

Ми рушили набережною до мосту, перекинутого через бухту за кілька сот метрів від того вигину, де затока сходилася і на зміну морю заступали луки й долини Кефалонії, такі блакитні, що вони також здавалися водною гладінню. Лише тополі, вони маячіли в далечіні, показували за мостом, що там кінчалося море й Починався суходіл.

— Це єдина вціліла споруда, — сказав Паскуале Лачерба, показуючи ціпком на міст.

Нічною зливою на асфальт набережної нанесло рінь і жмутки трави, в портових крамничках розчинилися віконниці: всередині було людно, при столиках випивали. Хтось вийшов на поріг, щоб подивитися на нас; багато люду, переважно смагляві жінки з чорними хустками на головах, квапилися алеєю до автобусної зупинки. Звідти, від низької свіжопобіленої споруди з портиком, відходили до монастиря святого Герасима маленькі курні автобусики, блакитні з жовтим, були тут і великі американські таксі. Саме тут я вийшов напередодні ввечері, приїхавши з Самі; звідси й вирушу завтра наприкінці дня назад, тією самою дорогою через гори, до порона.

— Гей, друже, прокотимося до монастиря? — гукнув мені Сандріно, висунувшись із віконця своєї машини. — Є два місця. П'ятдесят драхм, — прокричав він.

На задньому сидінні сиділо чотири бабусі і стариган із сивими вусами. Вони стурбовано позирали в віконечко, не розуміючи, в чому річ. Попереду, поруч з водієм, сиділо дві дівчини з голеними головами, в їхніх очах теж зайнявся неспокій.

— Та йдіть же, всім вистачить місця, — кликав Сандріно.

Але я похитав головою, і Паскуале Лачерба, побачивши це, роздратовано махнув ціпком.

— Ні, — відповів я, — ми пройдемося.

— До монастиря? — недовірливо запитав Сандріно.

— До італійського кладовища, — відповів Паскуале Лачерба.

З обличчя Сандріно зникла усмішка.

— Це буде не. так цікаво, як храм у монастирі, — сказав він.

Паскуале Лачерба кивнув головою, він поділяв цю думку, а все ж скорчив гримасу, на обличчі його відбивалася не то огида, не то досада.

— Ну то й що? — сказав він.

Незграбна машина рушила, огорнута хмарою зеленого диму; фотограф знизав плечима.

— Що ви хочете? Шофер, — мовив він.

Ми рушили до італійського кладовища, що, як пояснив мені Паскуале Лачерба, було по той бік затоки, біля руїн старого морського млина. Попереду на дорозі, вона лізла вгору між олив, виднілася група споруд: будиночок, капличка, православна церковка.

Іти туди я не мав особливої причини. Власне кажучи, навіть ніякої. Кладовище, де колись лежало кілька десятків трупів, витягнутих з ровів і колодязів, зараз, десь найпевніше, порожнювало. Кілька років тому, пригадав я, останки убитих перевезено до Італії на військовому кораблі.

Отже, там не було нічого, крім хрестів, надгробних каменів та землі, що якийсь час ховала безіменні кістки. І все ж таки я поклав піти туди лиш на те, щоб побачити цю землю, де, можливо, раніше спочивало і батькове тіло.

Паскуале неохоче погодився.

— Ми побачимо там панотця Армао, капуцина, — сухо сказав він.

Але перш ніж ми, вийшовши з ресторану, рушили набережною, він ще раз тактовно спробував змінити мої плани.

— Чому б то, — сказав він, — не подивитися монастирського храму? Справжнє народне гуляння, — додав він для більшої

переконливості.

Паскуале вже кликав мене вранці на цей храм святого Герасима. Але я не став про це нагадувати і залишив його запитання без відповіді. Ні до чого було мені ходити на свято, хоча тепер вийшло сонце і острів змінився, ясний і осяйний, як діамант. Ні, ні до чого мені був цей храм, хоча відчуття смерті минулося і навколо панувала радість життя.

Ми пішли мостом і опинилися над морем, що зовсім біля парапету: простягни руку — доторкнешся. Автобуси, що йшли до монастиря, випереджали нас, сигналячи, рикаючи, обдаючи клубами диму; у вікно виднілися обличчя пасажирів, ніби образки, намальовані на шибах. Ці незграбні вузькі автобуси застарілого зразка на високих колесах лізли вгору по дорозі до кладовища, зникали за оливами, потім знов з'являлися на дальньому звороті, повільно повзучи кручею проти ясного неба.

— їдуть на храм, — сказав Паскуале Лачерба.

Серед мосту зупинилися. Кефалонія, розкинувшись довкола, простягла обидві руки в сліпуче Середземне море, мені довелося примружитися, заслонити очі рукою. Тисячі трепетних блискавок спалахували, гасли і, знов запалюючись одна об одну, бігли, переливаючись і дроблячись, від парапету в безкраю далечінь. Кефалонія як нібито допіру оце повстала з моря, струмуючи водою і світлом, ніби давній бог її історії, сотворений красою і розумом. Позаду, ніби вимпели на щоглах вітрильника, виступали з легкого серпанку верхи тополь, тікаючи в далечінь, до відніг Еносу.

— О! — сказав Паскуале Лачерба, розкинувши руки, ніби перед власним витвором.

— Неймовірно! — сказав я.

Паскуале Лачерба не зрозумів мене:

— Я ж вам казав, що при сонці Кефалонія зовсім інша!

— Неймовірно, — повторив я самими губами, — неймовірно, — правив я собі, коли ми знов подалися до кладовища, мур якого забілів на сонці позад занедбаного млина. — Просто неймовірно, що серед усієї цієї краси й гармонії люди вчинили таку страшенну різанину. Чому? — питав я себе. — Чому вони це зробили?

2

Чотирнадцятого вдень між італійським та німецьким командуванням на Кефалонії досягнуто принципової угоди. Італійський генерал, незважаючи на результат спиту серед солдатів, знов намагався знайти вихід, що врятував би честь дивізії і водночас задовольнив би німців. — Зброю зовсім не складати, — запропонував він. — Репатріація дивізії. Підпис Гітлера як гарантія.

Підполковник Ганс Барге дав згоду. Після потоплення барж у затоці і сутички на вулицях Аргостоліона йому, очевидно, стало ясно, що боєздатність італійських солдатів вища, ніж можна було від них чекати. Тому він не тільки заявив про свій намір прийняти пропозицію генерала, але й пообіцяв, по-перше, зробити Аргостоліон відкритим портом для італійських кораблів, по-друге, припинити нальоти «юнкерсів».

Як в одному, так і в другому таборі всі були вражені і поставилися до цього недовірливо. Обер-лейтенант Карл Ріттер, не знайшовши власного пояснення несподіваному поворотові

подій, відмовився що-небудь розуміти; якщо підполковник пішов на таке, значить, є якась причина. Капітан Альдо Пульїзі даремно намагався переконати себе, що обіцянку буде виконано. Але, оглядаючись навколо, він знов і знов переконувався, що італійських кораблів нема ні в порту, ані на обрії. І він несамохіть питав себе, коли ж і як саме може евакуюватися дивізія зі своїм важким і легким озброєнням? Йому так само, як і його артилеристам і решті солдатів дивізії, підказав інстинкт, що є щось неймовірне, нереальне в обіцянках німців, що треба шукати пастки на тій надто гладенькій і рівній доріжці, що її стелив їм підполковник Ганс Барге.

Назавтра, о десятій годині ранку, над островом у його вранішній свіжості, в промінні світла, що пронизувало соснові бори і море, трепетало під тополями в долині за мостом, над фортецею Святого Георгія над стрімчаками Еносу і ще далі, над маленькою, вбраною тишею Ітакою, над темним силуетом Занте, в блакитному, ще прохолодному сяйві Середземного моря показався «юнкерс». Він кружляв з ледь чутним гудінням, ніби шуліка ширяв у пошуках здобичі; відтак почав поволі знижуватися спіралями, далекий рокіт наростав, ставав гуркотом, і, нарешті, легко ковзнувши над гладінню бухти, літак обережно сів на воду біля західного берега, приєднавшись до інших «юнкерсів» у Ліксурі.

Тривожно стежили за його польотом італійці, неуважніше німці. Мешканці Аргостоліона і Ліксурі, ті, хто знав про угоду, теж дивилися на літак, гадаючи, що ж станеться далі. Ця думка не полишала й Катерину Паріотіс. Її злякані чорні очі бачили в

далечіні, за квітами садка, що «юнкере» не міраж, а суща реальність: він прокреслив борозну на воді і під'їхав до причалу.

Гостріше, ніж люди в місті, відчула близькість літака пані Ніна; знижуючись, «юнкерс» промчав над самим дахом вілли, що стояла на дорозі до Ліксурі; пані кинулася до вікна, кличучи дівчат, і всі вони, вихилившись, дивилися, мружачись від яскравого світла, розпатлані, з поблідлими, набряклими зі сну обличчями.

— Що таке? Що сталося? — питала Трієстинка, котра не бачила перед собою нічого, крім блідої тіні.

— Ох, — зітхнула Адріана. «Чого тільки ця божевільна бабця без кінця морочить нам голову?» — майнуло їй у думках.

Вона знов кинулася в ліжко, вп'явшись очима у стелю, як робила тепер усе частіше, не знаючи, про що думати, чого бажати. Вірніше, їй здавалося, що вона вже нічого більше не хоче, так їй усе набридло, — сама собі противна стала. Коли літак пішов на посадку, пані Ніна перехрестилася.

— Господи!— озвалася вона. — Пустіть мене, дівчата. Пустіть, я піду до нашого капітана.

Але ніхто з дівчат не утримував її.

За «юнкерсом» стежив і фотограф Паскуале Лачерба з вікна свого кабінету, де, сидячи за столом, збирався перекладати з італійської на грецьку текст наказу. Це було звернення до мешканців Кефалонії, котрим радилося зберігати спокій, додержуватися комендантської години і ніяким чином не заважати роботі влади. Побачивши, що гідролітак сідає на воду, Паскуале Лачерба поблід, йому здалося, ніби збігли години, роки, поки він сидів завмерши за своїм старим, обшарпаним

столом, що його італійські солдати перетягли з пошти сюди, в канцелярію штабу.

Лачерба сидів і чекав.

Коли ж нарешті почув перші удари зеніток, напруга спала і він навіть дознав почуття полегкості, ніби щасливо позбувся небезпеки. І водночас з усією ясністю зрозумів, що тепер-от між італійцями і німцями почалася справжня війна.

3

Зграї бомбовозів з'явилися в небі Кефалонії близько 14-ї години 30 хвилин — трохи пізніше, ніж чекав їх обер-лейтенант Карл Ріттер, а все ж вони з'явилися і без хвилини вагання в бойовому порядку полетіли на той берег, на позиції італійських частин, ніби пілоти заздалегідь знали розташування батарей, ніби вони вже не раз вилітали сюди на завдання. Він стежив за ними, повернувшись обличчям до сонця, що стояло високо в осяйному полудневому небі; він був щасливий, що віднайшов притаманні йому певність і силу.

Отже, вистава почалася. Карл Ріттер забув про Кефалонію, про італійців; чіткі маневри штурмовиків, їхні запеклі атаки щоразу обертали його з солдата у звичайного глядача. Він наче знову стояв біля бар'єра величезної арени, а острів був аеродромом, з зеленими підстриженими луками, з ангарами і контрольними вежами, а над ним, у небі, літаки виконували фігури вищого пілотажу.

Бомбардувальники йшли високо і мовби завмерли в повітрі, круто заклавши крила назад. Потім він побачив, як вони

повільно похилилися набік, ковзнули вниз і, пропоровши простір прямовисними розрізами, ринули на об'єкти.

Ось вона, мить рівноваги між життям і смертю, твердив він собі, йому здавалося, що цієї миті пілоти, як зачаровані, віддавалися потягові до самогубства.

Навіть тепер, по стількох роках війни, обер-лейтенант Карл Ріттер мусив робити над собою зусилля, щоб приховати від солдатів свою схвильованість цим спектаклем. Змусити себе опустити очі, пильно дивитися вниз, на землю. Туди, куди з виттям бортових сирен пікірували літаки, налітаючи на ворожі батареї, на шосе, на прибережні скелі; потім вони знов набирали висоту і, неушкоджені, злітали вгору крізь густу сітку дерев, не заплутавшись у них; вони линули в небо, залишаючи внизу під собою дим пожарищ і гуркіт вибухів.

Італійські батареї, розташовані по той бік бухти, на півострові Аргостоліон, злетіли в повітря.

Звідси, з боку Ліксурі, в міру того як морський бриз розвіював завісу диму й куряви, можна було роздивитися в бінокль розбиті й понівечені гарматні майданчики; Карл Ріттер бачив, як кидалася обслуга — хто біг сховатися в сосновий лісок, хто метушився біля лафетів, відтягуючи снаряди, що раз у раз вибухали.

Стоячи на бойовому посту на чолі свого загону також у бойовій готовності, Карл Ріттер вдихав збудливий запах пожежі, спопелілого каміння, здибленої землі — запах війни, що складався з горілого мастила, синтетичної гуми, розпеченого заліза.

Пікірувальники зникли за обрієм в безладному танці, ніби граючись; відтак вони з'явилися знову строєм над східною частиною острова і знов націлилися на об'єкти так точно, ніби не вимагалося відшукувати орієнтири. Вони знизилися до бриючого польоту над дахами Аргостоліона і кинулися на білу смугу дороги, що вела до мису Святого Теодора, за стадіоном та евкаліптовою алеєю на околиці міста. Обер-лейтенант покрутив окуляри бінокля і побачив на дорозі до мису Святого Теодора італійську мотоколону. Побачив, як вона зупинилася й засмикалася, ніби велика поранена змія: італійські піхотинці, плутаючись у своїх смішних шинелях, вистрибували за борт ваговозів і шукали притулку в береговому камінні і в нагірних садках греків. Незабаром тоненька стрічка дороги, що тяглася до моря, до маяка й олив Святого Теодора, пропала в хмаровищі.

Маневр підполковника Ганса Барге почав набувати в біноклі Карла чітких обрисів. Підполковник зосереджував атаку на півострові Аргостоліон, прикриваючи німецькі залоги, розкидані по горбах; вони могли б стати легкою здобиччю переважаючих сил італійців. Бо ж саме тут, на півострові Аргостоліон, була дислокована більша частина італійської дивізії. Німцям було необхідно розгромити основні сили ворога, щоб від самого початку позбавити його всякої можливості контрманевру. Треба було завдати супротивникові жорстокого удару просто в серце, а це серце билося під жовтими дахівками Аргостоліона, між дзвіницями святого Спиридона, святого Миколая, святого Герасима, десятка православних церков; а вище серце ворога билося на горбах за містом і на тому його боці, невидимому із Ліксурі. Треба було знищити дивізію, перш ніж вона виткне носа

з свого барлога, перш ніж розверне в бойовому порядку своїх солдатів і техніку на небагатьох доступних їй дорогах. Перш ніж зайде сонце, коли доведеться припинити повітряні нальоти.

Треба було діяти швидко.

Це сказав собі й Альдо Пульїзі: діяти швидко, щоб відігнати смерть. Сидячи на дзвініці церкви святого Миколая, він уздрів перед собою небачену Кефалонію, майже всю цілком, в обрисах її дахів і доріг, горбів і моря, долин і лісів. І його вразило, як цей острів, такий маленький острів, може вмістити війну. Напевне, подумалося йому, якщо нальоти триватимуть, Кефалонія піде на дно, як старий беззахисний міноносець, закріплений на мертвому якорі. Певне, думав він, потонуть і всі вони, розміщені на палубі цього міноносця: він, капітан Альдо Пульїзі, у своїй військовій формі — останній із тих, в які його вдягали; і його солдати, і все вище офіцерство, і генерал зі своїми сумнівами, які, капітан ладен був закластися, і тепер іще гнітили його.

А втім, хіба генерал не правду казав? Бо ж ці страшні літальні апарати, що зі свистом нишпорили в небі над дзвіницею, і були тими самими бомбардувальниками, появу яких генерал передбачив.

— Штурмовики! — гукнув Альдо Пульїзі зі сліпою безглуздою люттю, побачивши, як знижуються літаки; Джераче, який ліз услід за ним дерев'яною драбиною, зупинився, ввібрав голову в плечі, схожий більше на хлопчика, ніж на дорослого чоловіка — на хлопчика з давно не голеним чорним заростом, примружив очі й завмер; те саме зробив і Альдо Пульїзі, поки літаки обрушили свій удар десь далі.

— Так, — сказав собі капітан, знов присуваючись до вузького віконечка, схожого на амбразуру давньої фортеці, — так, генерал мав рацію, і тепер ми всі разом із Кефалонією потонемо у водах Середземномор'я.

А втім, думав він, дивлячись, як «юнкерси» методично поливають вогнем півострів Аргостоліон, це й не могло кінчитися інакше; ні генерал, ні солдати, ані навіть самі німці не могли ні в чому змінити цей кінець. Ніхто не міг би.

А може, знову запитав він себе, може, генерал і справді винен, що згаяв надто багато часу на переговори, на спроби дійти згоди, тим самим дозволивши німцям перекинути підмогу?

Але й це запитання зависло в повітрі. В курному й димному повітрі Кефалонії чулася смерть, бриніла якась стійка нота печалі, така невідповідна до пишноти природи. Капітан пошукав очима стадіон за подвійною лавою евкаліптів; там, на прямокутному майданчику, вишикувалися німецькі танки. Обстріл невеличкого прямокутника він і мав коригувати звідси, з дзвіниці святого Миколая. У штабі артилерії, розташованому на майдані Аргостоліона, не було придатного спостережного пункту; тим-то капітана послано на найвищу дзвіницю міста: йому годилося б відмічати орієнтири, а не віддаватися думкам про смерть. Альдо Пульїзі записав перші дані в аркушику блокнота й передав записку Джераче; той стрімголов скотився вниз по драбині, на вулицю, де чекав мотоцикліст-зв'язківець, сидячи в сідлі і не вимикаючи мотора. Мотоцикл помчав, нахилився на повороті вулиці, випростався на дорозі до майдану Валіанос і без звуку зник у дедалі більшому гуркоті війни.

Амалія, Катерина Паріотіс, син — Альдо Пульїзі подумав про них без хвилювання, без цікавості. В дану мить це були імена, геть-то позбавлені глузду, обличчя, ледве видимі в диму бомбування, що затьмарило й саму пам'ять. Ніщо, признався собі капітан, не викликало в ньому ні цікавості, ні хвилювання. Навіть артилерійський вогонь, що підбирався дедалі ближче до стадіону і завдяки корекції мав невдовзі накрити об'єкт. Навіть ці автоматні черги, що раптом почулися довкола нього.

— Капітане, нас засікли, — закричав Джераче з драбини.

Справді, стріляли саме по ньому, по капітанові на дзвініці. Альдо Пульїзі відскочив у куток, куля вдарила в дзвін, а може, він сам зачепив його, кваплячись сховатися, дзвін загув, його трепетні звуки понеслися в темний колодязь дзвініці й розчинилися в тріскотні перестрілки.

Відтак стрілянина вщухла, залишилося тільки завивання «юнкерсів» і безперервний гул артилерії. Альдо Пульїзі відчув у роті солодкуватий і гострий присмак свинцю й міді, присмак куль і пороху. Він знов глянув з віконця на Кефалонію, пошукав очима дах Катерининого будиночка, але звідси його не було видно; він роздивився Ліксурі, легко розрізнюваний по той бік затоки. «Чи Карл Ріттер усе ще в Ліксурі? — питав він себе. — А де Трієстинка? А пані Ніна з своїми фарбованими, наквацяними дівицями? Що вони зараз роблять? Налякані чи веселяться? А що сталося з Адріаною? Невже розбита чортопхайка старого Матіаса все ще їздить десь по острову?»

Знов полилися автоматні черги, Альдо Пульїзі довелося присісти навпочіпки на кам'яній долівці. Стріляли нібито з приміщення комерційного училища. Мабуть, німецькі солдати

помітили його і тепер луплять з вікон або з даху будинку. Хочуть підстрелити його, як птаха.

— Злізаймо, капітане! — гукнув Джераче, задкуючи вниз по драбині.

Дзвініця тріпотіла, як вимпел на вітрі, в дзвін знов сухо дзенькнула куля, і бронза знову зойкнула тихо й жалібно. Джераче відсмикнув від щабля драбини руку, червону від крові.

— Капітане, — мовив він здивовано, — мене поранено.

Але капітан не рушив з місця, його пойняв якийсь неприродний спокій. Тепер він зовсім не мав сумніву, що йому треба перечекати, доки припиниться стрілянина з комерційного училища.

Якщо він хоче перемогти смерть, він має передавати дані корекції.

Між ними і смертю, між смертю і всією дивізією почалося змагання.

— Капітане, — скімлив Джераче, сидячи на драбині й дивлячись на свою закривавлену руку. — Капітане!

Він не скаржився, а радше просив у свого командира пояснення цьому всьому несподіваному, що відкрилося його очам.

Альдо Пульїзі його не слухав: припавши до віконця, він стежив за літаками, що злітали в небо; він навіть роздивився одне обличчя в кабіні; ось уже вчетверте чи вп'яте штурмовики пірнали вниз і злинали в небо, він уже й не рахував їхніх заходів.

«Вони нас рознесуть ущент, — думав він. — Якщо скоро не стемніє, вони рознесуть нас ущент».

І, шукаючи очима сонце, під безперервним обстрілом снайперів, під свист куль, що креслили повітря, ніби ластівки в леті, капітан відчув, як його спокій і витримка віднаходять ґрунт. Померти на дзвініці чи на землі — яка різниця? Тільки б скоріше настала ніч. Уночі, коли нальоти припиняться, думалось йому, ще можна буде щось змінити.

4

Це сталося близько сьомої години вечора, коли заходило сонце. Зграя літаків шугнула до моря і більше не вернулася. Тоді італійська піхота висипала на дороги, на схили горбів, й. ізольовані на півострові Аргостоліоні німецькі залоги мусили відступити на вищі горби, до Телеграфної гори.

Закріпившись там, у соснових борах, вони відкрили щільний автоматний вогонь: ніч спалахнула довгими кольоровими смугами трасуючих куль. Телеграфна гора засяяла, чітко вималювався її силует у мережі білих, жовтих, блакитних, червоних світних борозен проти темного гірського пасма. Дивлячись на нього, Альдо Пульїзі та його гармаші згадували святкові феєрверки в рідних краях.

Дивився туди й обер-лейтенант Карл Ріттер, але для нього це була тільки війна. Він швидко повів свій загін до берега, на переправу. З-за масиву Еносу випливав місяць, ясний і прозорий, як паперовий ліхтарик. Він осяяв схил далекої гори і постелену внизу рівнину, але понтони біля берега залишалися в тіні. Темні були й води затоки, куди місячне проміння могло дістатися лише за кілька годин.

Він оглянув понтони — ті займали невеличкий відрізок узбережжя прямо біля Ліксурі. Власне кажучи, це були зовсім не десантні понтони, а примітивні плоти, нашвидку збиті саперами дошки, як при кораблетрощі. Ця флотилія заколихалася серед прибережного каміння, поблизу дзюркотливих морських колодязів, під вагою солдатів, під ногами Карла Ріттера. Відтак плоти відчалили, осівши в воді під вагою людей і зброї, і почали повільно й безшумно відпливати від берега до середини затоки. Осяйна Телеграфна гора на тлі чорного муру гір затанцювала в очах Карла Ріттера, що вдивлявся в пітьму, нахилилася праворуч, ліворуч і, нарешті, наче віднайшовши рівновагу, посунула назустріч плотам, набираючи швидкість.

Карл Ріттер міцніше стиснув свого автомата: наступила мить, що її він чекав цілий вечір. Він тішився останніми хвилями перед битвою, ті повзли дуже повільно. Перед справедливою битвою, думав він, вдивляючись у близький берег; битва — помста. Він зненацька впаде на ворога з тилу, як вигострене лезо ножа, він проріже собі дорогу просто до Телеграфної гори, ошелешивши італійську піхоту. Він знищить її, перш ніж місяць пройде половину свого шляху, в нього досить часу, він розраховував операцію поетапно, як на спортивному змаганні.

Він здригнувся і підніс руку до очей. Дві смуги холодного білого світла нараз упали на морську гладінь, оголивши прозорі води, запалили на них рухомі коридори, що пронизали глибину ночі. Смуги йшли від Святого Теодора, вони рухалися віялом, краючи простір у двох напрямках, промацуючи обидва береги й море.

Карлові Ріттерові невиразно подумалося щось, точних слів і образів не прийшло. Він неясно збагнув або відчув, що це, мабуть, прожекторна служба італійського флоту, перекинута з Аргостоліона на якусь дільницю узбережжя; ми, німці, думав він, потрапили в пастку. Від люті, змішаної з почуттям безпорадності, тут, посеред моря, йому перехопило подих. Це був не страх, страх порожнечі, що раптово розверзлася перед ним у світлі італійських прожекторів, це була лють безсилля.

Два освітлені сектори безшумно охопили флотилію плотів: дошки, мотоцикли, зброю, обличчя солдатів випукло виступили з ночі в цьому сліпучому сяйві. Відтак, ніби свідоме вичікування, в повітрі зависла довга пауза; а далі з берега біля Аргостоліона відкрили вогонь морські батареї, і пауза урвалась. Гладінь затоки здибилася, ожила; перші плоти пішли на дно; Карл Ріттер скочив у воду.

Потім він почув, що в нерухомій зоні світла навколо нього знов запанувала тиша; тоді озирнувся й побачив уламки розбитих плотів, серед яких плавали тіла убитих солдатів. Італійці більше не стріляли, з берега долітали крики. Італійські солдати кидалися в воду і пливли до потопельників, від берега відійшла моторка, знімаючи уламки на пінявому гребені хвилі. Італійці кричали, простягали руки, тягли врятованих на борт. Але Карл Ріттер не ворушився. Тримаючись за маленький надувний бот, він схилив голову набік і колихався на поверхні води серед убитих.

Нарешті голоси змовкли, моторка повернула до Аргостоліона, везучи полонених.

Душ із тридцять потрапили в полон, підрахував Карл Ріттер, із триста п’ятдесяти учасників переправи.

Прожектори погасли, навколо знову запала пітьма. Не світилася більше й Телеграфна гора, стрілянина трасуючими кулями припинилася. Очевидно, подумав Карл Ріттер, камради з Телеграфної гори або вбиті, або взяті в. полон.

Ріттер повернувся й поплив, обережно штовхаючи перед собою бот; Ліксурі майже вже не видно; після сліпучого світла морських прожекторів морок здавався особливо щільним. Можна було розрізнити лише білясту пляму на горі. Вона послужить йому за орієнтир. Бот, думав Карл Ріттер, допоможе йому сховатися, коли місяць підіб’ється вище і встане над горбами.

Розділ шістнадцятий

1

Ми дісталися до італійського цвинтаря на схилі горба. Він розкинувся серед оливняка, на узбіччі дороги, що вела до монастиря, кругом нього йшов порозвалюваний мур без хвіртки, за муром — луки, нивки та двоє високих чорних кипарисів. Напроти, по той бік шляху, тягнувся мур англійського цвинтаря, вищий, геть-то цілий, з хвірткою, замкнутою на колодку. Поряд із муром височіла православна церквиця, що її ми бачили знизу, з мосту. Трохи вище, на закруті дороги, що проходила через оливковий гай, стояв маленький збірний домок, рожево пофарбований.

При вході на італійський цвинтар ми зупинилися: переступити поріг було легко, але в мене якось обважніли ноги. З того місця, де ми стояли, я бачив клапоть цвинтаря: він радше скидався на переоране поле. Біля пам'ятника навалено купи засохлої землі, могили розриті, серед олив видніли облуплені стіни каплиці з уцілілою кольоровою банею, схожою на смішний берет.

Тут, у цих ямах, думав я, можливо, лежало тіло й мого батька без імені, без відзнак — невідомий солдат. Можливо, і він пройшов цим шляхом, через стільки могил, стільки військових кладовищ, перш ніж його, вкритого трибарвним прапором, повантажили на міноносець, що йшов у Барі.

А можливо, все було й не так. Можливо, спитав я себе, він, як і більшість солдатів дивізії, залишився тут, змішавшись із землею Кефалонії, став нерозривною частиною природи цього острова?

Ніхто не зміг би дати мені відповіді, але це не мало й якоїсь ваги перед лицем смерті, її реальністю, зримістю. І не лише смерті. Мені здавалося добре відчутним намагання природи все згладити, витравити спогади про смерть. Природа завдавала удари наосліп, у доконаних нею руйнуваннях відчувалися намір, мета. Підводний вулкан, вогонь у надрах гір, землетрус, морські колодязі — всі ці сили руйнували, не милуючи нічого з великого милосердя. Але марно, як мені здавалося, бо пам'ять про смерть іще жила, сліди лихоліття збереглися, залишилися розверзнуті могили, залишилися руїни.

Позад почулася хода. Чернець-капуцин летів до нас, як порив вітру, виставивши вперед довгу бороду, його жваві очі посміхалися, сутана з грубої тканини ляскала, як вітрило. Він ішов з оливкового гайка.

— Це падре Армао, — мовив сумно фотограф.

Падре Армао оглянув мене з висоти своєї кощавої постаті, помахуючи бородою на вітрі і вітаючи мою появу в цих місцях. Він нібито вже давно очікував мене, і ось я нарешті прибув.

— Італієць, n'est ce pas?[1] — запитав він.

Зрадівши, що не помилився, він міцно потиснув мені обидві руки. Химерною мовою — сумішкою італійської, французької та іспанської — він почав розпитувати, звідки я, з якого міста, як переніс морську подорож.

Він поцікавився, навіщо я приїхав на Кефалонію, чи не родич я комусь із убитих; коли він почув, що тут загинув мій батько, очі

його померкли, усмішка, що розсунула бороду надвоє, зникла, обличчя стало скорботне.

— Може, зайдете випити кави? — запитав він, щоб змінити розмову, показуючи на рожеву хатку.

Паскуале Лачерба багатозначно подивився з-під окулярів, даючи мені зрозуміти, що, як він і попереджав, цього капуцина легко не спекаєшся. Потім блимнув неприязно на падре Армао.

— Ми вилізли сюди, щоб подивитися на могили, — сказав Паскуале.

Тоді падре Армао переступив поріг цвинтаря і рушив стежкою, підмітаючи розмаяним подолом своєї сутани хрести й пам'ятники. Побачивши, що він опинився сам серед могил, він покликав нас енергійним жестом.

— Це мій парох, — пробурмотів за його спиною Паскуале Лачерба. — Я його парафіянин. Нас, католиків, тут півтори каліки серед православних.

Падре Армао нашорошив вуха, мабуть, почув ці слова. Він обернувся на п'ятах своїх сандалій і ткнув у фотографа зашкарублою рукою, вистромленою із широких рукавів.

— Мало їх, та парафіяни добрі, — сказав падре. — Окрім Паскуале Лачерби.

— Я кривий, — заперечив Паскуале Лачерба. — Та й здоров'я погане.

Падре Армао зайшовся реготом, хоча очі його метали блискавки.

— Кривий, кривий! — закричав він. — Кривий, як до церкви йти. От до кав'ярні — інша річ!

Було видно, що він зовсім не гнівався на свого парафіянина, його навіть тішила роль обвинувача. Але тут згадав, що він на цвинтарі, що я син полеглого, і зразу споважнів. Урочистим жестом обвів усе навколо.

— Vous voyez?[2] — запитав падре.

Так, могили були розкопані, земля в ямах скам'яніла, пам'ятники поросли травою. Це були плити потемнілого, вже без блиску, мармуру, посіченого замшілими розколинами. На плитах не було вибито імен; лише дати, майже нерозбірливі. Деякі могили мали не пам'ятники, а хрести з дерева чи залізного прутття, теж почорнілі, згнилі або поржавілі від дощу й сонця.

На цьому воєнному кладовищі поховано тисяча п'ятсот трупів італійців, пояснив мені падре Армао. Потім їх перевезено до Італії разом з тілами інших полеглих на Кефалонії, Занті, Ітаці, Святій Маврі й на інших фронтах Греції.

Він запитав мене, чи перевезено до Італії останки мого батька.

Я відповів, що не знаю, за офіційною версією — так. Мій батько, як офіційно повідомлено, спочиває на великому білому, акуратно розпланованому кладовищі в Барі. Йому виділено місце в довгому ряді, відведеному для офіцерів. Але я не міг сказати напевне, чи справді там його прах. Та й моя мати не могла б стверджувати цього. Вона бачила тільки маленьку запечатану дерев'яну скриньку. А втім, аби навіть цю скриньку відкрили б перед її очима, казала вона, звідки вона могла б узнати, що це справді мій батько?

Падре Армао зітхнув і похитав головою.

— Ми ще маємо час, — сказав Паскуале Лачерба, — якщо ми хочемо попасти на храм святого Герасима. Он унизу йде автобус.

2

Ні, не можна було впізнати його по тих кістках, що лежали в скриньці. Падре Армао це теж було відомо. Він добре пам'ятав ті білі кістки полеглих. Працівники грецької санітарної служби очищували їх від налиплої землі, дезінфікували. Потім у присутності митних урядовців їх розкладено в паперові пакети, а пакети запечатано в дерев'яні скриньки. На кожній скриньці поставлено номер. Він згадав: 100, 200, 2000. Скільки їх було, цих пронумерованих скриньок? Він ніби знов бачив їх, вони стояли рядами, як на останньому параді, на східцях біля моря, в чеканні міноносця, що повезе їх.

Він згадав італійського дивізійного капелана, який залишився живий. Саме він керував розкопками. Весь час він мотався по цілому острову з краю в край на військовій машині, шукаючи місця кривавої різанини, братські могили, дістаючи трупи з морських колодязів. Відкопував своїх синочків — так він їх називав. Він усе твердив, що для нього всі полеглі були як сини. А тепер ось вони, казав він, подивіться, падре Армао, що з ними сталося: кістки в паперових пакетах, у запечатаних скриньках.

Падре Армао звів очі до неба; він засумував, дивлячись на небо, таке просторе над нашими головами, над морем і над рядами тих скриньок. Кістки лежать у паперових пакетиках, подумав він, але зате солдати дивізії — в раю.

А вбивці — в пеклі.

3

Не зовсім такий кінець — паперовий пакет, — а загальне відчуття краху Альдо Пульїзі дізнав сімнадцятого числа, на зорі.

Німецький розвідувальний літак закружляв над островом в першому промінні тієї блідої нужденної зорі. Він довго літав над горбами, над затокою й долиною. Альдо Пульїзі зрозумів, що він шукав у сутінках чогось, що застрягло на півдорозі між мрущою ніччю та народжуваним днем.

Розвідник скинув три освітлювальні ракети, що загорілися рожевим світлом над схилами далеких горбів. Але як тільки від мосту Аргостоліона до фортеці Святого Георгія розвидніло, літак пішов у бік моря, залишивши за собою ракети, ніби почеплені на незримих ниточках. Вони спускалися нестерпно повільно, але безупинно, і в міру їхнього зниження на землі витяглися довгі тіні скель, будинків, дерев. І тіні солдатів та коней 1-го батальйону 317-го полку, котрі, вийшовши на вулиці, сонні, в бойовій викладці, чекали наказу виступати проти німецьких підрозділів. Альдо Пульїзі подивився нагору: відчуття краху неслося звідти, на прямих крилах ескадрильї.

4

Потім знов запала тиша, цього разу довша, ніж пауза поміж нальотами двомоторних бомбардувальників. Ці хвилі металу, що переорали землю, очевидно, остаточно припинилися. Вони розбилися, подумала Катерина Паріотіс, на якомусь далекому скелястому бескиді біля Занте.

Так, тиша була остаточна й щільна, якась нова після вибухів бомб і тріскоту зеніток. Катерина роззирнулася: стіни кімнати, образ святого Миколая, фото капітана на комоді, лампадка, почеплена у вітальні, — всі речі відзискали свою подобу, звичайну врівноваженість; усе довкола, переконалася вона,

міцно займало своє місце, ніби життя точилося й далі без перерви, без насильства. У вікно, розчинене на вулицю, не вдиралися більше пориви гарячого вітру, стихло навіть повітря.

Катерина Паріотіс вийшла в садок. На грядках, як і раніше, квітли квіти, гранітні східці, що вели на вулицю, залишилися на своєму місці, як і дорога вздовж узбережжя, білого під промінням вранішнього сонця, що підбилося вже височенько; в далечині на березі виднів непошкоджений морський млин; цілий стояв і маяк, лише чайок на ньому вже не було.

Але, повернувшись до міста, вона уже заздалегідь знала, що побачить. Хмара диму підносилася над ясними верхами сосон, ніби велика подерта парасоля повільно й важко переповзала від сосняка біля англійського кладовища на той бік острова, дорогою, що вела до монастиря і Самі. Безліч стовпів диму знімалося з нив, з оливкових гаїв, на рівнині, на шляхах — звідусіль, подумала Катерина, де літаки знижувалися, обстрілюючи зенітні батареї та італійських солдатів.

І капітана Альдо Пульїзі, невиразно думалось Катерині. Німецькі кулеметники полювали й на нього. Можливо, його вбито, майнула в неї розпачлива думка. І ще відчувала, яка безсила вона перешкодити цій смерті, якщо смерть справді прийшла. Тут, у цьому сонцем заллятому садку, перед безжурною панорамою узбережжя й моря, вона не змогла б зробити нічого, щоб не дати капітанові загинути. Тільки, якщо повернути час навпаки, ще до нальотів, до замирення, вона могла б допомогти йому. Але думати про це — дитяча фантазія, сказала вона собі.

Вона вийшла на дорогу і рушила до міста, все більше наддаючи ходи, зрештою, майже побігла, ніби місто — воно палало там, за

евкаліптовою алеєю, — притягувало її дужче в міру наближення. Вона бігла, її поривало до себе полум'я Аргостоліона, але також і гамір голосів, що ставав усе виразніший; а тим часом з плаїв на шлях виходили інші люди: жінки, хто сам, хто ведучи за руку дітей, і чоловіки, переважно селяни-діди. Вони також ішли до Аргостоліона в пошуках схову, тікали зі своїх обстріляних або розбомблених сіл, назустріч ще більшому пожарищу, аби тільки бути десь серед людей.

Катерина Паріотіс зупинилася перепочити. Німецькі танки пішли з евкаліптової алеї: назустріч сунула італійська мотоколона, а за машинами — піші солдати з гвинтівками через плече і речовими мішками за спиною. Ваговози проїжджали через юрбу, мотоцикліст, їдучи попереду, промощував дорогу. Колона сунула до мису Святого Теодора. На ваговозах солдати з серйозними, втомленими з безсоння обличчями; вони байдуже дивилися на дорогу. Хтось із юрби махав рукою на знак привіту, кілька солдатів відповіли, але вже здалеку. Солдати, що йшли за машинами, щось казали, гукнули, щоб люд не ходив до Аргостоліона, а тримався подалі від міста; але юрба втікачів і далі брела назустріч військовій колоні, незважаючи на пересторогу, ніби не чула її.

— Гей, красуне, — гукнув якийсь солдат. З-за подвійної лави гвинтівок почулися голоси, вибух сміху, сухе цмокання повітряного поцілунку. Катерина Паріотіс усміхалася солдатам, вдивляючись в обличчя, шукаючи очима офіцерів, що йшли обік колон.

«Капітан Альдо Пульїзі? — хотілося їй запитати. — Ніхто не знає капітана артилерії Альдо Пульїзі? Скажіть хто-небудь, де він?»

«Він убитий?» — хотілося їй запитати в них.

Колона пройшла. Тупіт ніг, голоси понесло в бік моря. І Катерина разом з юрбою опинилася на майдані Валіанос, звідки відкрилося все місто — розгорнуте, оголене, з вивернутими нутрощами.

Стіни багатьох будинків обвалилися, а з уцілілих знесло покрівлі. Оголилися помешкання, завислі над провалами, кімнати, обклеєні жовтими, рожевими, блакитними шпалерами, з ліжками, тумбочками і стільцями, картинами на стінах, електричною лампочкою, звислою зі стелі, вазою з квітами на підвіконні.

Вулицями бігали люди, чоловіки й жінки, вантажачи на візки домашнє добро. Чоловік тягнув за ручки, жінки, старигани, діти підштовхували ззаду, поспішаючи до мосту, до села Куватос — аби лиш геть від диму й руїн, геть від завивання сирен і моторів. Навколо стояв крик і плач, гидко пахло паленим тиньком.

Погляд Катеринин зупинився на будинку школи: фасад упав на брук, коридор горішнього поверху провалився, цілі лишилися тільки двері, розчинені в три вцілілі класні кімнати з чорними дерев'яними партами, вишикуваними перед кафедрою, з дошками та мапами на стінах.

Катерина кинулася геть, перебігла майдан і знов змішалася з юрбою. Здавалося, тут, серед людей, їй буде не так важко. Але дійшовши до штабу італійського командування, вона вибралася з людського потоку і зупинилася, втомлена й пригнічена. Присівши біля муру, почала спостерігати за офіцерами, які раз у раз піднімалися і спускалися сходами, приїздили і від'їздили в авто. Все це були італійські офіцери, Катерині здавалося, ніби

вона впізнає їхні знайомі та звичні обличчя, скільки разів бачені на концертах військового оркестру або в кав'ярні на майдані. Тут були нібито всі, крім одного; і страх, що його вбито, знов охопив її і вже не залишав сумнівів. Сльози, що давно підступили до горла, ринули з Катерининих очей. Плачем лихові не зарадиш, вона це розуміла; але таки плакала, без звуку, без хлипу і ридання, як дурка, плакала по капітану, вчорашньому ворогові, якого вона ще нещодавно ненавиділа і дала йому зрозуміти це і який тепер убитий десь тут, на острові.

Він убитий, думала Катерина, затуляючи обличчя долонями, щоб приховати свої сльози; але не тільки це, не сам факт загибелі капітана вкидав її в такий розпач, а те, що він помер, не дізнавшись правди. Аби він знав, що й тут, у Кефалонії, є хтось, хто любить його, а не лише його Дружина в Італії, його смерть, звичайно, була б не такою сумною, не такою самотньою. Померти на чужій землі, почуваючи себе самотнім, це означає померти двічі, думала вона розпачливо.

Вона витерла очі, сльози вичерпалися. Тепер, коли вона розрадила душу і клубок, що стояв у горлі, розчинився, вона відчула себе краще, вільніше, здатною вернутися на вулицю й шукати капітана. Зрештою, думала вона, це тільки страх: адже капітан міг і врятуватися, як ті офіцери й солдати, що проходили попри неї. Вони були геть скрізь, пробиралися між руїнами, допомагали тягти візки, укладати поранених на автомобілі Червоного Хреста. Можливо, він ще живий, і тоді йому ще не пізно взнати правду.

Катерина підвелася й почала несміливо пробиратися серед юрби між солдатів, між машин; знов її віднесло на майдан

Валіанос. їй здавалося, ніби це не вона, а хтось інший ходить, дивиться, мислить за неї. І вона скорилася рухові людського потоку, який, як вона почувала, був не випадковий, а мав свою таємну силу й послідовність, вона віддалася цьому рухові, ніби передчуваючи, що він зрештою приведе її до капітана; Альдо Пульїзі, може ж таки, залишився живий.

А той ішов з майдану до штабу, йшов назустріч їй, на що вона сподівалася весь час. Узяв її руки в свої й м'яко виштовхнув з юрби, нітрохи не здивувавшись зустрічі. Не здивувалася й вона, хоча ще кілька хвилин тому вважала його за неживого.

— Кірія, — мовив капітан, дивлячись на неї. В його очах горів незвичайний червоний вогник: обличчя за кілька цих днів змарніло, заросло чорним заростом. — Кірія, — повторив він. І зненацька його очі затривожились. — Чому ти тут? — дорікнув він їй. — Вертайся додому, кіріє, зараз же йди додому.

«Бо я люблю тебе», — подумала Катерина, але сказати це їй не пощастило, губи ледь ворухнулися; на очах знов виступили сльози — то вони ще не вичерпалися.

Своєю сухою й шорсткою рукою він погладив їй волосся, щоки, губи довгим пестливим порухом; а юрба за її спиною, невиразна, майже невидна в тумані сліз, як і раніше, котилася вулицею, пхаючи візки, тягнучи клунки, торби й валізи.

— Маленька кірія, — сказав капітан.

Чи зрозумів він? Навіть якщо вона не зуміла нічого сказати, він усе-таки збагнув. Вона побажала це всіма силами своєї душі й подякувала богові за цю зустріч. Принаймні, думала вона, тепер капітан знає. Навіть якщо йому доведеться померти, думалось їй, він знає, що він не самотній, що він не на чужій землі.

Капітан провів її, ведучи через майдан до евкаліптової алеї.

— Треба поспішати, — мовив він. — Літаки вернуться з хвилини на хвилину. Я відведу тебе додому, — додав.

Але Катерина, навіть коли б саме тієї хвилини вернулися літаки, не втекла б; вона почувала себе тепер упевненою, щасливою. Не так уже й погано було б умерти разом із ним, ось так під руку, як вони йшли тепер. І вона посміхнулася.

---

[1] Правда? (Франц.)

[2] Ви бачите? (Франц.)

Розділ сімнадцятий

1

«Італійці на Кефалонії! Побратими! Італійці, офіцери й солдати!

Чому ви воюєте проти німців? Вас зрадили ваші командири! Ви хочете повернутися на батьківщину, до ваших дружин і дітей, до ваших родин? То знайте, що найкоротший шлях на батьківщину пролягає не через англійські концентраційні табори. Ви вже знаєте принизливі умови, накинуті вашій країні англо-американським замиренням.

Після того як вас підбили на зраду німецьких товаришів по зброї, вас хочуть присилувати тепер до тяжкої виснажливої праці в копальнях Англії й Австралії, де бракує робочої сили. Ваші командири хочуть продати вас англійцям: не вірте їм.

Ідіть за прикладом ваших побратимів у Греції, на Родосі і на інших островах; усі вони поскладали зброю і вже вертаються на батьківщину; також склали зброю дивізії в Римі та інших центрах вашої національної території.

А ви саме тепер, коли у вас виникла реальна можливість повернутися на батьківщину, саме тепер готові обрати смерть і англійське рабство Не змушуйте, ні, не змушуйте німецькі літаки сіяти смерть і руйнацію!

Складіть зброю! Німецькі побратими відкриють вам шлях на батьківщину!

Побратими з італійських збройних сил!

Через зраду Бадольйо фашистську Італію та націонал-соціалістську Німеччину покинуто в їхній спільній великій боротьбі.

У Греції складання зброї армією Бадольйо повністю закінчено без кровопролиття. Тільки дивізія «Аккві» під командуванням генерала Гандіна, прибічника Бадольйо, дислокована на островах Кефалонія й Корфу і відрізана таким чином від інших територій, відкинула пропозицію про мирне здавання зброї і почала боротьбу проти своїх німецьких побратимів та італійських фашистів.

Ця боротьба абсолютно марна: дивізія, розділена на дві частини, оточена морем, відрізана від постачання, позбавлена всякої можливості дістати допомогу від наших ворогів.

Ми, німецькі побратими, не хочемо цієї боротьби. Тому ми пропонуємо скласти зброю і передати себе німецьким залогам на островах.

Тоді для вас, як і для інших італійських побратимів, відкриється шлях на батьківщину.

Якщо ж і далі триватиме теперішній безглуздий опір, то вас за кілька днів буде розбито й знищено переважаючими силами німецьких військ, що підтягуються проти вас. Той, хто опиниться в полоні, не зможе більше вернутися на батьківщину.

Тому, італійські побратими, як тільки ви дістанете цю листівку, негайно переходьте до німців.

Це єдина можливість вам урятуватися!

Генерал німецького корпусу».

Листівки дощем сипалися на італійські позиції; то був дивний паперовий дощ, тріпотливий і шурхотливий, що навскіс падав з

неба, коли літаки були вже далеко. Частина листівок, підхоплена повітряною течією, летіла рівнобіжно землі; опинившись над морем, аркушики, схожі вже не на дощ, а на зграю втомлених птахів, сідали на води затоки, де вже ніхто не міг підібрати їх.

Альдо Пульїзі пригадав маленький одномоторний літак, здавалося, зроблений з бляхи, що в дні його молодості літніми ранками летів над людним пляжем; пілот визирав з відкритої кабіни, знизу видно було його голову в шкіряному шоломі, і кидав відпочивальникам оберемки рекламних оголошень. Ті аркушики також летіли вниз, підхоплені поривами вітру; багато падало в море між білих яхт, на пристань, а хлопчики з криками мчали на хвилеріз, намагаючись ухопити їх на льоту.

Таке саме море, власне, така сама вода, блакитна й солона, те саме шовкове ряботіння на ній, та сама прозорість, а можливо, ті самі риби, що грають по всьому Середземномор'ю від узбережжя до узбережжя.

Той самий густий солонувато-гіркий аромат у повітрі, сіль, відкладена на камінні; тільки там не було ні морських колодязів, ні вапнякових скель, а лише довга смуга дрібного золотистого піску, що губилася в далечіні в пилку сонця і в білоті шумовиння.

А сосни там були високі, а не присадкуваті, як тут, на Кефалонії. Великі кружкові пінії, пиляво-зеленого, ніби вигорілого кольору, здіймали до неба прямі колони своїх цівок, серед яких луна віддавалася розкотисто, як у соборі.

Те саме світло, ті самі пахощі, та сама лінива присутність моря; ось і листівки зграйками летять з неба на верхи дерев і на берег; але не було там такого пустельного моря, невблаганно пустельного цілі дні. Там приходили на рейд сірі воєнні кораблі;

вони кидали котву; до них можна було підпливти човном, оглянути їх. Приходили торговельні судна, навантажені мармуровими плитами й вугіллям, засновуючи обрій клубами диму, біля причалу швартувалися вітрильники з вимпелами на щоглах, їхні спущені вітрила зі свистом падали на палубу. Те море кипіло життям, воно було велелюдним, проїжджим, як міський майдан.

Тут же відтоді, коли флотилія рушила на Бріндізі, море ставало все пустельніше, все тісніше обступало Кефалонію; воно перехоплювало подих, на нього не треба дивитися, інакше задихнутися можна.

Капітан знов перечитав листівку; читали і його гармаші, вони підсміювалися й жартували, щоб приховати страх. Пульїзі дивився на своїх солдатів: тепер вони не мали нічого селянського, а здавалися якимось сплавом робітників-механіків і первісних воїнів, що воювали камінням і списами, а не гарматами. Вдавано кпили з німецьких погроз, вони явно чекали його слів; у їхніх поширених зіницях маячів привид капітуляції, покори, спалахував, але відразу ж згасав вогник відчайдушної нездійсненної надії.

Альдо Пульїзі розумів це все; він читав у їхніх очах так само ясно, як і в своїх: то були однакові надії, однакова покора. Дивлячись перед собою на гладеньку рівнину моря, він зібгав листівку в кулаці.

— Ви що думаєте, — сказав він, — вони вас живими залишать?

Джераче похитав головою. Він думав про хлопців з острова Святої Маври, про свою гречанку, якої вже давно не бачив. «Скільки днів?» — питав сам себе. Де вона там сама, без його

дужих рук, що допомагали їй обробляти той клапоть землі? Він пошукав очима хатку серед горбів, знаючи, проте, що звідси її не побачиш. Коли б не ця війна з німцями, думав він, зараз би ми виноград збирали. Йому згадався корінфський виноград, довгастий, жовтий, як мед, який торкався землі своїми короткими низькими лозами. Ось і в нього вдома в Італії тепер пора винобрання.

Ні, ніхто не вірив німецьким листівкам, що сипалися з неба. Вони готували ще одну пастку, солдати розуміли це; єдиний шлях порятунку битися, побити їх, роззброїти залогу в Ліксурі. Битися далі. Попри нальоти й бомбування. Хто знає, з хвилини на хвилину в морі може з'явитися англо-американська чи італійська військова флотилія. Адже існують десь бойові військові кораблі італійського королівського флоту! Радіостанція Бріндізі закликала дивізію провадити боротьбу далі, зверталася до командирів і солдатів, хвалила їх за бойовий дух; не могли ж уряд Бадольйо й союзники кинути їх ось так, посеред моря. Досить було б невеличкої ескадри, щоб змінити хід подій. Вистачило б кілька літаків. Чи Кефалонія надто мала, незначна для їхніх стратегічних планів?

Так, це дуже маленький острів, нічого не вартий з стратегічного погляду. Генерал знов почав розглядати його на мапі, почепленій на стіні. Кефалонія. Трохи більша за скелю, далека від усіх фронтів, від італійського фронту, від усіх морських шляхів, кораблеві треба йти сюди спеціальним рейсом. Кефалонія, побачена тут на мапі очима генерала, по-солдатському, як він завжди на неї дивився, була лише цяткою в морі, однією з багатьох цяток, що утворюють дугу Іонійського архіпелагу.

Архіпелаг і острів абсолютно непотрібні для оперативних цілей. І в Бріндізі, і в союзних штабах Кефалонію можуть розглядати тільки так. Але він, генерал, при бажанні міг бачити її з цього вікна іншою — живішою й реальнішою, в гурті знайомих облич, імен, голосів.

Але яка користь була від Кефалонії союзникам, котрі своєю висадкою в Італії вже відрізали Балкани?

Він ще раз поставив собі це запитання, роздивляючись цей маленький гострий острів на мапі, де не значилося жодного солдатського імені, де не видно було жодного обличчя, не чути нічиїх голосів.

Непотрібний острів, безперечно, він це знав добре.

І генерал запитав себе, де зараз молодший лейтенант флоту, що відплив сьогодні вночі на катері Червоного Хреста, останньому катері, що залишився в Аргостоліоні. Чи пощастить йому непошкодженому перепливти Отрантський канал і, уникнувши пильності німецьких повітряних розвідників, дістатися до Бріндізі? Він має пояснити, як стоять справи на Кефалонії, розповісти про трагічну долю дивізії, «Але чи це хоч трохи допоможе?» — запитав себе генерал.

Він сперся на підвіконня й подивився на останні листівки, що їх вітер закинув на будинки без дахів, закрутив круг пальм на майдані Валіанос серед руїн у стовпі гарячої куряви літа. Цього довгого середземноморського літа, що ніяк не хотіло помирати.

Прибічник Бадольйо, шлях на батьківщину, німецькі побратими. Слова, слова, позбавлені сенсу або з лиховісним сенсом. Слова, вжиті, щоб спотворити істину. Ось як буває,

подумав він; за якусь добу істина може стати цілковитою протилежністю того, чим вона була напередодні.

Але так стається з частково відносною істиною, втішав він себе, з істиною двох ворожих станів, що міняється, коли зраджує фортуна; одначе існує істина вища, незмінна, вона стоїть над пристрастями й силою зброї, над життям і смертю — істина, яку не змінити ні пристрастям, ані зброї.

Така була його істина, і її треба було ревно оберігати, як джерело сили й надії.

Він зняв із своїх грудей німецький залізний хрест.

Існувала істина й іншого роду — скороминуща, дрібна, пов'язана з безпосереднім перебігом подій, а саме: якщо дивізія здасться в полон, ніхто з них не уникне смерті.

Погляд його, минувши майдан, полинув на затоку і ще далі на море. Воно було спокійне, темне під яскравим промінням сонця і геть скрізь пустельне.

Цієї миті, думав він, молодший лейтенант пливе на своєму катері Червоного Хреста цією спокійною гладінню, майже не порушуючи мовчання й безруху.

Море, думав він, це стихія миру, а не війни.

А може, катер, помічений німецькими літаками, вже пущено на дно?

Море, думалося йому, може стати величезною гробницею. Але воно може обернутися в велику, широку дорогу, безмежну дорогу порятунку, якщо тільки чудом покажуться на обрії труби двох-трьох військових кораблів.

Море стало легкою дорогою без перешкод для двох гірсько-стрілецьких батальйонів 1-ї німецької альпійської дивізії, котрі в ніч проти 19-го висадилися в бухті Кіріакі під командуванням майора фон Гіршфельда. За правильними підрахунками підполковника Ганса Барге, залозі Ліксурі навіть при підтримці авіації не так-то легко вдалося б зломити опір італійської дивізії. Щоб провести операцію по знищенню ворога, треба було підкинути підкріплення — добірні частини, спеціально підготовлені для дій у гористій місцевості.

Гірські стрільці майора фон Гіршфельда прибули. Ця ніч також була місячна; освітлені води бухти Кіріакі м яко плескалися біля облавків; сосни на горбах, осяяні місяцем, нібито спускалися до моря, колихалися разом із ним.

Катери причалили до берега; слова команди вимовлялися півголосом, проте лунали чітко, майже дзвеніли в кришталевому повітрі місячної ночі. Виразно чулися сухі удари облавків об камінь, кроки перших гірських стрільців, що скочили на землю, безладна хода батальйону, котрий підтягався до підніжжя гори; потім кроки обох батальйонів — усе ще безладні, скоріше тупіт ніг при шикуванні; приглушений брязкіт зброї; невиразні голоси, подих двох батальйонів, що злився з подихом ночі.

Ніч сховала сосни, гори, зброю, гірських стрільців. Мотори на катерах стихли. Води бухти, потривожені висадкою, знов стали нерухомою гладінню. Але повітря втратило аромат лісу, вогкої трави й землі, втратило нічний запах каменю, нагрітого сонцем, — воно зберігало тепло навіть у прохолоді. Повітря, таке іскристе в місячному сяйві над амфітеатром бухти Кіріакі, поступово вбирало в себе важкий дух двох батальйонів.

Загін, вишикувавшись за горою, здригнувся і рушив довгою колоною по білому, осяяному місяцем шляху; батальйони, простуючи до м'якої хвилястої лінії гір Кефалонії, гір, що складали природу, стихію цього острова. Без пісень, без слів, без команди гірські стрільці марширували до намічених позицій, надаючи цій ночі свого ритму.

Не ритм, притаманний долинам і дальнім горам у такі самі ночі, при такому самому місяці, але мовчазний і жорстокий ритм війни, що надавав солдатам схожості з самохідною машиною — машиною смерті, якої нікому не спинити.

3

Відчуття довколишнього, як уже колись пережитого, як другого існування, повторення колись доконаних жестів і вчинків, знов прийшло до Карла Ріттера в ранок наступу. В останні місяці війни це траплялося з ним усе частіше, а може, таке почуття мав він завжди — зараз він не міг відповісти на це навіть самому собі, та й не дізнавав жодної потреби вдаватися в такі запитання. Було так ніби війна для нього тривала з давніх-давен, за межею пам'яті, ніби він уже воював в якомусь світі, ще перед дитинством.

Повторювалися не тільки внутрішні відчуття, але й зримі факти, наприклад, краєвиди, будинок серед лісу, жінка на узбіччі дороги, якась вулиця, голос. Цього було достатньо для запаморочливого повернення в минуле.

Він ковтнув води з джерела, махнув рукою, подав команду рушати і виступив уперед під ще темним небом. І все це він робив багато разів.

Ліворуч млин, стежка, вогка лісова трава; вище гори, вони наблизилися і чітко вимальовувалися в ясному світлі зірок, і всюди присутність ворога, що може завдати удару. Так бувало вже безліч разів.

І щоразу потрібні були гостра увага, очі, вп'яті в пітьму, напружений слух, навіть добрий нюх, щоб відразу вчути ворога; не бути заскоченому зненацька, щоб почати вбивати першим. Як на ловах.

Лови, або смертельне спортивне змагання з додержанням графіка за світним циферблатом хронометра: о 5-й годині атака ворожих позицій, о 6-й годині — з'єднання з колоною майора фон Гіршфельда, о 7-й годині — спільна операція проти...

Скільки разів він уже розігрував таку партію? Гра почалася для нього на стадіоні рідного міста, на чіткому рівному прямокутникові, розмежованому двома воротами, штрафними майданчиками, доріжкою; але він не зумів би сказати, чи це сталося в часи його юності, чи ще раніше. Він міг би твердити напевне, що цей матч між ним і кимось іншим, між ними і якимись ворогами тривав вічно. Для нього було безперечно, що весь світ, починаючи від того маленького стадіону, завжди кишів ворогами.

Зірки гасли, небо над східною стороною острова поблідло. Пасмо Дафні вимальовувалося чітким темним обрисом проти посвітлілого обрію; але шлях, покручений між сосон та олив, був усе ще затінений і ошукував око грою світла і півтіней.

— Обер-лейтенанте! — озвав приглушений голос, він теж ніби виплив з пам'яті. Карл Ріттер зупинився, зупинилася і вся колона. Він пройшов трохи вперед по м'якому глицевому килимі сосняка

і побачив по той бік дороги, просто під терасою обробленої землі, італійський табір. Він стояв в оливковому гаю і здавався згори маленьким, стирлованим докупи; на узліссі вишикувалися похідні кухні; кілька не то коней, не то мулів — звідси годі було розгледіти — стоячи спали під оливами, нерухомі, як муровані.

Карл Ріттер махнув рукою, в зелені лісу цього було досить, щоб його солдати, ніби виросліі з лучної трави, швидко розсипалися віялом довкола нього.

Перед похідними шатрами, з боку шляху, ходили двоє вартових. Вони зупинилися побалакати, проте голосів не було чутно. Тримаючи гвинтівки за плечима, вони закурили і, присівши на загорожу, вели далі балачку, дивлячись, як займається зоря над Занте.

Карл Ріттер опустився навколішки в траву; затамувавши подих, він готувався подати гасло до атаки. Зараз треба було вдатися до хитрощів, напружити, зібрати всі почуття, обернутися наскільки змога в хижого звіра. Треба було, щоб нагромаджена ненависть не безтямно вихопилася назовні, а, скоряючись холодному розрахункові, обернулася в енергію, в високу боєздатність.

Він підвівся, простяг уперед руку, паче збираючись м’яко, без зусилля завдати удару комусь невидимому в повітрі, і заковзав схилом горба, тримаючи автомат перед собою на рівні пояса; чув, як поряд із ним і позаду скочується лавина черевиків, облич, автоматів — та маса, що її часткою він був і що супроводжувала його. Рухома залізна стіна сповзла разом із ними на ворожі шатра.

Він побачив обличчя вартових, ті обернулися на шерех серед сосон, устиг уловити на цих обличчях спершу подив, потім страх,

що зігнав нічну сонливість. Здавалося, вони хотіли щось крикнути і вже були роззявили рота, але він не дав їм часу. Він вистрілив. Стріляючи, вони вдерлися до ворожого табору. Першими стали диба мули, прив'язані до олив; вони затупцяли, сахнувшись убік. У сірих наметах, що виступали з півсутіні, залунали гамір, крик. У таборі гукали, лаялися, не розуміючи, що відбувається; солдати вискакували і падали ницьма біля виходу з наметів; деякі, хитаючись, пробігали кілька кроків, напівголі, з розпатланим чубом, витріщеними очима, простягаючи вперед руки, ніби шукаючи підпори, падали, котилися по землі й завмирали, піднявши осклілий погляд на гілля дерев.

Дехто підняв руки вгору. Але Карл Ріттер та його солдати й далі стріляли на бігу, пригинаючись між деревами; вони стріляли в усе, що рухалося, ніби засліплені спалахами, вихопленими з автоматних цівок.

«Гальт! Гальт!»

Офіцер, старший по табору, став перед німцями на краю тераси з піднятими руками, щось кричучи. Пристрелити його було б легко, він становив знизу таку зручну мішень. Але Карл Ріттер зупинився, завмерли на місці і його стрільці, стиснувши автомати, а в повітрі не чути стало духу ні від лісу, ні від луків — усе те забив прикрий запах гарячого заліза.

Італійці здавалися. Юрмлячись круг свого командира, вороги здавалися йому, Карлові Ріттерові, переможцеві, піднімаючи руки, в сяйві зорі, а воно все ширилося, розтікалося білою плямою, все ясніше вимальовуючи обриси соснових борів, контури Дафні, мереживо олив.

І це також — здавання ворога йому, переможцеві, відбувалося вже багато разів. Багато разів траплялося йому спостерігати ворога зблизька, після бою, у відновленому спокої гір і долин. Обличчя ворогів оберталися тоді в обличчя звичайних людей: очі, потемнілі з безсоння, злякані чи втомлені; майже всі неголені; в зціплених вустах — німота поразки. Але ці, сьогоднішні, були не просто ворогами, а вчорашніми товаришами по зброї; такий ворог стояв на останньому, найнижчому щаблі в шкалі ворогів; більший ворог, ніж навіть англо-американці, ніж росіяни, ніж греки. Ворог поза воєнними законами. Чи здають собі справу з цього італійський офіцер та його солдати? Чи розуміють вони, яку зраду вчинили за спиною в німців? Чи вони сподіваються, що, звівши руки вгору, зробивши цей елементарний міжнародно визнаний жест, вони спокутують усю ганьбу свою, врятують свою шкуру?

Врятувати свою шкуру — ось єдине, що важливо для італійців. Але цього разу партія скінчиться дещо по-інакшому, ніж матчі, розіграні на інших бойовищах. Цього разу полонених не буде.

Він вишикував полонених на дорозі, що вела до Дафні. Попереду офіцери, а за ними — їхнє військо, напіводягнене, обідране, хто в обмотках, хто сунув голі ноги в розбиті чоботи, частина вояків без гімнастерок, без сорочок, у майках або голі до пояса. Обозники, котрі не чинили б опору ані на .хвилину довше, навіть якби й не були заскочені зненацька.

Карл Ріттер сплюнув на шлях і ковтнув води з фляжки, але вона була тепла, а не прохолодна, як у джерелі. Йому хотілося пити, в роті був присмак пороху. Він глянув на ручного годинника: шоста година ранку. З моря з того боку острова встало сонце,

осявши Дафні з протилежного схилу. Відблиски впали на південний схил, освітивши дорогу. За її вигином відкрилася між скель вузька довга ущелина: вапнякові укоси, жмути вересу, дна не видно. Карл Ріттер скомандував зупинитися. Полонені були саме на звороті, у зручній позиції для німецьких солдатів, що стояли або вище, або нижче за них; позиція була зручна передусім тому, що полонені стояли спиною до урвища, саме над ущелиною. Можна відкрити по них перехресний вогонь з двох боків, а трупи легко буде скинути в безодню.

Карл Ріттер вистрілив перший. Знову на обличчях полонених відбився ляк. Але ненадовго. В безглуздій спробі втекти офіцери й солдати заметушилися, збивали одне одного, спотикалися, падали; хтось кричав, плакав. Потім серед сосон запала тиша; солдати квапливо прибрали шлях, і колона рушила далі, до пасма Дафні.

Згідно з графіком маршу треба було дістатися самого верху і там на восьму годину ранку розбити ворога, щоб потім з'єднатися з трьома колонами гірських стрільців майора фон Гіршфельда. За цей час ті мали просунутися в долину Кузулі, придушуючи вузли можливого опору італійців.

Дорога перейшла в плай, він дерся вгору крутими зворотами і великими стрибками серед заростів ожини й терня. Горб заріс кущами жовтого дроку, сосни поріділи. Карл Ріттер, покручуючи окуляри бінокля, повільно оглянув нерівний гребінь Дафні; вони вже підібралися так близько, що, здавалося, до італійських солдатів можна було дотягтися рукою. Солдати 317-го полку походжали туди-сюди позицією, посміхалися, базікали, здавалося, блукали без мети, огорнуті трагічною тишею,

трагічним невіданням, що передує смерті. Карл Ріттер відчув у роті, окрім кислоти пороху й палу спраги, невиразний присмак чорничного варення, скоріше то був навіть не присмак, а невиразне бажання. «Звідки б то?» — неуважно думав він. Але й таке вже траплялося не раз. Не конче чорничне варення, але що-небудь у цьому дусі: несподівано згадувалися вулиця рідного міста, запах квітки, губи дівчини, що він їх цілував багато років тому.

Чи побачили їх італійці? Чи зрозуміли, що їх оточено?

Карл Ріттер виступив уперед на відкриту галявину, наказавши своїм солдатам розсипатися в довгі паралельні лави, що теж почали хвилястими рухами сунути галявиною. Він вистрілив у бік гребеня, дав довгу чергу, що помчала, відбившись луною в далеких долинах. З італійських позицій відповіді не було; там угадувалася паніка, переляк, почулися голоси. Карл Ріттер знов зупинився, зробив паузу, що передує вибуху, звівся на весь зріст, у межах досягу вогню ворога, але цілковито спокійний; він був певен, що італійці не стрілятимуть, його солдати завмерли, трохи пригнувшись до землі, з автоматами на грудях, не зводячи з ока позиції ворога.

— Італійці! — гукнув обер-лейтенант. — Ви оточені!

його голос під небом, на відкритій галявині пролунав несподівано кволо. Боячись, що його не почули, він дав ще одну чергу і почекав, поки все стихне. І коли довкола наступила ще глибша тиша, він випустив автомат і склав долоні рупором.

— Італійці, здавайтеся! — гукнув він. — Даємо вам десять хвилин!

Знову, схопившись правицею за автомат, він машинально зиркнув на годинника. Було 7 годин 20 хвилин. Чи вони здадуться? Він ладен був заприсягтися, що так! Подивився на своїх солдатів, готових до атаки; здавалося, вони були такої самої думки. Хто спустившись на коліно, хто лежачи ницьма, хто все ще на ногах, нахилившись уперед, ніби готуючись до стрибка, — всі вони були пройняті свідомістю своєї непереможної сили.

З протилежного боку схилу Дафні донісся гуркіт мінометів: отже, колона майора фон Гіршфельда теж досягла намічених об'єктів. Карл Ріттер зітхнув, усією істотою дознавши блаженного почуття полегкості, і намацав у кишені комбінезона сигарету. Витерши сірника, він поглянув на хронометр: 7 годин 25 хвилин. Зробивши затяжку, підвів очі від сигарети і побачив, що над італійськими позиціями майорить білий прапор, яким розмахує один солдат. Італійські офіцери групою підійшли до краю галявини і, очевидно, чекали розпорядження, збентежені й нерішучі.

Лави рушили: Карл Ріттер дивився, як сходилися ряди маскувальних комбінезонів, стискаючи кільце, як топчуть ріденьку випалену траву черевики, знімаючи куряву на стежках. Він коротко розпорядився завершити операцію якнайшвидше. Марш на з'єднання з гірськими стрільцями має проходити без затримок; необхідно досягти всіх намічених об'єктів, перш ніж у бій вступлять «юнкерси» й «месершміти». Комбінована операція при підтримці з повітря почнеться за годину.

Він знову надпив теплуватої води з фляги і сплюнув на щільно збиту землю гарматного майданчика. Італійських парламентерів він не захотів вислухати: навіщо? Що вони можуть йому сказати ?

Що його солдати одібрали в полонених годинники й обручки? Але італійці були не військовополонені, а здобич переможця. Ніколи ще за все його солдатське життя йому не доводилося воювати проти такого безпорадного ворога. Він знов підніс до губ флягу і сплюнув на випалену землю дороги, що спускалася до моря.

Колона йшла до моря, постеленого за терасами маслинових гайків. Воно було тьмяне, без сонця, схованого тепер за гірським пасмом. Лише на обрії, куди сягало проміння, видніла стяга сліпучої блакиті.

Чи є у Фарсі який-небудь фонтан? Темні дахівки Фарси згромадилися понад шосе, що вело до Аргостоліона; там, біля Фарси, на головному майдані, вони знайдуть не тільки фонтан, але й колону майора фон Гіршфельда.

Якась баба показалася на порозі селянської хатки, подивилася на колону, що спускалася до моря, подивилася на полонених. Вона не промовила ні слова — просто дивилася, і з-за її чорної спідниці визирало кілька дітлахів з витріщеними очима. Потім двері зачинилися, і маленька хатка, здавалося, виліплена з землі, залишилася самотньо стояти серед олив.

Середземноморські оливи, карячкуваті, корчасті, потворні, з пучком коріння, вчепленого в ґрунт, зі своїми роздвоєними стовбурами, паростки яких переплітаються в тісному вузлі... Карл Ріттер трохи зажурився за туманними лісами рідного краю, але це відчуття промайнуло швидше за думку, тут же відтиснуту запахом сухої куряви, піднятої на шляху.

Кроки його солдатів і кроки італійців; навіть у ході полонених він знаходив істотну расову відмінність. Вони йшли безладно,

стирлувавшись, ніби отара овець: сповільнюючи темп переходу, вони ставали завадою.

Під Куруклатою біля дороги трапився яр ширший, ніж ущелина біля Дафні. Тут гори закінчувалися, далі дорога йшла схилом понад берегом. Карл Ріттер перерахував італійських офіцерів: їх було дев'ятнадцять; підофіцерів і солдатів він рахувати не став, але ті також підлягали розстрілу; треба було розстріляти всіх. Він наказав відвести їх до вибалка; відтак, після розстрілу, двоє саперів мали закласти серед трупів міни й висадити їх.

Італійці збагнули, що їм уготовано: з криками кинулися вони до конвоїрів; хтось заплакав, кличучи на поміч матір, батька, мадонну. Нестерпне видовисько; Карлу Ріттерові стало соромно за них, не вміють померти як мужчини; він розлютився на них і на себе, що доволік їх до Куруклати. Бачити, як плаче людина, одягнута в солдатську форму! Ну ні, такого з ним ніколи не траплялося.

Карл Ріттер швидко став на чолі колони і дав гасло виступати, перш ніж відлунали постріли у вибалку.

А на що вони розраховували після свого запроданства? На капітуляцію з військовими почестями?

Фарса! Тепер безпосереднім об'єктом була Фарса. По той бік схилу, за Фарсою, вели бій гірські стрільці. їхні міномети переорювали поля й оливкові гаї, обертали в місиво будинки. З міста з прибережного боку на вогонь гірських стрільців відповідали кулеметні гнізда італійців. Але що вони робитимуть, коли виявлять, що за їхніми плечима, з тилу, підходить німецька колона?

Треба поквапитися, вступити в бій, кинутися у вогонь. Досі їм довелося лише зробити довгий перехід, застукати зненацька загін сонних обозників, змусити здатися ізольований батальйон. Досі вони лише розстрілювали беззахисних людей: італійців, правда, але беззахисних. Карл Ріттер у глибині душі благав, щоб ворожа піхотна частина, розташована біля Фарси, вчинила опір; благав, щоб довелося брати будинок по будинку, вулицю по вулиці, щоб ворога треба було вбивати в бою. Він благав про себе, невиразно, ні до кого не звергаючись, благав, щоб ворог учинив опір на всьому півострові Аргостоліон, щоб знищити його в битві.

Італійці були ось тут, за дерев'яним містком, за низеньким муром з каменю й землі, що загороджував оброблену ділянку. Італійці відповідали вогнем і в бік загону Карла Ріттера.

Кинутися на землю, підповзти, оточити, розбити їх, ввірватися на вулиці Фарси, прокласти собі шлях до головного майдану, випити ковток води не із фляги.

Він кинувся на землю, стріляючи в мур, а коли він перескакував цей мур, за ним довкола свого кулемета «бреда» лежали вбиті італійські кулеметники. Мертвих було багато — за рогами будинків, на перехрестях вулиць; нарешті італійські солдати вмирали зі зброєю в руках. Потім їх залишилася тільки купка попереду майдану, затиснута перехресним вогнем його солдатів і гірських стрільців, що ввійшли до містечка з півдня.

— Всіх покласти! — гукнув Карл Ріттер своїм людям. — Всіх покласти на місці!

Операцію по з'єднанню закінчено приблизно в призначений час. Карл Ріттер розшукав фонтан і жадібно напився. Коли він,

витираючи рота рукою, звів голову, перші ескадрильї «юнкерсів» і «месершмітів» вступили в бій: вони летіли до Аргостоліона бомбити останні позиції італійської артилерії.

Битва за Кефалонію, подумав він, практично прийшла до кінця.

4

Прийшов кінець, і Адріана відчула це — не з наближення літаків, а з несподіваної тиші на віллі, з тої пустки, що на ній запанувала. Далека стрілянина замовкла, на Кефалонії настала пауза: не замирення, а хвилинне вичікування.

Куди втекли пані Ніна й решта дівчат? Невже вони сподіваються таким чином урятуватися від своєї долі?

Адріана не ворухнулася, не глянула. Жалюзі були спущені, між планками пробивалося ніжне зеленаве світло і смугами лягало на килимок на підлозі. Дим сигарети в попільничці тонкою прямою ниткою підносився до стелі.

«Ну от, — подумала вона, — штурмовики вертаються».

Вілла задвигтіла, розлетілися останні шиби десь у сусідній кімнаті, розчахнулися й зачинилися двері; порив гарячого вітру пронісся спальнею. Нитка диму порвалася, розвіялася. Але хвиля, рикаючи, пронеслася мимо і впала на той бік затоки, на Аргостоліон і горби.

Адріана несамохіть сягнула по сигарету, вигорілу до половини. Не закінчивши цього руху, вона уважно подивилася собі на руку. Жалюгідна, кощава, безкровна рука з тьмяними нігтями, тисячі зморшок на пергаменній шкірі; рука, що довгі роки давала оплачені пестощі, не дістаючи нічого натомість, окрім цього тоскного життя в мебльованих кімнатах.

«Хоч би трішки кохання навзамін», — подумала Адріана.

Знов повернулася вона до прожитих років, але їй не пощастило знайти в них ні одного обличчя, відмінного від низки інших безіменних облич. У пам'яті не збереглося жодного імені.

Бомбардувальники знизилися над шляхом: здавалося, вони зовсім поряд, за садовою огорожею. Вітер шарпнув віконниці, в кімнату ввірвалося світло, засліплюючи Адріану.

Вона стрибнула з ліжка й підбігла до вікна, щоб зачинити його; все ще засліплена, побачила, як чорне крило літака знижується, іде просто на неї, ніби шукає саме її — Адріану — і нікого іншого. Кулеметна черга проскакала по садку і понеслася разом із тінню літака.

Можливо, вирішила Адріана, краще було б піти в сосновий бір, як пані Ніна з дівчатами.

Прислухалася до стрілянини, що знов спалахнула віддалік. Подивилася на небо, де неслися зграї літаків.

Так, мабуть, вона допустилася помилки. Мабуть, мала рацію пані Ніна, не бажаючи піддаватися долі. Вона втекла до лісу і сподівалася й далі на свого грецького капітана. Можливо, треба було збунтуватися якось проти цієї смерті, що її насильно несли їм чужі люди.

«Але як?» — запитала вона себе.

Тікати? Знову тікати?

Адже вона хотіла бути сильнішою, опанувати себе, перемогти в собі страх і залишитися. Дочекатися тут пані Ніни та дівчат і сказати їм: «От бачите? Кінець кінцем я йому не поступилася».

Я йому не поступилася. Але кому? Цього вона сказати не могла. Комусь, хто завжди ненавидів, завжди переслідував її,

вперто й невідступно.

Але до втоми й покори примішувався страх; до свідомості кінця, з яким вона була примирилася, прилучився жах і протест. Ні, вона не повинна, не може померти ось так — адже їй нема ніякого діла до війни.

Це несправедливо, такої домовленості не було, думала вона з розпачем. Очі її сповнювалися слізьми безсилля. І крізь ці сльози вона знов побачила, як чорне крило літака схиляється над садком, торкаючись його довгим пестливим рухом.

Не було такої домовленості, подумала вона. Але в неї вже не вистачало часу самій зрозуміти, яка домовленість, з ким. Пестощі, що неслися з крила, пройшли над нею, над дахом вілли й покотилися через загорожу над горбом і дорогою.

Розділ вісімнадцятий

1

Світличка падре Армао була дуже схожа на вітальню Катерини Паріотіс; така сама кімнатка в стандартному збірному будиночку; тут також на вікнах висіли фіранки, тріпотливі від повіву вітерця; тільки от з вікон падре Армао, крім сосон і затоки, було видно ще й мур англійського кладовища, і перекопану землю італійського цвинтаря, й оливи. Але в іншому вони скидалися одна на одну в усьому, аж до буфета, стола з вишитою серветкою посередині й канапки — тут з блакитним, там з червоним оббиттям — у простінку.

Падре Армао привів нас до себе випити лікеру. Налив нам гранчасті келишки із майже повної пляшки. Як він пояснив, то був лікер, настояний на зіллі й корінцях, знайдених ним самим, і робив він його своїми руками. Лікер був зелений, густий і нудно-солодкий; від солодкості аж трохи млоїло.

Але падре Армао на цьому не заспокоївся; він почав нишпорити в буфеті, шукаючи, чим би нас іще почастувати.

Дістав із прискринка цілу жменю синіх цукерок і сунув їх нам, — треба конче було скуштувати.

Цукерки принесли молодий із нареченою, пояснив він, місцеві мешканці, котрих він обвінчає наступної неділі. Розповідаючи про це, посміхався і без упину ходив по своїй крихітній вітальні, заповнюючи її своєю кремезною постаттю в розмаяній сутані.

— А що то за пара? — квапливо запитав Паскуале Лачерба. — Де вони мешкають?

Падре Армао відповів; фотограф акуратно записав прізвище й адресу на клапті паперу, і, як мені здалося, його похмуре обличчя проясніло.

— Фотографія, ге? — лукаво сказав падре Армао.

Він плеснув Паскуале Лачербу по плечу, струснувши його так, як дерев'яну ляльку, потім, повернувшись до мене, підморгнув і додав:

— Він усе шукає мар'яж. Мар'яж і хрестини, перші причастя й похорони. Ось тоді-то, так, alors il vient dans l'église. Alors il estunbon catholique[1].

З Паскуале Лачерби злетіла вся його похмурість; його очі за скельцями заблищали, смакуючи наперед маленький фотографічний бізнес; він навіть забув свою досаду з приводу монастирського празника.

Після другого келишка ми зібралися йти. Падре Армао трохи провів нас через оливковий гай униз шляхом до кладовищенського муру.

Він залишився там, високий і чорний, привітно звівши руку, в промінні сонця, що било йому в обличчя, залишився зі своїми цвинтарями і самотністю, в хатці серед олив, у своїй віталеньці з буфетом, зі своїм лікером із зілля й корінців

А ми пішли вниз.

Останки мого батька могли бути всюди, в будь-якому місці, думав я, навіть ось тут — у цих водах, що м'яко хлюпали в бетон мосту. Не в землі острова, не поховані в колодязі, не спалені в

братській могилі, а тут, у мене під ногами, обернуті не в прах, а в води морські. Але що б це змінило в самій його смерті?

Це могло бути й так, бо мені казано, що переможці, скінчивши криваву розправу, затопили в затоці дві самохідні баржі, навантажені тілами розстріляних солдатів і офіцерів. Запитати в Паскуале потвердження? Я тільки затьмарю те маленьке щастя, що він віднайшов у домі падре Армао. Ні, краще не думати більше про це, краще піднятися до монастиря святого Герасима й помилуватися храмом.

Я подивився на годинника: було вже пізно, нам не піймати ні автобуса, ані машини Сандріно. Паскуале Лачерба, очевидно, вгадав мою думку.

— Процесія зараз уже скінчилася, — мовив. — Але сьогодні ввечері на майдані Валіанос буде змагання двох ансамблів.

Він весело зіщулив око, за блискучими скельцями очі його стали такі маленькі.

— Яких двох ансамблів? — запитав я, вдаючи, ніби зацікавився.

Паскуале Лачерба посміхнувся.

— Найкращі дівчата Аргостоліона й Ліксурі, — відповів він. І почав чекати мого відгуку — подиву, збудження.

— Он як, — сказав я.

— Ви підете подивитися? — запитав він, сповнений надії.

З погано прихованим неспокоєм він чекав на мою відповідь.

— А хіба ми не підемо разом з вами? — сказав я.

Паскуале Лачерба навіть скрикнув з утіхи.

— Ну ось і гаразд. Не треба думати весь час про минуле, про смерть. Минуле є минуле, — мовив він. — А мертвим краще, ніж живим.

Але думка про смерть неприпустима, неприйнятна, коли вона загрожує нам самим, навіть тієї миті, коли смерть тут, перед нами в дулах націлених німецьких автоматів.

Об 11 годині 22 вересня, по тому як три колони гірських стрільців майора фон Гіршфельда та загін обер-лейтенанта Карла Ріттера виконали своє завдання, оточивши й придушивши останні вузли опору ворога, по тому як «юнкерси» й «месершміти» знищили батареї зенітної польової й морської артилерії, по тому як двоє італійських кораблів, що з'явилися, як казали, поблизу острова, негайно відігнано німецькою авіацією, об 11-й годині 22 вересня на вежці будинку штабу італійського командування в Аргостоліоні піднято білий прапор.

Білий прапор маяв над містом у вицвілій блакиті, нарешті очищеній від літаків, бомб і снарядів, серед невиразного гамору чоловіків і жінок, що розлучилися зі своїми сховищами і зі своїм страхом, вийшли з соснових та оливкових гаїв, щоб побачити диво світла, вулиці й дороги, побачити сумні колони полонених з утомленими обличчями, які під конвоєм переможців плентались до околиць сіл, до ярів або казарм Аргостоліона в хмарі куряви, піднятої зустрічними мотоциклістами та ваговозами.

Білий прапор капітуляції.

Карл Ріттер сів. Ноги його обважніли з утоми. Завжди по закінченні операції його поймала втома. Він пройшов чимало кілометрів горбами Кефалонії, морським берегом — був на ногах від учорашнього світання. Він пройшов стільки, що навіть зараз, коли він сидів на курній лаві на майдані Валіанос, земля перед

його очима нібито й далі бігла назад у хвилястому рухові форсованого маршу.

Закурив останню сигарету і кинув порожню пачку на знівечений брук майдану, але смаку тютюну не відчував, у роті пекло.

Пекло рот, пекло очі від сліпучого сяйва Дня й мороку ночі, що зміняли одне одного на поході. Але найбільше його мучив внутрішній пал, він пік кожну клітину тіла. Це була довга непогамовна жага битви, як і на фронтах Франції, Югославії, Росії, в Африці, у всьому світі, — на фронтах усього світу, який вони завоювали з маршу. Жага, поєднана з утомою тіла, вона не проходила й зараз.

Ріттер глянув угору, на білий прапор, глянув на майдан Валіанос, розвернений бомбами. Асфальт бруківки розбито, в круглій вирві відслонилася земля під шаром бетону. Навколишні кам'яниці обвалилися або стояли пошкоджені, і між ними багато кав'ярень. В одній кав'ярні стіни, ніби лаштунки, обрамляли просто неба шафи й стільці, засипані шпарунами. А поруч із лавою на двох клумбах квітли нечіпані кущі ніжно-помаранчевих далій; квіти з їхньою тендітністю якимсь дивом залишилися чисті серед куряви руйновищ. Карл здивовано дивився на них утомленими очима, він простягнув руку й зірвав квітку. Поклавши її на долоню, довго дивився на тонкі жилки пелюсток, на зламане стебло.

Скількох він убив?

Цього не міг сказати. Можливо, сотню. Від учорашнього світання він ішов через димучі села Кефалонії. Дафні, Куруклата, Фарса; розбиті артилерійські батареї, знищені кулеметні гнізда,

піхотинці заскочені в селянських хатах, за рогом церкви, в лісах, в оливкових гаях. Розстріляні в ярах.

Скількох він розстріляв?

Карл відкинув квітку. Тепер він уже досить відпочив, треба було підводитися. Відпочивала і його мотомехпіхота; солдати встигли поїсти й тут же сиділи на землі. Дехто курив, балакав, але більшість із них мовчала, замислені, ніби занурені в далекі думки. В тиші вони дивилися просто себе.

Шкода, подумав він, що в момент перемоги тебе змагає ця смертельна втома, це запаморочливе ранкове світло, пекуча жага, сонливість. Карл не пригадав жодного випадку, коли б йому пощастило цілком натішитися перемогою, всолодитися її смаком. Перемоги приходили завжди несподівано, коли фізичній витривалості загрожував надрив і напруга почуттів раптом виливалась у повну апатію.

Треба було звестися з лави, піти розбитим бруком майдану — цими підмостками останнього акту вистави, зібрати своїх солдатів, котрі ось-ось заснуть. Треба знайти майора фон Гіршфельда, щоб узнати точно, яке буде нове завдання: куди йти, що робити, скількох ще розстрілювати і тепер, коли ті вже викинули білий прапор.

Але він сидів і далі, закинувши руки за спинку лави, позираючи то на білий прапор, то на колони італійських полонених. Пішки чи на машинах цих полонених відправляли на набережну, в приморські казарми. Вони мали переляканий вигляд людей, що ніяк не розберуться в новій обстановці, ошелешений вигляд переможених. Чорночубі голови раз у раз висовувалися через борт автомашини чи з лав колони; їхні погляди блукали по

руїнах майдану, по німецьких солдатах на привалі, по ньому, обер-лейтенантові звитяжної армії. Здавалося, вони дивилися на нього, щоб завоювати його співчуття, прощення, ніби хотіли переконати, що вони ні в чому не винні.

То були ті самі очі, здавалося йому, які дивилися на нього від учорашнього світання, очі людини, приниженої, присоромленої і водночас змушеної, стоячи біля стіни, дивитися в очі власної смерті. Людини, котра хоче зворушити якось тебе лише своїм поглядом пораненої тварини, бо тільки так і може ще спілкуватися. Погляд полонених, захоплених і розстріляних на Дафні, у Фарсі і далі, в Прокопаті і ще далі, на шляху до Аргостоліона — на шляху до цього майдану Валіанос, до цього білого прапора.

Скількох усе-таки він розстріляв — ось з таким самим поглядом, сповненим ляку, раптового усвідомлення смерті і тут же згаслого жаху? Щоб захиститися від автоматної черги, вони мали тільки голі руки, гімнастерку, розстебнуту на плечі, сорочку, розхристану на грудях; і вони падали, підносячи до очей ці голі руки, нібито заслоняючись від лиця смерті.

А вони, німці, несли смерть у себе на плечах, подумав Карл Ріттер, несли у себе на плечах разом із перемогою. Може, тому вони й відчували втому.

Він звівся на ноги. Все-таки треба пошукати майора фон Гіршфельда або кого-небудь, хто дав би йому розпорядження. Чи його обов'язки скінчилися разом із закінченням воєнних дій? Він ступив кілька кроків майданом, що не хитався, як йому здалося першої миті, а твердо лежав під ногами. Піднялися і його солдати, з сухим брязкотом заліза вони підтяглися до нього,

машинально підрівнялися, готові знов рушити в дорогу, байдужі й відсторонені, хоча й утомлені. Він подивився на своїх бравих вояків; їхні очі, почервонілі від безсоння, все ж були спокійні; блакить цих очей була сильніша за почервоніння. Вони руйнували, палили, вбивали, плюндрували; пройшли через битву і ось після перепочинку знов готові вирушити далі. Їм досить було з'їсти сухаря, пожувати шоколаду, щоб віднайти втрачену снагу. Таж за плечима в них залишилося сотні мерців.

Скільки ж точно?

Він одвів очі від їхніх облич, видублених на сонці, на бойовищах, і побачив по дорозі на Кераміес, покрученій горбом упорівень зірваних дахів будинків, невеличку колону машин, що швидко спускалася до міста. Вона наближалася, зростала; тепер на чолі автоколони можна було розпізнати офіцерів із батальйону гірських стрільців, а позаду на другій машині — генерала, командувача італійською дивізією. Потім у хмарі куряви їхало ще кілька машин з полоненими італійськими офіцерами. Позаду колони йшов ваговоз із автоматниками.

Колона, сповільнивши хід, зупинилася на майдані; за нею прикотилася хмара куряви й полетіла далі, оповивши евкаліптову алею. Німецькі офіцери вийшли з машини; важко вискочили й гірські стрільці й вишикувалися перед входом до штабу командування, розставивши ноги та націливши автоматами. Вийшов і італійський генерал зі своїми офіцерами; вони нібито були трохи розгублені, опинившись у своєму ж таки штабі вже як полонені. Генерал рушив до входу в будинок, попереду й позаду йшли німецькі офіцери. Він пішов до свого

штабу підписувати капітуляцію, подумав Карл Ріттер. Безоглядну капітуляцію.

Італійські офіцери залишилися на майдані, зіпершись на автомобілі. Жалюгідна жменька уцілілих офіцерів, подумав Карл Ріттер, злякані, невпевнені, змарнілі, як і їхні солдати.

Він звів очі, пильно придивився до них, обійшовши автоколону краєм майдану. Так, його друг, капітан, теж. залишився живий. Альдо Пульїзі уникнув смерті й стояв тут, спершись плечем на дверцята машини, без поясного й нагрудного ременя, в кітелі без відзнак, й неуважно дивився собі під ноги на брук, на евкаліптову алею, де хмарка куряви вже розвіялася. Здавалося, він терпляче чекав когось, хто міг прийти з алеї, але чекав без великої певності й охоти.

Евкаліптовою алеєю йшли міські мешканці, втікачі, що ховалися в горах і тепер поверталися невеличкими громадками. йшли нерішуче, не знаючи, чи справді війна між німцями та італійцями закінчилася; вони дивилися в небо, побоюючись літаків, дивилися на руїни свого міста, але не озивалися ні словом, ніби заздалегідь були підготовлені до такого видовиська. Мовчки спостерігали вони своїх друзів — полонених італійців та німецьких солдатів. Вони дістали по заслузі, думав Карл Ріттер, за те, що злигалися з італійцями.

Нараз Альдо Пульїзі повернув голову і подивився на нього — на Карла Ріттера, ніби відчув на собі його погляд. Він дивився, залишаючись спокійним, усе ще спершись плечем на машину, з очужілим обличчям. На цьому обличчі не відбилося ні обурення, ні ненависті, ані навіть бажання виблагати собі прощення. Ні. Капітан дивився — Карл Ріттер ясно зрозумів це — так, ніби не

бачив його; погляд пройшов мимо, через нього, переносячись на щось віддаленіше. І цей погляд був позбавлений світла, холодний і далекий, нібито погляд у мерця.

«Він бачить свою смерть і не боїться її?» — запитав себе Карл Ріттер.

3

Альдо Пульїзі бачив шлях на Кераміес, схожий на всі шляхи острова, він вився серед лісів і олив, з кам'яними стовпчиками на зворотах, з містком через обмілілий струмок. Він бачив віллу, яку зайняли при відступі командування дивізії та артилерійський штаб, щоб організувати останню спробу опору; одна з звичайних вілл, що їх багато на острові, скромний жовтенький будиночок із закуреними віконницями та вишкою, звідки проглядалися горби й долина. Він бачив, як стоїть генерал на порозі своєї останньої резиденції, біля входу до відцвілого саду, в чеканні німецького парламентера. І білий прапор на вишці.

Він знов побачив двох солдатів, ті спускалися шляхом до вілли, заточуючись, як п'яні; спокійно, зі спокоєм безуму розповідали вони, як там, нагорі, в Троянаті, німецькі гірські стрільці розстрілюють полонених.

— Нас також розстріляли. Ви мені не вірите?

— Так, нас також розстріляли.

— Я не жартую, подивіться, рана в мене ще кривавить. Не бачите?

Він знов почув їхні голоси, безбарвні, майже спокійні, вони ніби розповідали про чуже лихо.

— Подивіться ж на мою рану. Куля влучила в руку і пройшла навиліт. Ось помацайте!

Він знов побачив перебиту, безсило звислу руку, кров на ній, і цей спокійний безум, що тихо горів в очах, пом'якшуючи їхній блиск.

— Вони спускаються, розумієте?

— Так, у Троянаті все скінчено. Всіх убито, всіх постріляно. Нас також розстріляли.

— А незабаром тут будуть, самі побачите.

— Скоро ми всі будемо мертві, тут також усіх розстріляють.

Він чекав їх, сидячи на вишці, навівши панорамний бінокль на дорогу, що спускалася з Троянати через Кастро. Вони з'явилися невиразною плямою, коли італійські війська, відступаючи, вже поминули Кастро. Німці йшли вперед, оповиті димом пожеж, наче в тумані; поступово сонце підбивалося над лісом усе вище, і їхній рух ставав дедалі ясніший.

Італійці випереджали їх на кілька кілометрів, розтягнувшись довгою суцільною колоною, добре видимою тепер і голим оком: машини, ваговози, коні, мули, похідні кухні, гармати, повози; колона повзла вниз дорогою повільно й безупинно, ніби потік темної лави. Але коли в небі з'явилася ескадрилья бомбовозів, довга гусениця колони здригнулася, розірвалася — люди пороснули врозтіч. Маленькі літаки пікірували на них, полюючи на солдатів серед олив і гаїв, обстрілюючи, нищачи їх з лету. Знов і знов набирали вони висоту і пірнали до землі в своїй невідступній гонитві. І так тривало доти, поки колона не розсипалася остаточно, і обривки її, перекинуті, нерухомі, залишилися лежати на битому шляху.

Капітан знов побачив маленьку залу вілли на другому поверсі, куди зібрав їх генерал на свою останню воєнну раду. Крісло, оббите темною шкірою, стільці в стилі барокко, великі дзиґарі між двох вікон, що виходили в садок. На столі посеред кімнати лежала топографічна карта острова, і генерал показував на ній назви, позиції. За генераловими плечима була книжкова шафа з наполовину порожніми полицями, на етажерці стояла фотокартка молодої жінки за кермом відкритого автомобіля.

Зараз він знов побачив це все виразно, до найменшої подробиці. Його дивувало, як міг він у момент, коли ухвалювалося постанову про капітуляцію дивізії, запам'ятати цілком сторонні речі й деталі: відлетілий ґудзик на полковниковому кітелі, розідраний рукав, чийсь рудий як вогонь неголений заріст — іншим часом він ніколи не помітив би цього. І серед усіх цих незначних дрібничок генералів голос лунав якось нереально, анахронічно.

Здаватися — іншої ради не було. Плани, розроблені командуванням, щоб перешкодити наступу німців, зірвано діями авіації, відкинуто висадкою гірських стрільців. Зв'язку між окремими частинами, між частинами й командуванням не існувало.

Ні, нічого іншого не залишалося. Він знов бачив кітель без ґудзика, розірваний рукав, дзиґарі з маятником, стрілки яких зупинилися, хтозна-коли, якого дня, якого року, на дев'ятій годині чотирьох хвилинах.

Потім генерал відпустив офіцерів, але ті обступили його, провели до виходу й стали чекати прибуття німецького

парламентера в заллятому сонцем садку, трохи більшому за садок Катерини Паріотіс.

Тим часом, пригадував він, на вишку поліз солдат, щоб підняти білий прапор.

Тоді в садку, в чеканні німецького парламентера, він дивувався мовчанню генерала, як той ні словом не згадав на раді про те, що його передбачення збулися достоту. Хіба не казав він заздалегідь їм, офіцерам, що німецька авіація розіб'є дивізію?

Чому ж, питав себе Альдо Пульїзі, чому ж він мовчав, не нагадував їм про це?

«Чому?» — допитувався він у себе, пильно дивлячись перед собою, на групу німецьких вояків, що снували майданом.

Запитань було надто багато, щоб знайти на них відповідь; надто багато доріг, прапорів, облич стояло в нього перед очима. Краще викреслити з пам'яті все — від шляху з Кераміеса до очей Амалії та Катерини, до обличчя Джераче. «Куди вони повели Джераче? — подумав він. — Куди повели його гармашів?»

Він поглянув угору, над головами німців, над зруйнованими будинками і обвів поглядом море й півострів Ліксурі. Він дивився в далечінь, на цілу природну цитадель Еносу, на старовинну венеційську фортецю, на доли й рівнини, постелені по той бік мосту, за деревами. В який куточок острова, в який яр завели їх, його селян у солдатській формі?

Перед його очима відкривалася Кефалонія — обрії за зруйнованим містом розпросторилися. Видно було стежки, тераси оливкових гаїв, вцілілі будинки, розкидані між полів та виноградників.

«Чи не сховався Джераче в домі своєї гречанки?» — безнадійно подумав він. А може, й інші гармаші знайшли притулок у своїх грецьких дівчат й уникли полону.

«Полону?» — перепитав він себе.

Він також мав грецьку дівчину, якщо треба, вона могла б сховати його, втішав він себе. Але як дістатися до неї? Як ошукати пильність німецької варти?

Він знов згадав м'які темні очі Катерини, Амалії, згадав кімнатку з образком святого Миколая над узголів'ям постелі, вікно, Що виходило в город; подумав про подружню спальню за морем, так далеко, що її, здавалося, і немає насправді. Таж там тепер робить перші кроки його син.

Можливо, сказав він собі, всього цього справді ніколи не існувало. Можливо, все це було тільки сном — обличчя, голоси, кімнати. Єдиною справжньою реальністю була й залишалася лише ця розідрана військова форма.

---

[1] Тоді він іде до церкви. Тоді з нього добрий католик (франц.).

Розділ дев’ятнадцятий

1

Уночі запалали багаття. Перше, найбільше, загорілося на горбах з боку Троянати. В білому полум’ї підпаленого бензину раптово виринули з пітьми безладно збиті довкола дзвіниці дахи селища, оливи, дорога.

Інші багаття, менші, спалахнули в долині Святої Варвари біля відніг Еносу, в Кардахаті, в Куруклаті та в інших безіменних урочищах Дафні. Вони загоралися одне по одному, ніби від розсипаних іскор. Останнім запалало багаття на тому краю острова, в густому вогкому мороці біля Святої Евфімії, саме біля вузького восьмикілометрового морського рукава, що відокремлює Кефалонію від Ітаки.

Ітака замкнулася, зіщулилася в своєму давньому мовчанні; мешканці не спали, сидячи в домах або просто неба, ошелешені неймовірними подіями на Кефалонії, про які всюди розповідав прибулий із Самі тамтешній моряк. Вони передавали одне одному ці новини, ще відмовляючись вірити, коли побачили, що на узбережжі Святої Евфімії спалахнув вогонь, освітивши пустельний берег і море, темні текучі води протоки, де заграли лиховісні чорно-білі відблиски.

Мешканці Занте і Святої Маври теж побачили вогні, запалені по всій Кефалонії. Коли всі багаття розгорілися і зірки над силуетом острова поблідли, людям на Ітаці, на Занте, на Святій

Маврі здалося, ніби Кефалонія уже не острів, нерухомо закотвичений своїми скелями, а великий пасажирський пароплав, що пливе нічним морем з вогнями на борту. Чи не влаштували німці свята, відзначаючи свою перемогу або ще що-небудь?

«Що вони роблять? — запитували вони себе зі страхом і подивом. — Що вони там затіяли?»

Такі самі думки спадали й кефалонцям. Сидячи вдома, біля відчинених вікон, вони стежили за пересуванням німецьких військ, прислухалися до окриків, голосів, до луни кроків, що віддавалися бруком у селищах і даленіли шляхами, до тупоту коней і гуркоту машин. Вони побачили, як солдати снували туди й сюди в пітьмі з якимись в'язанками за спиною, але з першими ж омахами полум'я постаті солдатів вималювалися чітко й виразно: вони метушилися, як божевільні, підливаючи у вогонь бензину з каністер, щоб він краще розгорівся. Потім солдати пішли, несучи з собою порожні каністри; повільно проїхали кінні дозори, високі й чорні на тлі багать.

«Вони палять італійських солдатів, — казали мешканці. — Вони їх розстріляли, а тепер палять, щоб їх не можна було знайти, щоб ніхто нічого не взнав».

Зникли й кінні дозори, що наглядали за багаттями; цокіт кінських копит затих удалині, дорогою до солдатських таборів. У нічній тиші, не порушуваній більше ревом гармат, стріляниною, завиванням німецьких літаків, першої тихої ночі після початку битви люди слухали сухе, веселе потріскування полум'я.

Люд почав по одному виходити з будинків: чоловіки й жінки нерішуче йшли на вогонь, що освітлював їм шлях. Вони йшли не

дорогами та стежками, а через поля сухою і твердою землею, випаленою літньою посухою, через ліси та оливкові гаї. Кілька італійських солдатів, кому пощастило сховатися в селянських хатах, також вийшли разом із мешканцями; вони були вражені тим, що знов опинилися серед живих людей, могли йти, бігти, відчувати під ногами землю, бачити над головою зоряне небо і ці вогні, що сяяли між деревами і здавалися здалеку такими гарними.

Вони спускалися в ущелини, в яри, і в міру їхнього наближення тріскіт полум'я дужчав і, втративши веселість, обернувся в глухий гугіт, у довге зойкливе завивання. На них війнуло терпким чадом бензину й гасу, змішаного зі свіжим духом вогненної живиці, сосни, оливкових гілок. Але тут було і щось інше, вони це відчували, якийсь сморід домішувався до запаху бензину й паленого дерева, вносячи в нього особливу нудотну солодкість.

Біля багаття було ясно як у день, омахи полум'я осяювали місцевість на багато метрів довкола; вогонь зводився рухомою щільною масою, вона охоплювала все нові й нові трупи. Вони лежали в найхимерніших і найбезглуздіших позах, горілиць або ницьма, руки розкряжовані, витягнуті по боках, складені на грудях, голови схилені до плеча або закинуті назад. У широко розплющених порожніх очах грали відсвіти полум'я.

На них дивилися чоловіки й жінки Кефалонії, селяни й селянки, моряки, рибалки, лісоруби, дивилися й ті кілька солдатів, що врятувалися від розстрілу й полону. Довгий час вони стояли нерухомо край освітленої зони, питаючи себе, скільки ж трупів тут, у цьому гоготливому багатті, скількох із них вони знали, з

скількома розмовляли, скільки друзів убито й спалено. Або зовсім ні про що не думали і як зачаровані дивилися на вогонь.

Потім люди почали поступово підходити до тіл, котрі ще не охопило полум'я, вони витягали їх, як могли, завдавали на плечі або несли удвох, за ноги і за руки, клали на тачки, як були тачки. Кожний відходив від німецької ватри, несучи тіло, щоб урятувати його від знищення; на превелику силу тягли вони мерців угору схилом горба, шукаючи місце, придатне для поховання. Частину трупів поскладали в гірських печерах, у вогких гротах, де з стін слизила вода, частину сховали у водоймах на полях і виноградниках; частину поховали в великих братських могилах.

Кефалонці й уцілілі солдати копали могили до перших проблисків зорі, безнастанно спускалися й піднімалися вони від багаття до братської могили, від багаття до водойми, до грота, поки небо над Занте посвітліло. Тоді, боячись, що гірські стрільці й дозори знов покажуться на шляхах, вони пішли й замкнулися в домівках.

Поховалися по домівках, але в їхніх очах надовго залишилося видиво багаття, воскових облич мертвих, ці осклілі погляди витріщених очей; і, навіть сидячи вдома, вони ще бачили далеке полум'я, аж поки воно померкло в промінні зайснілого над Кефалонією сонця.

Сонце загасило багаття, проте залишився дим, ледачі густі клуби диму.

Це Дим, думали кефалонці й утікачі. Це дим, думали італійські офіцери, замкнуті в казармі «Муссоліні» на набережній Аргостоліона. Це дивізія «Аккві» підноситься до неба.

«Скільки їх?» — думали вони.

Скільки спалено?

Сто сорок шість офіцерів і чотири тисячі солдатів, узятих в полон, а відтак страчених масово, підносилися до неба в цих густих і ледачих клубах диму. Але ніхто на Кефалонії, ні майор фон Гіршфельд, ні підполковник Ганс Барге не могли б назвати докладної цифри.

Люди дивилися на дим, ставлячи собі одне й те саме запитання.

«І ми, лише ми одні врятувалися, щоб повідати сеє», — гірко думав Альдо Пульїзі, дивлячись із вікна казарми.

Спершись руками на підвіконня, він дивився надвір, на острів, що знов простягав обійми затоки до прохолодного світла ранку, нового чудового несподіваного ранку.

Ці слова з святого письма, прочитані колись, самі спали йому на пам’ять, ніби спливли з якогось забутого темного світу.

«І ми, лише ми одні врятувалися, щоб повідати сеє».

З гіркотою думав він про жорстокість долі, що скільком наготувала смерть, а їм порятунок у полоні. Вчора ввечері офіцер гірських стрільців сповістив їх, що вони вціліли: сьогодні о 7-й годині 30 хвилин їх відвезуть у Самі і відправлять через Патрас у концентраційні табори.

Треба було цих клубів диму в небі, думав він, щоб заспокоїти лють німців, щоб погамувати їхнє бажання помсти.

У коридорах казарми почулися голоси, шерех кроків. Альдо Пульїзі поглянув на годинника. Німці прийшли по них; було рівно половина на восьму.

На набережній біля казарми «Муссоліні» стояло чотири німецьких ваговози: поряд вишикувалися німецькі солдати в бойовій викладці.

Море! Море стелилося за молом, за містками причалів, усе те саме море, того самого блакитного кольору, яким воно завжди буває цієї вранішньої пори.

Тут і там на набережній юрмився люд, чекаючи виходу полонених, але відстань від дверей казарми до машин була коротка. Солдати конвою, вишикувавшись у дві шеренги, мало що дали побачити цікавим.

Полонені вилазили в кузов, подаючи один одному руки, щасливі, що після ночі, проведеної в душній казармі, дихають свіжим повітрям, вільним повітрям, що віяло від затоки.

Генерала повезли раніше, ніж інших; тепер його машина, також у супроводі варти, напевне, вже під'їжджає до Самі.

Серед людей, з'юрмлених на набережній, були дівчата, старигани, діти. Жінки прийшли попрощатися зі своїми італійськими друзями, побачити їх востаннє. Альдо Пульїзі пошукав в юрбі обличчя Катерини Паріотіс, але її тут не було. Він напише їй, щоб висловити те, що лежить на серці, те, що треба було висловити, перш ніж розлучитися. Він ще раз попросить у неї пробачення за все: за те, що приїхав на Кефалонію в одежі завойовника, за те, що полюбив її і, можливо, завдав їй чимало горя. Хай вона простить його і за те, що він поїхав ось так, не попрощавшись.

Вона назавжди залишиться в його пам'яті, маленька Катерина Паріотіс, худенька смаглява кірія, ворожа кірія, котра поступово заприязнилася з ним, зрозумівши, що він не ворог. Чи міг він

колись бути ворогом кому-небудь, він, Альдо Пульїзі, незважаючи на свою військову форму? А його гармаші?

Ваговози рушили, в голові і в хвості короткої колони їхало дві машини варти. Аргостоліонці підняли руки на знак прощального привіту, офіцери почали махати на відповідь. Колона промчала набережною, звернула ліворуч і, повернувшись до міста, проїхала через майдан Валіанос. Білий прапор усе ще майорів над колишнім штабом, ніхто не потурбувався зняти його. Серед руїн блукали мешканці із скорботними обличчями. Альдо Пульїзі востаннє побачив цей майдан, він відчув, що його охоплює туга прощання. Йому здалося, ніби в юрбі, завмерлій при їхній появі, він упізнав обличчя Ніколіно; а он там знов сидить на валізі, неймовірно елегантна в своїй чорній сукні, ніби оманливе видиво, пані Ніна, оточена своїми дівчатами. Вона теж поглянула, як проїжджають полонені офіцери, мовчки, ледь ворухнувши рукою в несміливому привіті. Можливо, вона позаздрила їхньому від'їздові.

«Хто ж потурбується про цих бідолашних жінок?» — подумав Альдо Пульїзі.

Пані Ніна підхопилася, прокричала щось, розмахуючи своїми довгими руками, але в гуркоті моторів її крик здавався німим. Капітан упізнав Трієстинку, котра підійшла, щоб заспокоїти господиню.

Колона їхала все далі. Але замість звернути на вулицю принца П'ємонтського, до мосту через затоку, тобто на дорогу в Самі, машини рушили до евкаліптової алеї і помчали нею, набираючи швидкості. За спиною залишився Аргостоліон, міст, шосе, що

вело до Самі; вони їхали прибережною дорогою до Святого Теодора.

— Куди ми їдемо? — запитав хтось.

— Куди нас везуть?

Альдо Пульїзі побачив знайомі низенькі сосонки, смереччя, вілли, садки. Зараз за поворотом покажеться будиночок і Катерини Паріотіс, потім млини, маяк і той пляж, куди вони з Катериною ходили купатися. Якось, згадав він, не так уже давно, він був тут разом із обер-лейтенантом Карлом Ріттером. Він знов побачив ці місця, здавалося, він упізнає навіть дерева, скелі, каміння. Катеринин домок промайнув обік, ледь устигнувши показатися, він одразу ж залишився позаду ваговоза, що підстрибував на ходу. Двері були зачинені, жалюзі спущені, квітучий садок порожній. Катерина, либонь, ще не прокинулася. Можливо, вона також не спала цілу ніч, дивлячись на багаття, подумав Альдо Пульїзі. Аби він знав, що їх везтимуть тут, то наготував би цидулку і кинув би її в садок, прив'язавши до каменя.

Він посміхнувся, зловивши себе на цих дитячих думках.

Але куди ж усе-таки їх везуть німці? Шлях ішов понад берегом, що розгортався чимраз ширше; затока тут переходила у чисте море. Густі купи агав на самому березі і на схилі горба сповнювали повітря тонким ароматом. Фасад якоїсь вілли, червона цегла її вирізнялася на тлі зелені й срібла олив, і мур, обнесений навколо садка, поросли бугенвілією.

— Що ви про це думаєте? — запитав хтось.

Але думати не було про що, і Альдо Пульїзі здивувався наївності запитання. їх везли на німецьких військових

вантажівках, куди — байдуже. Хоч би в яке місце їх привезли — менше з тим.

Колона зупинилася біля хвіртки. Німецькі солдати стали обабіч і, поводячи цівками своїх автоматів і пістолетів-автоматів, подали знак полоненим виходити. Офіцери мовчки скочили на землю, їх повели з шляху, але не в садок вілли, а вбік, на моріжок в оливковому гаю просто напроти моря.

Звідси розгортався краєвид на Середземне море, блискуче в сяйві ранку. Було о пів на дев'яту. Білий маяк висявав над морем, довкола нього в одвічній каруселі кружляли чайки, то злинаючи вгору, то знижуючись до морської поверхні.

Альдо Пульїзі подивився на обрій, оповитий світним серпанком, і обернувся до карного загону, який чекав їх, вишикувавшись напроти огорожі.

Отже, прийшла хвилина смерті, подумав він.

То, виходить, жадобу помсти ще не вгамовано.

Покірний, дивно покірний, не дознаючи ні печалі, ані страху, примирившись із неминучістю смерті, став він до муру загорожі.

Інші біля нього впали навколішки в сухій траві моріжка, прохаючи їм дати висповідатись. Військовий капелан, що був серед полонених, підбіг до укляклих офіцерів, потім кинувся до німців, гукаючи їм, що міжнародні закони, міжнародні закони, міжнародні...

Капітан чув його голос, але не розібрав ні дальших слів, ані відповіді німецького офіцера. Чого вони там просторікують, капелан і німець? Навіщо сперечатися, зволікати час? Невже незрозуміло, що всі вони вже мертві? Що проти смерті нічого не можна вдіяти?

Він знов обернувся до моря, що губилося в далечіні в невиразному завої світла на обрії; думав, що море йде, суне від материка, від острова до острова і, можливо, ці легкі хвилі, що зараз пестять пляж, завтра чи навіть сьогодні вночі дійдуть до італійського узбережжя.

Нараз він якось здалеку почув тишу і в тиші автоматні черги, але також далекі, приглушені. Він ще встиг здивуватися цьому ледве чутному тріскоту стрілянини. М'яка гаряча хвиля хлюпнула до рота. І впала тьма.

3

Ідея смерті, певне, прийнятна, тільки коли тримаєш у руці зброю, щоб боронитися від неї. Обер-лейтенант збагнув це, хоча багато італійців, а серед них і колишній генерал і колишній капітан Альдо Пульїзі впали під кулями його солдатів без слова переляку, без єдиного ремства. (Вони померли, перш ніж солдати відкрили вогонь. Тієї самої миті, коли вони, суворі і безмовні, стали під мур, вони переступили той крихкий неміцний поріг, що відокремлює життя від смерті. І, стоячи з невидющими очима, там, під муром, вони самі розлучалися зі своїми тлінними останками і йшли у світ мертвих). Але інші зі слізьми й благаннями бунтували проти ідеї смерті.

Але не ці, ще живі, а ті, уже мертві, впливали йому на нерви. Не крики розпачу, не благання, не імена, які мов у маренні повторяли полонені, ставши навколішки або кинувшись на землю, а обов'язок розстрілювати мертвих — ось що його дратувало.

Над соснами зійшло сонце. Обер-лейтенант подивився на годинника. Було за двадцять одинадцята; він розстрілював ось уже більше двох годин.

Ні, це не бій, це не битва. Люди, що стояли перед ним під муром, беззбройні, з очима, сповненими жаху або спокійної байдужості, вже не були його ворогами. Ні.

Карл Ріттер опустив автомат. Чому ніхто не прибере того капелана з чорним хрестом, піднятим до неба? Чи певніше, чому він не звелить своїм солдатам розстріляти і його разом із іншими?

Підходили інші ваговози, нових і нових офіцерів висаджували на шлях і відводили до гаю. Треба було завершити все це якнайшвидше, та коли йому вже край буде? Не встигнеш цих постріляти, як уже від Аргостоліона знов долинає гудіння машин...

Але ж скільки їх було, цих італійців?

Він скомандував «вогонь». Полонені падали один на одного, здригалися, корчилися; дехто ступав крок уперед і важко гепав просто на наведені дула.

Ось тепер він справді почував себе втомленим. Це була не здорова втома після бою, а втома смертельна; він нібито відчував себе одним із тих, кого розстрілювали.

— Італійці! Хто з вас ще живий, підводьтеся! Боятися нема чого — все скінчено!

Голос унтер-офіцера гірських стрільців щоразу лунав у тиші олив. Він обережно пробирався серед купи тіл, остерігаючись наступити на кого-небудь, уважно дивлячись собі під ноги, тримаючи під пахвою «люгер». Він вигукував цю фразу як

заклинання, з тією самою інтонацією, як ніби не звертався ні до кого зокрема, а до вітру, до моря, до олив.

— Італійці!

Коли ж серед мертвих був поранений, який піднімав руку, ворушився, повертав голову, намагаючись якось привернути увагу унтера, той швидко підходив до вцілілого, нахилявся над ним і, приставивши люгер до потилиці, добивав.

Трупи витягали з гайка за огорожу й кидали в морські колодязі чи до великого рову серед вапнякових скель. Сюди могло вміститися більше сотні тіл, та й був цей рів поряд із гаєм, отож до нього від місця страти було зовсім недалеко. Тому солдати воліли волокти убитих саме сюди.

— Італійці, хто з вас...

Карл Ріттер подивився на дорогу; він почув, як під'їжджає чергова колона полонених. Про їхнє прибуття вістувала й курява — довга смуга куряви край соснового бору. Він присів на низеньку стінку, що відгороджувала моріжок від моря. Усі ці мури, думав він, усюди однакові. Він їх надивився скрізь і в Греції, і в Південній Італії. Від Кефалонії до Греції вони схожі один на одного, як олива на оливу. Та й мертві, міркував він, усі подібні між собою. Коли люди лежать на землі, їх не відрізниш між собою, вони ніби стають однією і тією самою людиною, одною-єдиною, без різниці в обличчях і очах, без розмаїття.

Нова партія полонених висипала з машин. Зараз почнуться ті самі сцени: страх, ридання і спокійна байдужість; капелан зі своїм чорним хрестом потішатиме, читатиме молитви. Перед стратою в полонених знов забиратимуться авторучки, годинники, золоті каблучки. Але головне — настане мить усвідомлення, перехід

порога, що відокремлює життя від смерті; і ось цих, мертвих, уже померлих, але ще поставлених під мур, теж доведеться розстрілювати.

Полонені спускалися з дороги, простували луками, ці також зрозуміли, що їх чекає, без пояснення. Чи вони здогадалися вже дорогою?

Вони розгублено озиралися, деякі сідали під оливами, інші під мур, заплямлений кров'ю. Вони дивилися довкола, на море, нерухоме й незмінне під укосом. Покірно подавали гірським стрільцям і солдатам годинники, обручки. Один офіцер кинув свій годинник на землю і роздавив, розтоптав зап'ятком, виклично дивлячись в обличчя німецькому солдатові.

— Чого ви чекаєте? — гукнув чийсь голос.

Знов озвалися ридання, почулися імена матерів, дружин, дітей, капеланові віддавали родинні фотокартки, диктували адреси.

— Капелане, скажіть моїм дітям...

— Якщо коли-небудь побачите її, передайте...

Карл Ріттер підвівся.

«Який глузд мав цей марний бунтарський вибрик італійського офіцера?» — питав він себе. Навіщо він розтоптав свого годинника? Навіщо йому, мертвому, годинник? Або ручка і все інше?

Він пройшовся по шорсткій землі луків, відчуваючи, що ця безглузда вихватка викликала в ньому приплив гніву, раптового холодного гніву, що від нього стислося все всередині. Він зупинився, пильно дивлячись на полонених.

Вони чекали, сидячи біля муру і під оливами або стоячи на тлі лазурового моря, мовчазні й заплакані — живі чи вже мертві.

Чекали початку стрілянини за його наказом.

Чому, марно питав він себе, цей італійський офіцер наважився образити солдата, його, Карла Ріттера, і німецьку армію, розтоптавши годинника? «Навіщо йому, мертвому, годинник?» — уперто товк він собі.

Він не міг більше рухатися, не міг ступити ні кроку по цій спаленій траві моріжка. Ворог — той ворог, котрого він шукав усюди і скрізь від часу спортивних таборів, парадів, нічних смолоскипних походів, у боях, — стояв перед ним, а він не міг ступити ані кроку, неспроможний виконати свій обов'язок до кінця.

Бо ж у цьому й полягав його обов'язок: цілком знищити ворога, не зупиняючись на півдорозі, попри втому та марні бунтарські вихватки. Його обов'язок — покарати запроданців, помститися за зраду дружби. Доконати криваву помсту.

Такий обов'язок, сказав він собі і відчув, що обличчя йому вкривається потом під поглядами полонених; такий обов'язок, ще важчий, ніж небезпека смерті, але саме тому він має його виконувати. Попри втому і гнів, незважаючи на вибрики полонених, на їхні очі, почервонілі від сліз, на їхню смерть перед стратою.

Треба було якось рухатися, щось робити, перебороти цю миттєву безглузду нерухомість, що її помітили, мабуть, і самі полонені, і солдати. Останні терпляче ждали на тому боці луків, ждав і унтер-офіцер гірських стрільців.

Біля узбіччя дороги стояв відкритий «пікап». Щоб дістатися до нього, треба було всього лише перетяти луки, пройти повз полонених і солдатів. Можливо, поїхавши до штабу, він що-

небудь залагодить, можливо, доб'ється, щоб поклали край цим непотрібним розстрілам, непотрібним, як учинок італійського офіцера.

Він сам здивувався такій думці. Як він міг додуматися до такого тепер, коли ворог нарешті стояв перед ним?

На очах йому виступили сльози люті. Всі погляди, напевне, спрямовані на нього, обер-лейтенанта Карла Ріттера, на його спотворене обличчя, всі бачать його нерішучість, його раптовий переляк. Йому здалося, ніби в міру того, як сонце підбивалося щораз вище над морем і соснами, в блискучому вранішньому світлі, вся Кефалонія задиміла.

Він заплющив очі. Але трупи падали й далі в пітьмі так же виразно, як і наяву. Треба поїхати до штабу, інакше не подолати цієї нудоти, викликаної кров'ю.

Невже ніхто, ні в штабі, ані тут, ніхто з його солдатів і гірських стрільців не помічає, що блакитне море набуває каламутного червонуватого відтінку? Що кров здіймається круг острова, плеще в берег?

Нарешті йому пощастило пройти між цими шеренгами, що стоять одна напроти одної.

Йому здавалося, ніби він. іде межею між двома світами — світом живих і світом мертвих, і досить одного поруху, одного кроку, щоб самому опинитися в світі мертвих.

Він зупинився біля «пікапа» і втер піт з обличчя. Було гаряче, палюче сонце піднялося над островом, Кефалонія диміла; легкий серпанок, тремтливий і прозорий, уставав над морем, над горами.

Ні, море не втратило своєї блакиті, а дим — то звичайнісінькі випари морських вод і земної вологи.

Тепер, коли він обернувся спиною до гаю, його раптовий переляк минув. Це була мить слаботи, сказав він собі, зрозумілої й допустимої слаботи.

Він сів у машину й поїхав до Аргостоліона. Оливковий гай поступово відокремився, Червоний Домок з огорожею і бугенвілією пропав з очей. Але на звороті до його слуху долинув тріскіт випалу.

Унтер-офіцер гірських стрільців зайняв моє місце, подумав Карл Ріттер. Чи багато ще лишилося італійських офіцерів, котрих розстріляють або помилують? Він подумав про це з цікавістю. Біля морських млинів йому трапилася ще одна колона. Полонені дивилися на нього з ваговозів спокійними запитальними очима. Хтось віддав привітання. Вони сховалися в курищі. Ні, в штабі нічого не пощастить добитися, подумав Карл Ріттер. «Та й чи варто?» — запитав себе.

Можливо, то були останні офіцери дивізії. І зрештою, хіба йдеться не про переможених, не про запроданців?

Розділ двадцятий

1

Над Кефалонією западала ніч. Ми сиділи в кав'ярні Ніколіно при столикові на тротуарі, просто неба, тішачись теплим вечором і видовиськом майдану Валіанос. Він сяяв вогнями: горіли й старі чавунні ліхтарі, і гірлянди лампочок, почеплених між будинками, блищали вітрини, отож асфальт бруку був освітлений, ніби театральні підмостки. Бруд і сміття, нанесені дощем, виметено, залишилася тільки довга розколина, що поділяла майдан на дві Неправильні фігури. Під ліхтарями двома півколами в кілька рядків розставлено нотні пюпітри двох оркестрів; пюпітри, а були вони на двох протилежних кінцях майдану, тим часом стояли порожні, на підставках ще не лежали ноти.

З евкаліптової алеї та з вулиці принца Константина на майдан надходив люд. Подружні пари під руку, діти — за руку; юнаки і дівчата окремими громадками, пересміюючись, обертаючись одне до одного; старенькі пенсіонери повільним кроком, відстаючи від загального потоку.

Темні квартали низеньких стандартних будиночків довкола осяяного майдану дряпалися схилами горбів чи спускалися до моря, поблискуючи подекуди тьмяними світелками: розчиненими вікнами, свічками, запаленими в православних

церквах з нагоди храму, ліхтариками на велосипедах і машинах, що їхали до майдану Валіанос.

Майдан довкола нас гомонів; усі столики нашої кав'ярні й кав'ярні напроти були зайняті; жовті бляшані таці, заставлені склянками, так і літали над головами клієнтів. Гомін голосів у кав'ярні зливався зі сміхом і гамором юрби на вулиці, з тупотом кроків, з криками дітвори, що пустувала біля квіткових клумб. Паскуале Лачерба раз у раз вітався. Сперши підборіддя на галку ціпка, поблискуючи окулярами у світлі електрики, він пильно спостерігав, як гуляють аргостоліонці.

— Подивіться он на того, — вряди-годи казав він мені упівголоса, — он той маленький добре вбраний чоловічок з квіткою в петельці. То лікар.

— Каліспера, каліспера, — закричав він, трохи похилившись уперед. І як лікар пройшов, додав, обернувшись до мене: — В нього на голові рогів більше, ніж волосся.

Або: — Бачите он ту гарну пані з великим декольте? Бачите, які груди?

— Каліспера, кіріє, каліспера, — перебивав він себе, киваючи разом зі своїм ціпком.

— Так ось, — вів далі він тим самим конфіденційним і веселим тоном. — Це дружина одного місцевого адвоката. Я людина шляхетна. Не змушуйте мене говорити більше.

З-за рогу набережної виткнувся писок автобуса, почулися гудки, і машина в'їхала на майдан. Голоси зашуміли дужче, пролунали оплески. Зграйка дівчат у білих спідничках та червоних кофточках висипала з дверей автобуса на брук. Деякі з них тримали свої інструменти в руках, інші чекали, щоб водій

зняв інструменти з багажника. Кілька хлопців галантно запропонували свої послуги і, залізши на дах автобуса, посміхалися дівчатам.

— Ці з Ліксурі, — пояснив Паскуале Лачерба, — гарні дівчата й добрі музики. Але трохи чудні, розумієте?

— Що ж у них такого чудноґо? — запитав я.

— Та... — сказав Паскуале Лачерба. — Одне слово — з Ліксурі.

З евкаліптової алеї прикро озвалася фанфара. Дівчата Аргостоліона чекали прибуття ліксурійського автобуса, перш ніж самим вступити на майдан. Вишикувавшись лавами, вони рушили під великими деревами під звуки труб, тарілок і барабанів. Високо звівши голови, грудьми вперед, трохи скуті ритмом маршу, з голими ногами в коротких штанцях, вони повернули до центру майдану, перешикувавшись із чіткістю військового загону.

— Це наші, — сказав Паскуале Лачерба. — Вони вродливіші, еге ж? Подивіться, які вишукані строї. — І він відпив ще ковток узо. — А ніжки! — додав він, посміхнувшись кутиками вуст.

Дійшовши до середини між двома півколами пюпітрів, аргостоліонські дівчата почали відбивати крок на місці, енергійно піднімаючи коліна і тупаючи зап'ятками об асфальт. Коли звуки маршу змовкли, вони завмерли нерухомо, ніби солдати за командою «струнко». Юрба вибухла оплесками, задзвеніли голоси, що полетіли за межі освіту, в глиб темного міста. Дівчата з Ліксурі також займали свої місця, але безладно, штовхаючись, трохи пригнічені, як мені здалося, цією тріумфальною появою своїх суперниць. Оркестри вишикувалися один проти одного в яскравому світлі, що ніби стало ще

сліпучіше. На пюпітрах поряд із інструментами забіліли аркушики партитур.

На майдан вийшло двоє диригентів, які перед тим трималися осторонь. Обоє вбрані в цивільне,. без краваток, у розстебнутих сорочках, середнього зросту, пересічної вроди. У відповідь на оплески вони поштиво вклонилися публіці, відтак повернулися плечима до слухачів, і кожен подався на своє місце, ніби починаючи дуель. Один із них — маестро з Ліксурі — звів паличку, легеньку і тріпотливу у світлі ліхтариків: майдан завмер у напруженому чеканні; дівчата набрали повітря в легені, піднесли інструменти до губів, зітхнули ще раз — і увертюра з «Сили долі» повільно й урочисто попливла над майданом Валіанос, донеслася до столиків кав'ярні, легкою хвилею пройшла по обличчях юрби, що слухала мовчки й уважно.

Паскуале Лачерба, примкнувши очі, відбивав рукою ритм по краю столу; підхопивши провідну мелодію симфонії, він курникав її крізь зуби, похитуючи в такт головою.

— Непогано, — сказав він.

У міру того як у музиці наростав порив пристрастей, рука його відбивала ритм з більшою енергією, кивки ставали різкіші, уривчастіші. Сидячи коло столика в кав'ярні, Паскуале Лачерба диригував оркестром; обличчя його було то поважне й нахмурене через якусь помилку в виконанні, то благодушне й щасливе. Ходіння по майдану припинилося, люди повмощувалися на лавах, дехто слухав навстоячки, дивлячись, як відблиски світла грають на мідяних трубах оркестру. При столикові, на протилежному тротуарі, я побачив Катерину Паріотіс і капітана, вони сиділи поруч; Катерина їла морозиво;

вряди-годи, коли вона прислухалася особливо уважно, її ложечка зависала в повітрі; капітан підносив до вуст склянку жовтуватого вина «ріболла» неуважним жестом людини, заслуханої в музику.

Цей вечір здавався мені чудовим на свій кшталт. М'яке повітря Середземномор'я, зірки, море й горби, ці дівчата з Ліксурі й Аргостоліона в яскравих одностроях, і Паскуале Лачерба — диригент, і водій Сандріно, він сидів на крилі свого студебекера, схрестивши руки на грудях, теж цілком захоплений увертюрою з «Сили долі». То був чудовий вечір, і Аргостоліон уявлявся мені тепер зовсім інакшим, не тим понурим містом, що зустріло мене в перший день приїзду, не таким жалюгідним, яким я бачив його ще сьогодні вранці. Тепер мені здавалися іншими і цілий острів, і затока, що спокійно дихала там, за кільцем будинків. І все ж, думав я, Червоний Домок залишився он там, за кілька кілометрів від Аргостоліона. Залишилися й італійське кладовище, і морські колодязі, і рови. Повсюди були сліди й спогади про криваву різанину — навіть землетрус і той не міг остаточно їх загладити. Землетрус вічно таївся в засідці. Чи можна бодай на один вечір забути, що Кефалонія таїть смерть у своєму лоні? Чи можна звикнути до смерті аж так, щоб забути про неї?

Увертюра завершилася шумом увічливих оплесків. Паскуале Лачерба також плескав посміхаючись.

— Славно, славно, — мовив, — дарма що з Ліксурі. Але тепер слухайте наших. Не та школа, мій друже, не той клас. Ми, італійці, на цьому-то розуміємося, у нас добрий слух. Почуєте самі.

І коли в оркестрі Аргостоліона бурхливо злинули перші звуки увертюри з «Вільгельма Телля», Паскуале Лачерба знов

приплющив очі й віддався диригуванню. Ці грають краще, казала його усмішка. Про це саме казали усмішки й напруженіша, захопленіша увага інших слухачів.

Так, це можливо, навіть справедливо, щоб це було так, казав я собі, дивлячись на обличчя довколишньої безіменної юрби. Кожний, думав я, несе в собі свою смерть від народження, але звикає до цього й забуває про неї. Це справедливо, правив я собі, життя і смерть мають злитися, знищуючи свої межі й саму пам'ять про себе. Ось так, як це відбувалося сьогодні ввечері перед моїми очима в Кефалонії.

— Слухайте, слухайте цей пасаж, — прошепотів Паскуале Лачерба, і далі відбиваючи такт своєю кощавою, потемнілою від сонця рукою, приплющивши очі, з розкішницьким усміхом на вустах.